

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Данијела М. Милошевић

АРХИТЕКТА ПЕТАР Ј. ПОПОВИЋ
(1873-1945)

докторска дисертација

Београд, 2019

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Danijela M. Milošević

ARCHITECT PETAR J. POPOVIĆ
(1873-1945)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019

Ментор

др Александар Кадијевић, редовни професор, Одељење за историју уметности,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије

др Александар Кадијевић, редовни професор, Одељење за историју уметности,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

др Тијана Борић, доцент, Факултет уметности, Универзитет у Нишу

др Владана Путник Прица, научни сарадник, Одељење за историју уметности,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Датум одбране

Архитекта Петар Ј. Поповић (1873-1945)

Апстракт

Дисертација има за циљ да осветли живот и рад архитекте Петра Ј. Поповића (1873-1945), једног од најзначајнијих српских градитеља почетком двадесетог века. Осим сагледавања Поповићевог рада у оквиру архитектонске и конзерваторско - рестаураторске делатности, приказане су и његове активности у области просвете, науке, урбанизма, историографије и хералдике. Пажња је усмерена и ка његовом раду у Министарству грађевина, са посебним нагласком на период Првог светског рата. Разматран је и Поповићев рад на Техничком факултету као и његов значај за континуирани развој и опстанак националног стила на архитектонској сцени у првој половини двадесетог века. Дисертација је базирана углавном на грађи из заоставштине Петра Ј. Поповића али и на до сада необјављеној архивској грађи, изводима из периодике, дневне штампе и историографске литературе.

У уводном поглављу изнети су предмет и циљеви истраживања са прегледом коришћене грађе, извора и литературе. Друго поглавља је посвећено Поповићевој биографији, у оквиру које је обрађен и период његовог школовања на Техничком факултету Велике школе у Београду.

У трећем поглављу је након краћег приказа архитектонских токова у Србији крајем XIX и почетком XX века изложен целокупан градитељски опус Петра Ј. Поповића. Извршена је појединачна анализа свих дела. Грађевине су најпре разврстане типски, на профане, сакралне и меморијалне објекте, а у оквиру сваког од ових потпоглавља поређане су хронолошки.

Четврто поглавље посвећено је сагледавању Поповићевог деловања у оквиру конзерваторско-рестаураторске делатности. Свеобухватан и детаљан приказ његовог ангажовања у овој области, представља покушај да се укаже на значај Поповићевог доприноса очувању и обнови српске средњовековне градитељске баштине као и унапређењу и развоју конзерваторске делатности.

У петом поглављу је обрађен Поповићев рад на Техничком факултету у Београду и допринос научно – публицистичкој делатности. Шесто поглавље говори о различитим уметничким активностима Петра Ј. Поповића. У

претпоследњем, седмом поглављу, изнети су закључци, док су коришћени извори и литература приказани у последњем осмом поглављу.

Кључне речи: Петар Ј. Поповић, архитектура, национални стил, конзерваторско – рестаураторска делатност, Министарство грађевина, Велика школа, хералдика

Научна област: Историја уметности

Ужа научна област: Историја архитектуре

УДК број: 72.071.1:929 Поповић П. Ј. (043.3)

Architect Petar J. Popović (1873-1945)

Abstract

The dissertation aspires to reveal the life and practice of Peter J. Popovic (1873-1945), one of the most important Serbian architects at the beginning of the twentieth century. In addition to considering Popović's opus in the framework of architecture, conservation and restoration, his activities in the educational, scientific, urbanistic, historiographical and heraldic fields are also important and shown. Attention is paid to his work at the Ministry of Construction, with a special emphasis on the period of the First World War. Popović's work at the Technical Faculty is discussed as well as his importance for the continuous development and survival of national style on the architectural scene in the first half of the twentieth century. The dissertation is based mostly on the material from the legacy of Peter J. Popović, but also on unpublished archival material, periodicals and daily newspapers and historiography.

The introductory chapter represents the research subject and tasks with an overview of the used materials, sources and literature. The second chapter is dedicated to Popović's biography, within which the period of his education at the Faculty of Technical Science in Belgrade is studied.

After a brief depiction of architectural flows in Serbia at the end of the 19th and beginning of the 20th century, the third chapter reveals the entire architectural opus of Petar J. Popović. All parts of it are individually analysed and performed. The buildings are classified by type into profane, sacral and memorial objects, but within each of these subsections they are chronologically processed.

The fourth chapter is devoted to Popović's commitment to conservation and restoration. A comprehensive and detailed presentation of his engagement in this field is an attempt to point out the importance of Popović's contribution to the preservation and restoration of Serbian medieval architecture heritage, as well as to the promotion and development of the Serbian conservation activity.

In the focus of the fifth chapter is Popović's activity at the Faculty of Technical Science in Belgrade as well as his contribution in the scientific and publicist field. He was very active in various artistic areas and that is the point of the sixth chapter while the next one, chapter seventh, summarizes the research and defines conclusions about

this topic. All the sources and literature used in dissertation are listed in the last eight chapter.

Key words: Petar J. Popović, architecture, national style, conservation and restauration, Ministry of Construction, Faculty of Technical Science, heraldry

Scientific field: History of art

Specific scientific field: History of architecture

UDC number: 72.071.1:929 Popović P. J. (043.3)

САДРЖАЈ

I УВОД

1. Предмет, циљеви и методе истраживања.....1
2. Преглед коришћене грађе, извора и литературе.....2

II БИОГРАФИЈА ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА.....7

III АРХИТЕКТОНСКА ДЕЛАТНОСТ ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА

1. Архитектонски токови у Србији крајем XIX и у првим деценијама XX века.....15
2. Рад Петра Ј. Поповића у Министарству грађевина.....25
3. Стваралаштво Петра Ј. Поповића у области профане архитектуре.....38
 - 3.1 Основна школа „Младен Угаревић“ у Призрену.....42
 - 3.2 Окружно начелство у Зајечару.....46
 - 3.3 Окружно начелство у Врању.....48
 - 3.4 Хотел „Петроград“ у Београду.....53
 - 3.5 Палата „Руски цар“ у Београду.....54
 - 3.6 Скице профаних објеката.....57
4. Стваралаштво Петра Ј. Поповића у области сакралне архитектуре.....72
 - 4.1 Звонара и капија у порти цркве Лазарице у Крушевцу.....73
 - 4.2 Црква Св. Тројице у Кумодражу.....77
 - 4.3 Црква св. Ђорђа у Старом Костољу.....79
 - 4.4 Црква св. Александра Невског у Београду.....82
 - 4.5 Црква св. Петра и Павла у Доњој Лакошници.....89
 - 4.6 Црква св. Романа у Рековцу.....90
 - 4.7 Црква св. Петра и Павла у Глушцима.....92
 - 4.8 Црква св. Петра и Павла у Бубушници.....94
 - 4.9 Црква св. Ђорђа на Опленцу.....95
 - 4.10 Скице и нереализовани пројекти сакралних објеката.....97
5. Стваралаштво Петра Ј. Поповића у области меморијалне архитектуре...110
 - 5.1 Капела породице Белимарковић у Врњцима.....112
 - 5.2 Капела породице Лацковић у Београду.....114
 - 5.3 Капела проте Стевана Димитријевића у Алексинцу.....116

5.4	<i>Спомен костурница у Сурдулици.....</i>	118
5.5	<i>Спомен костурница у Штину.....</i>	120
5.6	<i>Капела Велимира Теодоровића у Београду.....</i>	123
5.7	<i>Капела породице Барловац у Београду.....</i>	125
5.8	<i>Капела у Перлезу.....</i>	128
5.9	<i>Спомен-чесма палима за отаџбину у Власотинцу.....</i>	130
5.10	<i>Спомен плоча изгинулим студентима БУ у ратовима 1912-1919....</i>	135
5.11	<i>Скице и нереализовани пројекти меморијалних објеката.....</i>	137
6.	Учешће Петра Ј. Поповића на јавним конкурсима.....	146
6.1	<i>Конкурс за уређење Малог (Доњег) Калемегдана.....</i>	146
6.2	<i>Конкурс за цркву св. Ђорђа на Опленцу.....</i>	147
7.	Учешће Петра Ј. Поповића у раду архитектонских комисија.....	147

IV КОНЗЕРВАТОРСКО – РЕСТАУРАТОРСКА ДЕЛАТНОСТ ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА

1.	Конзерваторско - рестаураторска делатност у Србији крајем XIX и у првим деценијама XX века.....	153
2.	Конзерваторско – рестаураторска делатност Петра Ј. Поповића.....	163

V ПРОСВЕТНА И НАУЧНО – ПУБЛИЦИСТИЧКА ДЕЛАТНОСТ ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА

1.	Рад Петра Ј. Поповића на Техничком факултету у Београду.....	210
2.	Допринос Петра Ј. Поповића научно – публицистичкој делатности.....	215

VI ОСТАЛЕ УМЕТНИЧКЕ АКТИВНОСТИ ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА.....

VII ЗАКЉУЧАК.....

VIII ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....

I УВОД

Предмет, циљеви и методе истраживања

Захваљујући преданом раду и изузетној стваралачкој енергији, знаменити српски архитекта Петар Ј. Поповић (1873-1945) оставио је неизбрисив траг у српској култури као пројектант, историограф, конзерватор, критичар и универзитетски наставник. Уз то, афирмисао се и као хералдичар, урбаниста и дизајнер ентеријера. Наметнуо се као ауторитет у различитим областима, заузимајући значајне стручне функције. Био је начелник у Министарству грађевина, универзитетски професор, члан Српске Краљевске Академије, дописни члан Масарикове прашке академије рада, члан бројних стручних удружења и комисија. Захваљујући несвакидашњој даровитости и преданом раду, Поповић је делујући у широком вокацијском спектру остваривао врхунске резултате, што је од стране друштва препознато и подржано. Вишеструко је награђиван одликовањима и похвалама. Иза себе је оставио дела профане, сакралне и меморијалне архитектуре, као и велики број неизведених скица и нацрта. Пројектовао је објекте школске, стамбене и угоститељске намене, капеле, спомен - обележја и цркве. Осим у Београду, резултате његовог пројектантског рада сачињеног од две школе, две управне зграде, једног угоститељског и једног угоститељско-стамбеног објекта, осам капела, седам цркава, једног споменика и једне спомен плоче, можемо видети у Врању, Зајечару, Пожаревцу, Костолцу, Врњцима, Алексинцу, Сурдулици, Призрену, Штипу и осталим местима у Србији. Знатно је утицао на развој националног стила у домаћем градитељству. Подједнако значајан траг од пројектантске, Поповић је оставио на пољу конзерваторско-рестаураторске делатности, радећи на обнови више десетина цркава и манастира. Као професор Универзитета студенте је усмеравао ка пројектовању инспирисаном споменицима средњовековне архитектуре, обезбеђујући националном стилу континуитет на архитектонској сцени. Уређење унутрашњости Опленачке цркве, планови за иконостасе, графичко опремање књига, израда нацрта грба Србије, нацрта за жигове чистоће, за новчанице и дипломе само су нека од његових бројних активности. Непроцењив допринос дао је и као научник, објавивши мноштво студија и прилога о средњовековној

баштини. Своје ставове о дешавањима на архитектонској и уметничкој сцени изражавао је путем чланака у периодици и дневној штампи. Ревносно је указивао на проблеме српских старина, апелујући на неопходност предузимања што хитнијих конзерваторско-рестаураторских мера.

Упркос Поповићевој богатој биографији и чињеници да је обележио скоро пола века српске културе и науке, приметна је изузетно скромна историографска проученост његовог дела. Недовољно расветљен остао је и Поповићев рад на изучавању средњовековног градитељског наслеђа, његова ангажованост у обнови бројних цркава и манастира, као и активности у педагошкој и научној делатности.

Преглед коришћене грађе, извора и литературе

Лична заоставштина архитектке Петра Ј. Поповића, која се чува у Музеју Српске православне цркве од великог је значаја за проучавање његовог опуса. Бројне пројекте, скице, цртеже и фотографије из уметникове личне архиве, Музеју је 1956. године предала његова синовица.¹ С обзиром да је Поповић радио на месту начелника архитектонског одељења Министарства грађевина, заоставштина садржи и пројекте других архитеката са којима је сарађивао (Василија Андросова, Жарка Татића и Николаја Краснова). Такође, грађа садржи и значајан број фотографија, од којих су најбројније оне са Поповићевих посета Хиландару. Архивалије су сачињене од низа ауторских текстова у рукопису који доприносе расветљавању Поповићевих ставова по питању конзервације и општег стања у градитељству тога доба.² Највећу тешкоћу при проучавању грађе представљају непотписани пројекти и неименоване скице, што тренутно отежава атрибуирање

¹ У документу Музеја СПЦ дел.бр. 572/1956 наводи се следеће: „Породици Пере Ј. Поповића, Обреновац: Управа Музеја Српске православне цркве у Београду примила је колекцију разних цртежа, скица, планова и фотографија из заоставштине покојног Пере Ј. Поповића, бив. архитекте из Београда, завештане Српској прав.цркви од стране покојника још за време његовог живота. Управа овог Музеја најлепше Вам благодари, да сте испунили завештање покојника који је био одани и верни син Српске прав.цркве. Сви приложени предмети биће каширани, сређени и смештени као засебна збирка која ће носити покојничково име. На тај начин то ће бити доступно свима који се буду интересовали и за покојника и за грађевинску делатност Српске прав. Цркве и српског народа“

² П. Ј. Поповић, *Откопавање Немањине св. Богородице код Куришумлије*, (рукопис, 5 листова), Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, архивалије, инв.бр. 8609; Исти, *Стање грађевинске индустрије*, (рукопис, 8 листова), Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, архивалије, инв.бр. 8654; Исти, *О влази као непријатељу куће*, (рукопис, 5 листова), Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, архивалије, инв.бр. 8641; Исти, *Извештај о прегледу плана за сарајевску богословију*, (рукопис, 8 листова), Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, архивалије, инв.бр. 8634

појединих дела. У том смислу, неопходно је упоредно прегледати грађу других архива. У Архиву Србије, то је по обиму доста скроман фонд Министарства грађевина, који садржи важна документа неопходна за употпуњавање слике Поповићевог опуса до и током Првог светског рата. У Архиву Југославије, од великог значаја за расветљавање Поповићевог пројектантског и конзерваторско-рестаураторског деловања су фондови Министарства грађевина, Министарства вера, Министарства просвете, Министарства правде (Верско одељење) и фонд Краљев двор. За истраживање стваралаштва у престоници релевантна је грађа Историјског архива Београда, а на територији Србије грађа осталих историјских архива и установа културе (Архива САНУ, Историјског архива „31. јануар“ у Врању, Завода за заштиту споменика културе Ниш и др.).

Од великог значаја за истраживање појединачних Поповићевих дела су и дневни, недељни и комунални листови *Српске новине*, *Политика*, *Време*, *Правда* и *Београдске општинске новине*. Како је Поповић најчешће своја истраживања објављивао у стручним часописима, од важности су и периодичне публикације попут *Техничког гласника*, *Српског техничког листа*, *Старинара*, *Прилога за књижевност*, *језик*, *историју и фолклор*, *Српског књижевног гласника*, *Хришћанске мисли*, *Живота и уметности* и др.

Историографија о Петру Ј. Поповићу није обимна. О његовом опусу писали су подједнако и архитекти и историчари уметности. Најстарији приказ Поповићевог стваралаштва дао је 1924. године његов савременик и пријатељ, научник Милоје Васић.³ Он је писао о Поповићевим архитектонским остварењима и о доприносу културној историографији. Иван Здравковић је неколико деценија касније, 1968. године сагледао, између осталог и Поповићев рад на проучавању културног наслеђа.⁴ Ова два чланка, иако скромног обима и чињенице да расветљавају само незнатан сегмент уметничког ангажовања, дуго су представљала основни извор информација за потоња истраживања.

Сазнања о Поповићевом опусу могу се црпети и из српске лексикографије. Као један од најзначајнијих српских архитеката, заступљен је у већини

³ М. М. Васић, „Архитекта Пера Ј. Поповић“, *Покрет*, год. I, књ. II, бр. 33 и 34, Београд 1924, 142-147.

⁴ И. Здравковић, „Архитекти научници“, *Старинар* књ. XIX, Београд 1968, 281-284.

енциклопедијских и лексикографских публикација. Најранија енциклопедијска одредница о Петру Ј. Поповићу налази се у *Народној енциклопедији* из 1928. године.⁵ Заступљен је такође и у *Опитом енциклопедијском речнику*,⁶ *Енциклопедији Ликовних уметности*,⁷ *Енциклопедији Југославије*⁸ и *Ликовној енциклопедији Југославије*.⁹

У историографији шесдесетих и седамдесетих година двадесетог века Поповић се ретко спомиње. Из овог периода треба издвојити Жељка Шкаламеру, који га сматра представником националног стила.¹⁰ Својеврсно историографско игнорисање Поповићеве ерудитске личности, као и изостанак темељитијег проучавања његовог целокупног опуса, а неретко и неоправдано потпуно изостављање из прегледа који се баве тумачењем архитектонског наслеђа, приметио је 1972. године и Зоран Маневић који у својој студији *Novija srpska arhitektura* наводи да су „Поповићеве пројектантске способности, до данас стално занемариване, мада неколико његових објеката у свим елементима градитељске вештине могу издржати конкуренцију било ког другог примера из свог доба“.¹¹ Маневић је такође нагласио да га Никола Несторовић као ни остали писци општих прегледа новије српске архитектуре не спомињу. Разлог за то треба тражити у чињеници да су током друге половине двадесетог века на сцени вредновања новијег српског архитектонског наслеђа преовладавала модернистичка мерила, а како је Поповић био заступник националног стила, није могао да буде у центру пажње. Овоме треба додати и отежавајуће околности у виду расутости грађе и уметничког вишестраног деловања што је све додатно допринело да тумачење његовог опуса остане незаокружено.

Ситуација се донекле изменила почетком седамдесетих година захваљујући Богдану Несторовићу. Он Поповића наводи као идејног аутора објекта „Руски цар“, аутора стамбеног објекта генерала Димитријевића у Београду

⁵ В. Петровић, Поповић Петар у : *НЕ III*, Загреб 1928, 492.

⁶ М. П. Петровић (ур.), *Свезнање: Општи енциклопедијски Лексикон I*, Београд 1937, 765.

⁷ Б. Несторовић, Поповић Петар у : *ЕЛУ III*, Загреб 1964, 710.

⁸ Б. Којић, Поповић Петар у: *ЕЈ VI*, Загреб 1965, 56.

⁹ Петар Поповић, у: *ЛЕЈ II*, Загреб 1987, 617.

¹⁰ Ж. Шкаламера, „Обнова српског стила у архитектури“, *ЗЛУ Матице српске* 5, Нови Сад 1969, 217, 223.

¹¹ Z. Manević, „Novija srpska arhitektura“, u : *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd 1972, 15.

и зграде Начелства у Врању.¹² Велики допринос прецизнијем сагледавању Поповићеве разгранате делатности дала је Зорица Шипка Ергелешев објављивањем монографског чланка *Петар Ј. Поповић - живот и делатност*, 1980. године.¹³ Вишеструки значај овог рада огледа се, између осталог, и у томе што је већим делом утемељен на личној заоставштини Петра Ј. Поповића похрањеној у Музеју Српске православне цркве. Детаљним пописивањем грађе из двадесет кутија, колико јој је било доступно, ауторка је на увид јавности ставила садржај заоставштине и тиме умногоме олакшала рад потоњим тумачима Поповићевог стваралаштва. Шипка Ергелешев је први аутор који је указао на свестрану личност и невероватно богату биографију овог архитекте, академика, научника и професора универзитета, наводећи његове доприносе различитим областима. Иако је њена студија поставила темеље за даља проучавања живота и рада Петра Ј. Поповића, није наишла на адекватан одзив стручњака који би још потпуније истражили његово стваралаштво. Допринос бољем познавању Поповићевог рада у престоници, дала је Дивна Ђурић-Замоло, пишући о хотелу „Петроград“ који представља једино његово дело подигнуто у Београду, пре Првог светског рата.¹⁴

Крајем двадесетог, а посебно у првој деценији двадесет првог века, приметно је веће интересовање за тумачење градитељског опуса овог аутора. О његовом доприносу развоју „српског стила“ у архитектури подробније је писао Александар Кадијевић у монографији *Један век тражења националног стила у српској архитектури*,¹⁵ у којој је по први пут дао детаљнији опис значајног броја његових сакралних, профаних и меморијалних остварења на подручју Србије. У новијој историографији приметан је пораст стручних радова о Петру Ј. Поповићу. У њима су историчари архитектуре, махом средње и млађе генерације, разматрали Поповићево стваралаштво у Врању, Врњачкој Бањи, Сурдулици и Власотинцу, а у појединим приказима покренута су и питања правилне атрибуције одређених

¹² Б. Несторовић, „Постакадемизам у архитектури Београда“, *ГТБ XX*, Београд 1973, 345, 362; Исти, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, *Саопштења X*, Београд 1974, 161.

¹³ З. Шипка Ергелешев, „Петар Ј. Поповић - живот и делатност“, *ЗЛУ Матце српске 16*, Нови Сад 1980, 159-202.

¹⁴ Д. Ђурић Замоло, *Градитељи Београда: 1815-1914*, Београд 1981, 86-87.

¹⁵ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX–средина XX века)*, Београд 1997, 81, 83, 92, 105, 125, 129, 145, 159, 192.

његових дела. Највећу пажњу историографа привукла је зграда Окружног начелства у Врању, као најзначајније и најпознатије Поповићево дело. О њој су писали Милорад Војиновић,¹⁶ Гордана Митровић¹⁷ и Тијана Жунић.¹⁸ Оспоравајући Николаја Краснова као аутора *Споменика палима за отаџбину у Власотинцу*, историчар архитектуре Тадија Стефановић је 2007. године, покренуо питање правилне атрибуције овог меморијала¹⁹ (за који ће се утврдити да је дело Петра Ј. Поповића).²⁰ О породичној капели у Врњцима, једном од најранијих Поповићевих остварења, писала је Данијела Марковић 2009. године.²¹ Спомен костурница у Сурдулици, значајан пример Поповићеве меморијалне архитектуре, заступљен је у чланку *Градитељска баштина Сурдулице*, ауторке Александре Стаменковић.²² Детаљнију архитектонску и стилску анализу костурнице извршио је Александар Кадијевић у прегледном чланку *Спомен костурница у Сурдулици (1922 - 2012) – од заборава до обнове*, 2012. године.²³ Посебно треба издвојити чанак истог аутора о раду Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији.²⁴ Осим што нам указује на Поповићево стваралаштво у овом делу Србије, Кадијевић подцртава правце даљег истраживања. Такође, аутор наводи драгоцене податке о расутој архивској грађи, чијим би се проучавањем поставили основи за прецизније сагледавање богатог Поповићевог опуса.

Од енциклопедија и лексикона публикованих двехиљадитих година, треба издвојити *Лексикон неимара Зорана Маневића*,²⁵ *Arhitektonsku enciklopediju*

¹⁶ М. Војиновић, „Зграда окружног Начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар заједно са зградом Окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју”, *Врањски гласник XXVI-XXVII*, Врање 1993-1994, 131-136.

¹⁷ Г. Митровић, „Врање, Зграда старог начелства” у: *Споменичко наслеђе Србије*, Београд 2007, 149.

¹⁸ Т. Жунић, „Окружно начелство у Врању-путоказно остварење националног стила у новијој српској архитектури”, *Лесковачки зборник 43*, Лесковац 2003, 179-186.

¹⁹ Т. Стефановић, „О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу”, *Лесковачки зборник XLVII*, Лесковац 2007, 121-134.

²⁰ Видети стране 130 – 135.

²¹ Д. Марковић, „Капела Белимарковић у Врњачкој бањи”, *Гласник ДКС 33*, Београд 2009, 146-148.

²² А. Стаменковић, „Градитељска баштина Сурдулице”, *Лесковачки зборник LI*, Лесковац 2011, 200-203.

²³ А. Кадијевић, „Спомен-костурница у Сурдулици (1922-2012) - од заборава до обнове”, *Лесковачки зборник LII*, Лесковац 2012, 155-164.

²⁴ А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908-1930)”, *ЗЛУ Матице српске 40*, Нови Сад 2012, 225-240.

²⁵ З. Маневић, *Лексикон неимара*, Београд - Подгорица 2008, 330.

Beograda Слободана Гише Богуновића²⁶ и *Енциклопедију српског народа*, у којој је аутор одреднице о Петру Ј. Поповићу Александар Кадијевић.²⁷

II БИОГРАФИЈА ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА

Сл. 1. Петар Ј. Поповић
Извор: САНУ Ф-386

Петар Ј. Поповић (сл.1) рођен је 13. 05. 1873. године у Прилепу. Са породицом се преселио у Смедерево где је завршио основну школу и нижу Гимназију, а потом је школовање наставио у Београду, похађајући најпре Вишу гимназију, а затим и Реалку у којој је матурирао. Од најранијих дана Поповић је показивао изузетан таленат за цртање, осведочен у цртежу *Девојке* из 1886. године, који је урадио када је имао свега 13 година (сл. 2). Након средњошколског образовања, Поповић се определио за студије архитектуре на Техничком факултету Велике школе у Београду, које је отпочео 1892. године (сл. 3).²⁸

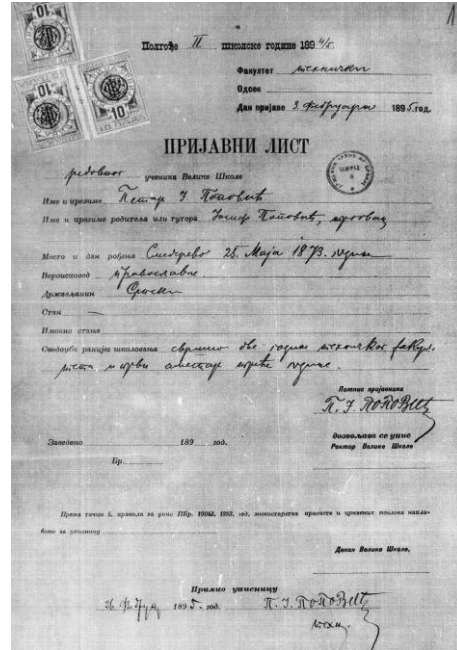
²⁶ S. G. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, Arhitekti (II)*, Beograd 2005, 1046-1050.

²⁷ А. Кадијевић, Петар Поповић, у: *Енциклопедија српског народа*, (гл.ур. Радош Љушић), Београд 2008, 873.

²⁸ Биографија Петра Ј. Поповића, *Годишњак СКА XXXIII* (1924), Београд 1926, 164.

Сл. 2. Петар Ј. Поповић, скица девојке
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2724

Сл. 3. Петар Ј. Поповић, пријавни лист
Извор: АС, ВШ, 1885, 317

Настава на Техничком факултету је до 1890. године била конципирана тако да су студенти стицали пре свега инжењерско образовање општег типа, а архитектуру су изучавали само у оквиру једног предмета који је од 1882. до 1890. године предавао проф. Драгутин Милутиновић.²⁹ Увиђајући да се предмет *Архитектура* до те мере развио, Милутиновић је 1889. године подржао предлог о оснивању нове катедре. Тако су се од 1890. године грађевинске конструкције и статика изучавали у оквиру новог предмета *Наука о грађевинским конструкцијама*, а пројектовање јавних и приватних грађевина и архитектонски стилови у оквиру постојећег предмета *Архитектура*.³⁰ За наставника је на новој катедри у звању

²⁹ Драгутин С. Милутиновић је рођен у Београду 1840. године. Студирао је у Берлину, Минхену и Карлсруеу. Радио је у Министарству грађевина и био је професор на Техничком факултету Високе школе у Београду. Као пројектант најпознатији је по згради Железничке станице у Београду, за коју је радио разраду идејног пројекта аустријских архитеката. Такође је био аутор пројеката за низ цркава, железничких станица и урбанистичких планова. Заједно са Михајлом Валтровићем проучавао је српске средњовековне споменике. Био је дописни члан Српске краљевске академије. Умро је у Панчеву 1900. године. О С. Милутиновићу видети: С. Богдановић, „Драгутин С. Милутиновић (1840-1900)“, *Свеске ДИУС 2*, Београд 1977, 5-8; В. Б. Шолаја, А. С. Магдић, *Инжињери у књажевству/краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*, Београд 1994, 65; *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846 -1971*, (необјављен рукопис), Београд 1996, 128-129; М. Ротер Благојевић, „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века“, *ГГБ XLIV*, Београд 1997, 144-148; S. G. Voganović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, Arhitekti (II)*, Beograd 2005, 968; З. Маневић, *Лексикон неимара*, Београд – Подгорица 2008, 279.

³⁰ *Високошколска настава архитектуре...*, 19, 20, 26.

редовног професора постављен архитекта Андра Стевановић.³¹ Он се придружио професору Милутиновићу у држању наставе. Управо су њих двојица, иначе изузетни познаваоци споменика српске средњовековне архитектуре, имали пресудни утицај на Поповићево формирање.

Сл. 4. Професор Д. Милутиновић
Извор: <https://sr.wikipedia.org>

Сл. 5. Петар Ј. Поповић-цртеж
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 6475

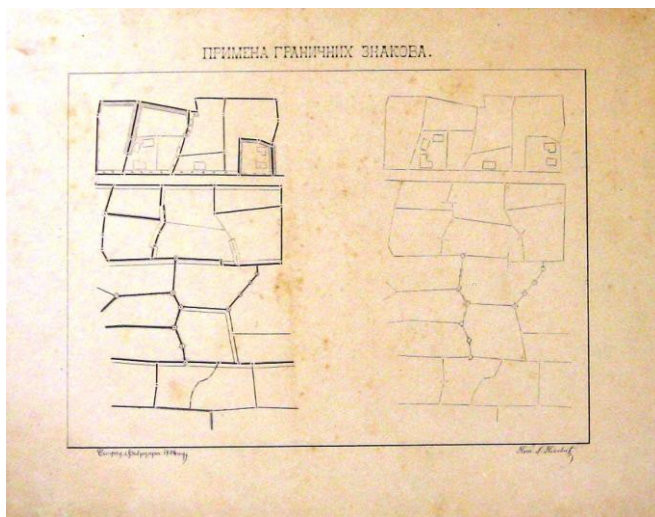
Милутиновић је студенте упознавао са византијским стилем и српским средњовековним градитељством, усмеравајући их ка изучавању нашег сакралног наслеђа (сл. 4). На Поповића су његова предавања оставила изузетан утисак, о чему сведочи и цртеж сачуван из тог периода (сл. 5). Стевановић је пак са друге стране, мада је предавао предмете о архитектонској конструкцији, велику пажњу поклањао обликовању грађевина и естетским аспектима архитектуре (сл. 6). Он је о овоме али и о историји архитектуре и српским средњовековним задужбинама често

³¹ Андра Стевановић је рођен 1859. године у Београду. Завршио је Технички факултет у Београду и Техничку високу школу у Берлину. Врло кратко је радио у Министарству грађевина, а 1890. године изабран је за професора Техничког факултета Високе школе у Београду где је остао до пензије 1924. године. Осим професуром бавио се и пројектовањем и изучавањем споменика српске средњовековне архитектуре. Његова најзначајнија пројектантска остварења су зграда Управе фондова и зграда Београдске задруге (са Николом Несторовићем) и зграда Српске академије наука и уметности (са Драгутином Ђорђевићем). Преминуо је 1929. године у Београду. О Андри Стевановићу видети: В. Б. Шолаја, А. С. Магдић, *нав.дело*, 100; М. Ротер Благојевић, *нав.дело*, 147; З. Маневић, *Лексикон ...*, 355; S. G. Vognović, *нав.дело*, 1087-1091; Д.Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815 - 1914*, Београд 2009, 306-311.

говорио на вежбама.³² Своје мишљење о Стевановићу као професору Поповић је изнео у чланку објављеном у *Српском књижевном гласнику*, након Стевановићеве смрти. У њему Поповић истиче да Андра Стевановић представља јединственог професора који својим знањем, елоквентношћу, сажетим и прецизним изражавањем подстиче студенте на изучавање архитектуре.³³

Сл. 6. Професор Андра Стевановић
Извор: <https://sr.wikipedia.org>

Сл. 7. Петар Ј. Поповић, цртеж са студија
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв.бр. 2678

Поповић је похађао и велики број предмета који су пружали техничка знања неопходна архитектурама у савлађивању њихове струке, а који су такође предавали Милутиновић и Стевановић (сл. 7). Ипак, показаће се да су на њега пресудни утицај имала предавања о српском средњовековном градитељском наслеђу. Испоставиће се да су га управо ова предавања усмерила ка каснијем пројектовању у националном стилу. Поповић се под утицајем ове двојице професора такође заинтересовао за проучавање наших средњовековних манастира и за конзерваторску делатност, а њихове јаке и харизматичне личности вероватно су допринеле да се и сам касније посвети професорском позиву. Студије на

³² П. Ј. Поповић, „Андрa Ј. Стевановић“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX бр. 5, Београд 1. 3. 1930, 354.

³³ Петар Ј. Поповић пише: „Андрa Стевановић, професор - то је велика фигура! Зналац, уз то здрав и јак, какав је уистину и био, са јасним пријатним гласом – био је то јединствен професор. Чист његов језик и акценат, течност у предавању, што долази као резултат солидног знања, а уз то чудно прецизно и сажето изражавање у коме нема ништа ни да се дода ни да се одузме – били су лепе одлике његових предавања! На Великој школи, Андра је – уз свој релативно сувопаран предмет – држао целу архитектуру и отварао вољу за специјалне њене студије. Ту се видео велики његов утицај на слушаоце под притиском његовог великог знања у гранама свих уметности подређених архитектури.“ Видети: П. Ј. Поповић, „Андрa Ј. Стевановић“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX бр. 5, Београд 1. 3. 1930, 354.

Техничком факултету је окончао 1896. године. Неретко се дешавало да поједини студенти након завршетка школовања у Београду ради стицања додатног архитектонског знања, пре свега оног које се односило на стилско обликовање, оду у неки од престижних европских универзитетских центара, махом као државни питомци.³⁴ Са Поповићем то није био случај. Он спада у групу оних стручњака који су све своје знање стекли у земљи, без додатног усавршавања у иностранству. Одмах након окончања студија отпочео је свој вишедеценијски рад у Министарству грађевина.

Поповићев рад у Министарству грађевина одликује се изузетном преданошћу и марљивошћу, па не изненађује његово константно напредовање у служби. Примљен је 1897. године као ванредни подинжењер II класе,³⁵ а након две године јануара 1899. добио је место подинжињера II класе.³⁶ Већ после неколико месеци унапређен је у подинжињера I класе³⁷ да би 1900. године био постављен за архитекту III класе.³⁸ Државни испит за архитекту положио је 1901. године.³⁹ Током наредних петнаест година Поповић је прошао све архитектонске класе (1905. - архитекта II класе,⁴⁰ 1908. – архитекта I класе,⁴¹ 1910. – виши архитекта II класе⁴² и 1913. – виши архитекта II класе по новом⁴³) да би 1914. године био постављен за начелника II класе,⁴⁴ а потом 1919. и за начелника I класе.⁴⁵ На месту начелника остао је до 1927. године када је на лични захтев пензионисан.⁴⁶

Током дугогодишњег рада у Министарству грађевина реализовао је велики број пројеката, углавном за објекте јавне намене. Вршио је и надзор при извођењу дела других аутора, био је члан многобројних комисија и стручних жирија. Године 1919. прихватио је понуду да на Техничком факултету у Београду као

³⁴ М. Ротер Благојевић, *нав. дело*, 147.

³⁵ (Службени део), *Српске новине*, 26. 2. 1897, 1.

³⁶ (Службени део), *Српске новине*, 9. 1. 1899, 2.

³⁷ (Службени део), *Српске новине*, 14. 4. 1899, 1.

³⁸ (Службени део), *Српске новине*, 23. 7. 1900, 5.

³⁹ АС, МГ, Ф 10 (1918), Привремени персонални листови за архитекте запошљене у М. Г.

⁴⁰ (Службени део), *Српске новине*, 7. 4. 1905, 1.

⁴¹ (Службени део), *Српске новине*, 31. 8. 1908, 1.

⁴² (Службени део), *Српске новине*, 30. 1. 1910, 1.

⁴³ (Службени део), *Српске новине*, 18. 12. 1913, 1.

⁴⁴ (Службени део), *Српске новине*, 14. 4. 1914, 1.

⁴⁵ З. Шипка Ергелешев, *нав. дело*, 162.

⁴⁶ *Годишњак СКА XXXV*, Београд 1927, 288.

хонорарни професор води катедру Византијске архитектуре.⁴⁷ Студенте је усмеравао ка пројектовању у националном стилу чији је и сам био одлучни заступник. Попут својих професора Милутиновића и Стевановића, Поповић се током каријере интензивно бавио проучавањем и заштитом српских средњовековних архитектонских споменика. Осим што је већину својих резултата објављивао у научној и стручној периодици,⁴⁸ запажања је презентовао и у дневној штампи.⁴⁹ Аутор је више од педесет историографских чланака и неколико монографија.

За резултате које је постигао као пројектант, професор и научник награђен је чланством у Српској краљевској академији која га је 16. фебруара 1925. године изабрала за дописног члана.⁵⁰ Наредне 1926. године, Поповић је постао и члан Масарикове академије рада у Прагу.⁵¹ За заслуге на пољу културе, народне просвете и науке, добио је више ордена Св. Саве (сл. 8 и 9).⁵² Одликован је Краљевским орденом Св. Саве V реда, затим 1907. и Краљевским орденом Св.Саве IV реда,⁵³ а нешто касније и Краљевским орденом Св.Саве III реда.⁵⁴ За заслуге према круни, држави и нацији одликован је Краљевским орденима Белог орла IV и V степена.⁵⁵ Добитник је и ордена Карађорђевог звезде IV реда.⁵⁶

⁴⁷ *Годишњак СКА XXX III*, Београд 1926, 165.

⁴⁸ Између осталих и у: *Старинару, Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор, Српском књижевном гласнику, Гласнику Скопског научног друштва, Српском техничком листу, Техничком листу, Техничком гласнику и др.*

⁴⁹ П. Ј. Поповић, „Последњи апел“, *Политика*, 9.6.1925, 7; Исти, „Аполо“, *Политика*, 2.9. 1930, 11.

⁵⁰ *Годишњак СКА XXX III*, Београд 1926, 156.

⁵¹ *Годишњак СКА XXXV*, Београд 1927, 288.

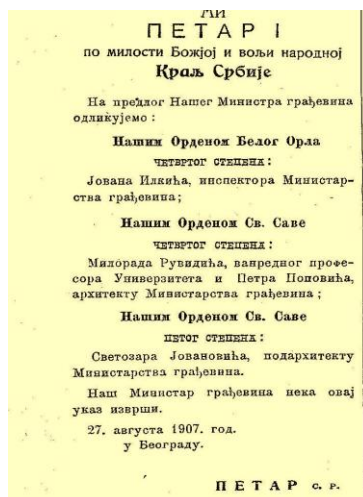
⁵² Краљевски орден Св.Саве установљен је 1883. године и додељиван је за заслуге на пољу културе, народне просвете, науке, јавних служби и Цркве, као и за заслуге према Краљу, држави и нацији, и цивилним и војним лицима. Орден Св. Саве је био државни орден у Краљевини Србији (1883-1918), и Краљевини Југославији (1918-1945), а данас га додељује старешина краљевског дома Карађорђевића.

⁵³ (Службени део), *Српске новине*, 29.8.1907, 1.

⁵⁴ З. Шипка Ергелешев, *нав.дело*, 163.

⁵⁵ З. Шипка Ергелешев, *исто*; Краљевски орден Белог орла установљен је 1883. године и додељиван је за заслуге у миру или рату, или за посебне заслуге према круни, држави и нацији. У периоду од 1883. до 1898. године Орден белог орла био је највиши орден Краљевине Србије. Додељиван је у Краљевини Србији, Краљевини Југославији, а данас га додељује старешина краљевског дома Карађорђевића.

⁵⁶ З. Шипка Ергелешев, *исто*; Краљевски орден Карађорђевог звезде установљен је 1904. године за посебне заслуге према Краљу, држави или нацији у цивилној или војној служби. Додељиван је у Краљевини Србији, Краљевини Југославији, а данас га додељује старешина краљевског дома Карађорђевића.

Сл. 8. Објава одликовања Краљевским орденом Св.Саве
Извор: Српске новине 28.9.1907.године

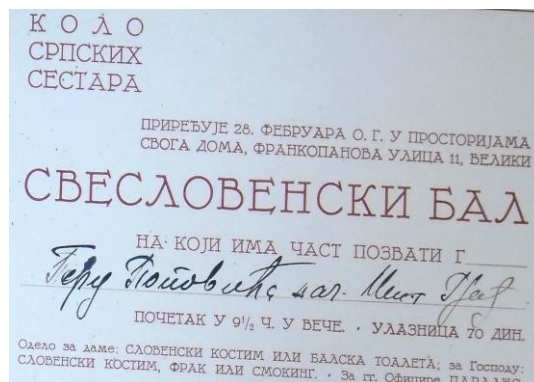

Сл. 9. Краљевски орден Св.Саве
Извор: <https://sr.wikipedia.org>

Због позиција које је заузимао, али и високих интелектуалних и моралних квалитета, сарађивао је са многим хуманитарним удружењима. Био је у првој управи друштва *Свете Јелене*,⁵⁷ а активно је сарађивао и са удружењима „*Коло српских сестара*“, „*Друштво црвеног крста*“, „*Руски клуб*“, „*Београдско женско друштво*“ и др.⁵⁸ Често је позиван на јавне догађаје које су ова друштва приређивала (сл. 10 и 11).

Сл. 10. Срећка за помоћ руским рањеницима
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв. бр. 7362

Сл. 11. Позивница за Свесловенски бал, 1925.г.
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв. бр. 7241

⁵⁷ Друштво Свете Јелене основано је 1913. године под високом заштитом кнегиње Јелене. Имало је за циљ да под један кров окупи мушку и женску сирочад, на првом месту ратничку, да их под својим надзором школује, упућује на занате и оспособљава за самостални живот. Ликвидација друштва извршена је 1928. године, у стану Ђурђине Пешић са напоменом да је оно свој задатак испунило. Осим Поповића у првој управи клуба био је и Момир Коруновић. Аноним, „Ликвидација хуманог друштва Свете Јелене“, *Време*, 16. 12. 1928, 3.

⁵⁸ Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, инв.бр. 7241, 2739, 7362; 3. Шипка Ергелешев, *нав.дело*, 170, 171.

До краја свог живота, Петар Ј. Поповић је остао стваралачки активан. Предано се бавио пројектантским, истраживачким и публицистичким радом. Преминуо је у Београду 4. фебруара 1945. године.⁵⁹

⁵⁹ З. Шипка Ергелешев, *нав. дело*, 192.

III АРХИТЕКТОНСКА ДЕЛАТНОСТ ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА

Архитектонски токови у Србији крајем XIX и у првим деценијама XX века

Српску архитектонску сцену с краја XIX века карактерисала је својеврсна разноликост стилских праваца који су је темељно обликовали. Генерација уметника рођених седамдесетих година, којој је припадао и Поповић, крајем века окончала је школовање у различитим средњеевропским образовним центрима, те је сходно томе ступивши на њу и у пракси почела да примењује другачије стилске концепте које је усвојила током студирања.⁶⁰ Тако су заједнички стварали и они архитекти који су целовито образовање стекли у Србији, али и они који су се у потпуности школовали у иностранству (Берлину, Минхену, Ахену, Карлсруеу итд.).⁶¹ На прелазу векова ова генерација је почела и у пракси да примењује стечено знање, делујући најпре на подручју Београда, а потом и читаве Србије. Када Поповић започиње свој пројектантски рад постојећи архитектонски токови трпе одређене измене али само у оквиру праваца који су већ више од педесет година присутни на градитељској сцени. То су пре свих академизам и национални стил, који прелазе у нове развојне фазе. Тако је академизам од 1900. године започео зрели период,⁶² а национални стил присутан на српском пројектантском пољу од средине XIX века променио је своје узоре, те се уместо на постојеће савремене европске архитектонске токове, почео ослањати на српско средњовековно наслеђе и то првенствено на споменике моравске школе.⁶³ Од

⁶⁰ О овоме види у: Z. Manević, „Novija srpska arhitektura“..., 13.

⁶¹ Више о градитељима школованим у иностранству видети у: Љ. Трговчевић, „Српски инжењери на студијама у иностранству до 1918“, у: *Путеви српског инжењерства током XIX века, зборник радова*, Београд 1994, 148-167; М. Николова, „Образовање инжењера у Србији до Првог светског рата“, *ПИНУС Записи 4*, Београд 1996, 79-100; Д. Ђурић-Замоло, „Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског Универзитета генерације 1896-1940. године“, (прир. А. Кадијевић), *ПИНУС Записи 5*, Београд 1996; Љ. Трговчевић, „Школовање инжењера из Србије на Високој техничкој школи у Берлину до Првог светског рата“, *ПИНУС Записи 7*, Београд 1997, 7-18; М. Ротер Благојевић, *нав. дело*.

⁶² Више о архитектури академизма видети у: А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*, Београд 2005.

⁶³ Више о националном стилу видети у: Ж. Шкаламера, „Обнова српског стила...“, 191-236; А. Кадијевић, *Један век...;* Исти, „Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године“, у: М. Ракоција, (ур.), *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 379-392; Исти, „Историчке основе неовизантијске архитектуре у XIX веку“, у: М. Ракоција, (ур.),

нових стилских праваца до тада незаступљених на архитектонској сцени тога доба једино је приметна појава сецесије.⁶⁴ Сагледавајући целокупан градитељски опус тог периода као његову главну карактеристику можемо истаћи неконхерентност у погледу стваралачких тежњи аутора. Осим стилског нејединства архитектонске сцене, приметно је да се и сами уметници у оквиру ужих опуса нису држали јединствених већ утврђених матрица. Резултат таквог приступа је мали број грађевина које се одликују применом одређеног стилског слога у чистом облику, већ су то најчешће мешавине најразличитијих тежњи у којима су елементи неколико различитих праваца стопљени на једном објекту некада са више, а некада са мање успеха. Ова разноликост највише је уочљива у делима профане архитектуре, док се код подизања објеката сакралног и меморијалног типа примећује опредељеност за примену националног стила.

Средину XIX века можемо означити као кључни период српске архитектуре у коме почиње напуштање средњеевропских градитељских узора, и почиње трагање за националним стилским изразом. Како је српска грађанска класа од средине века била све спремнија да се идеолошки одреди, тако су јачале и тежње да „на место барокних и класицистичких здања дођу грађевине које одговарају православној вери и српском духу.“⁶⁵ У пракси је било немогуће нагло одступити од дотадашњег средњеевропског архитектонског утицаја, па читаву почетну фазу „националног стила“ карактерише мешање елемената српске средњовековне архитектуре са барокним, класичним и романтичарским облицима, што је јасно уочљиво и на цркви св. Ђорђа у Смедереву,⁶⁶ делу које означава „прелаз на нову стилску оријентацију, блиску идеалима тадашњег

Ниш и Византија III, Ниш 2005, 383-396; Исти, *Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба / Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*, САНУ, Београд 2016; А. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, Београд 2016.

⁶⁴ Више о сецесији у српској архитектури видети у: Ж. Шкаламера, „Сецесија у српској архитектури“, *Зборник Народног Музеја XII – 2*, Београд 1985, 7-13; Исти, „Сецесија у архитектури Београда 1900-1914“, *ЗЛУ Матице српске 3*, Нови Сад 1967, 57-63; А. Кадјевић, „Два тока српског архитектонског ар-нувоа: интернационални и национални“, *Наслеђе V*, Београд 2004, 53-70; Г. М. Лазих, *Сецесија у српској архитектури*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, Београд 2011; М. Павловић, „Девет деценија здања Српске академије наука и уметности“, *Наслеђе XVI*, Београд 2015, 27-42; М. К. Покрајац, „Инжењер Јован Смедеревац (1854-1920)“, *Наслеђе XIX*, Београд 2018, 55-66.

⁶⁵ А. Кадјевић, *Један век...*, 13.

⁶⁶ Више о храму св. Ђорђа у Смедереву видети у: А. Кадјевић, *Један век...*, 17-19; Р. Милошевић, *Саборни храм Светог Ђорђа у Смедереву*, Смедерево 2006.

српског друштва.⁶⁷ Смедеревски храм подигнут је у периоду између 1851-1855 године по пројекту македонског мајстора Андреје Дамјанова.⁶⁸ Овај талентовани неимар из Велеса централна је личност првог периода трагања за српским стилем. Са својим сарадницима је након цркве у Смедереву пројектовао и Саборни храм у Нишу, цркву Св. Тројице у Врању, цркве у Сарајеву, Пироту и Мостару.⁶⁹ На свим његовим остварењима присутни су елементи византијске и српско-византијске архитектуре који се огледају у просторном концепту грађевина (базиликално решена основа, општи распоред купола, примена тремова, изражени аркадни фризови) као и елементи романике, готике и барока примењени у декоративној обради (обрада подеоних венаца, облици и детаљи звоника, обрада ентеријера).⁷⁰ Утемељењу нових градитељских токова средином XIX века осим храмова тајфе Дамјанов, која је неоспорно имала доминантну улогу у читавом процесу, допринело је и подизање Вазнесењске цркве у Београду (непознатог аутора),⁷¹ цркве св. Спиридона у Трсту - Карла Макијачинија,⁷² цркве Успења Богородица у Крагујевцу градитеља Андреје Андрејевића као и низ храмова у мањим местима у Србији (Смедеревска Паланка, Азања, Марковац, итд.).⁷³ Након ове, неколико деценија дуге прелазне фазе, уследио је период тзв. неовизантијске варијанте српског стила, оличене у делима ученика чувеног бечког професора Теофила Ханзена.⁷⁴ Први је код њега 1874. године дипломирао Светозар

⁶⁷ А. Кадијевић, *Један век...*, 23-24.

⁶⁸ Андреја Дамјанов рођен је у породици угледних македонских зографа и градитеља Рензовски. Тајфа његовог оца Дамјана Рензовског радила је у Македонији, Бугарској и Цариграду. Андреја је своји делатност проширио и на подручје Балкана. У Србију је ступио 1851. године као већ афирмисан и искусан градитељ. Више о мајстору Андреји Дамјанову види у: А. Кадијевић, „Echoes of Medieval Architecture in the Work of the Master Builder Andreja Damjanov”, *Зограф* 27, Београд 1998/1999, 167-175; Исти, „Градитељска Делатност Андреје Дамјанова - правци истраживања и заштите“, *Гласник ДКС* 31, Београд 2007, 134-137; Н. Макуљевић, „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана“, *ЗЛУ Матице српске* 38, Нови Сад 2010, 136-150; А. Кадијевић, *Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба / Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*, САНУ, Београд 2016, 21-25.

⁶⁹ Више о овим храмовима видети у: Н. Несторовић, „Преглед споменика...”, 145, 150-151; А. Кадијевић, *Један век...*, 19-22; Исти, „О архитектури нишке Саборне цркве Силаска светог духа“, у: М. Ракоција, (ур.), *Ниш и Византија I*, Ниш 2003, 125-139.

⁷⁰ А. Кадијевић, *Један век...*, 23.

⁷¹ Г. Гордић, *Архитектонско наслеђе града Београда I*, Београд 1966, 25; Ж. Шкаламера, „Обнова српског стила...”, 196; А. Кадијевић, *Један век...*, 25-26.

⁷² Ж. Шкаламера, „Обнова српског стила...”, 197-198; А. Кадијевић, *Један век...*, 28-29.

⁷³ А. Кадијевић, *Један век...*, 26-27, 30-32.

⁷⁴ Теофил Ханзен је рођен 1813. године у Копенхагену. Студирао је на Грађевинској академији у Берлину. Био је ученик Фридриха фон Шинкела. Такође је студирао и класичну грчку архитектуру и византијску архитектуру у Атини. Између 1868-1884. године је као професор предавао на Академији ликовних уметности у Бечу. На Академији је установио предмет „Византијска

Ивачковић чијом је пројектантском делатношћу започео и Ханзенов утицај на српску профану и црквену архитектуру. Убрзо су на архитектонску сцену ступили и остали Ханзенови ученици: Јован Илкић, Душан Живановић и Владимир Николић.⁷⁵ Иза њих је као резултат плодног пројектантског рада у Министарству грађевина на територији Србије остао значајан број градских и сеоских цркви са облежијима тада популарне „ханзенатике“. Ова генерација је угледајући се на дела свог цењеног професора у српско градитељство на посредан начин унела одлике византијске архитектуре. Међу најрепрезентативнија остварења четворице аутора у последњој четвртини деветнаестог века издвајају се: Преображењска црква и капела породице Хариш у Панчеву, црква св. Илије на Лесковачком Хисару, капела породице Петровић на београдском Новом гробљу и црква у Јагодини - Светозара Ивачковића,⁷⁶ црква Св. Тројице у Параћину Јована Илкића,⁷⁷ црква св. Ђорђа у Крушевцу Душана Живановића⁷⁸ и др.

Упркос популарности у српском градитељству ханзеновски еkleктички правац није био у потпуности прихваћен. Такав стилски приступ нису подржали ни катедра за Архитектуру Техничког факултета у Београду ни млађи неимари, који су се окренули српским средњовековним споменицима, стављајући их у епицентар трагања за новим аутентичим градитељским изразом. Указујући на неопходност проучавања старе српске архитектуре и пројектовања по угледу на њу, професори факултета Андра Стевановић, Драгутин Милутиновић и Михајло Валтровић⁷⁹ највише су допринели новој фази развоја националног стила.

архитектура“. Био је један од најзначајнијих архитеката тога доба. По његовим пројектима подигнут је низ објеката у аустријској престоници. Један број његових грађевина (махом цркве и капеле) има одлике византијског стила. Његово најзначајније дело је зграда парламента у Бечу. Преминуо је 1891. године.

⁷⁵ О професору Ханзену и његовим српским ученицима као и о „српском стилу“ у архитектури видети више у: Ж. Шкаламера, „Обнова српског стила у архитектури“, *ЗЛУ Матице српске* 5, Нови Сад 1969, 191-236; М. Јовановић, „Геофил Ханзен, „ханзенатика“ и Ханзенови српски ученици“, *ЗЛУ Матице српске* 21, Нови Сад 1985, 235-258; А. Кадијевић, *Један век...*, 35-58; А. Stiller (ed.), *Theophil Hansen, Wien* 2013.

⁷⁶ О овоме видети у: Љ. Никић, „Светозар Ивачковић и Београд“, *ГЛБ ХХV*, Београд 1978, 273-285; А. Кадијевић, „О архитектури цркве св. Илије на лесковачком Хисару“, *Лесковачки зборник ХХХVII*, Лесковац 1997, 61-67; М. Церанић, *Живот и дело архитекте, Светозара Ивачковића 1844-1924*, магистарска теза, Филозофски факултет у Београду, Београд 2008.

⁷⁷ Више о овоме видети у: А. Кадијевић, *Један век...*, 56-57.

⁷⁸ Више о овоме видети у: *Исто*, 59-60.

⁷⁹ Михајло Валтровић је рођен 1839. године у Београду. После завршеног Лицеја у Београду одлази на студије архитектуре у Карлсруе. Након повратка у Србију ангажован је у Министарству грађевина, а од 1875. године је професор Велике школе у Београду на предмету *Наука о грађевини на суву*. Бавио се проучавањем наших средњовековних споменика и развојем археолошке струке.

Стевановић је осим проучавања манастира (Грачанице, Дечана и Пећке Патријаршије) израдио и пројекат обнове манастира Каленића и радио на рестаурацији манастира Манасије. Своје ставове је осим студентима износио и у стручним гласилима указујући на „праве“ узоре у тражењу националног стила. С друге стране Милутиновић и Валтровић су седамдесетих година XIX века започели снимање наше старе црквене архитектуре. Део резултата свог десетогодишњег подухвата, током ког су извршили прецизне техничке снимке структуре грађевина, снимке декоративних детаља и копирање фресака, представили су на изложби Велике школе, одржаној у Капетан Мишином здању 1875. године.⁸⁰ Циљ Милутиновића и Валтровића није био да само путем свог научног рада, изложби и публикација упознају ширу културну јавност са нашим старим наслеђем, већ су они током истраживања „постали идеолози оживљавања српског средњовековног неимарства, истичући да су проучавања делом спровели ради примене његових принципа "данас".“⁸¹ Њих двојица су своје ставове и убеђења такође преносили и студентима на Великој школи, највише кроз предмет *Византијски стил* који је и успостављен заслугом Драгутина Милутиновића. Оваквим деловањем они су створили основу за јачање националних токова у српској архитектури. Ипак одлучујућу улогу у потискивању средњеевропске „ханзенатике“ са градитељске сцене и окретање ка непосредним узорима из властите традиције, имале су у последњој деценији XIX столећа држава и црква. Ступање Краља Александра Обреновића на престо и враћање митрополита Михајла на чело српске цркве довели су до процвата националне оријентације у архитектури. „Подизање цркви у византијском стилу“ протажирано је од стране државе, цркве, факултета, младе генерације градитеља, која је тек отпочињала

Када је 1882. године основана катедра за археологију Валтровић постаје њен руководилац. Био је оснивач *Српског археолошког друштва* и покретач стручног часописа *Старинар*. Био је члан Српског ученог друштва а од 1887. године и редовни члан СКА. Од 1881-1895 године био је управник Народног музеја. Својим радом допринео је не само развоју археолошке струке у Србији, већ и реформи наставе архитектуре на Великој школи у Београду као и развоју српског стила у градитељству. Преминуо је у Београду 1915. године. Више о М. Валтровићу види у: С. Богдановић, Михајло Валтровић, *Свеске ДИУС I*, Београд 1977, 3-6; Иста, „Михајло Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина“ и Ј. Мишковић-Прелевић, „Рад Драгутина Милутиновића и Михајла Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији“, у: *Излози СУД: истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, Београд 1978, 5-81 и 93-115; М. Ротер Благојевић, *нав. дело*, 144-145; Т. Дамљановић (ур.), *Валтровић и Милутиновић I-III*, Београд 2008; Михајло Валтровић у: З. Маневић, *Лексикон....*, 33-34.

⁸⁰ М. Ротер Благојевић, *нав. дело*, 144.

⁸¹ А. Кадијевић, *Један век....*, 34.

своју пројектантску делатност, и народа у целини. У таквој атмосфери долазило је код појединих аутора и до потпуне промене у стилском приступу. Можда и најрелевантнији пример оваквих појава је архитекта Душан Живановић чија црква Св. Тројице у Трстенику подигнута 1900. године представља својеврсну прекретницу у тражењу националног стила.⁸² Иако поштовалац Ханзенових поука он је трстеничком црквом направио заокрет у својим личним схватањима и припремио пут за надлазеће ауторе инспирисане моравском школом архитектуре.

Том таласу младих градитеља који на прелазу векова тек отпочињу своју пројектантску каријеру припада и Петар Ј. Поповић који је у деценијама које су уследиле постао носилац „српског стила.“ Формирајући се под јаким утицајем тројице професора (Стевановића, Милутиновића и Валтровића) Поповић је, најпре рестаурирајући Лазарицу 1907. године, а онда и остварујући низ ауторских дела сакралне и профане архитектуре, изузетно допринео развоју овог правца. Најзад, нешто касније га је афирмисао и кроз свој педагошки рад. Поред Поповића у том периоду стварају још и Милорад Рувидић, Јован Новаковић и Јован Станојевић, али и Ханзенови ученици Живановић, Илкић и Николић. И док одређени аутори попут Живановића, у својим делима напуштају одлике „ханзенатике“, код појединих, а можда је то највише изражено у опусу Милорада Рувидића,⁸³ још увек је приметан њен јак утицај. Насупрот томе Поповић је представник националног стила који се у свом стваралаштву у потпуности ослањао на узор преузете из српског градитељства XIV века. Најпре је то урадио на објектима профаног типа, а потом и на сакралним објектима пројектованим након Првог светског рата, током друге и треће деценије двадесетог века. Попут Поповића и руски емигрант архитекта Василије Андросов⁸⁴ у том периоду ствара

⁸² Више о цркви у Трстенику видети у: *Исто*, 60; С. Бзенић, (и др.), *Сто година Храма Свете Тројице у Трстенику: 1900-2000*, Трстеник 2001.

⁸³ Више о архитекти Милораду Рувидићу видети у: Д. Живановић, *Милорад Рувидић живот и дело*, Београд 2004.

⁸⁴ Василије Михајлович Андросов је рођен 1872. године у Одеси. Дипломирао је 1897. године на Архитектонском одсеку Царске академије уметности у Санкт Петербургу. До емигрирања у Краљевину СХС радио је у разним службама Руског царства. Пројектовао је махом школе и цркве. По доласку у Србију одмах се 1920. године запослио у Министарству грађевина где је остварио изузетно успешну каријеру. За допринос у изградњи земље добио је више државних одликовања. Преминуо је у Београду 1944. године. Више о Василију Андросову и његовом опусу видети у: А. Кадијевић, „Допринос руских неимара-емиграната српској архитектури између два светска рата“ у: *Руси без русије. Српски Руси.*, Београд 1994, 245-251; Исти, „Цркве архитекте Василија

дела инспирисана истим узорима. Његов изузетно плодан рад, током ког је реализовао преко шездесет верских објеката, карактерише верна примена архитектонских елемената преузетих из моравске градитељске школе.

За разлику од сакралних објеката на пољу профане архитектуре је ситуација по питању трагања за особеним националним стилским изразом била доста комплекснија. Иако се у другој половини XIX века у Београду и осталим ослобођеним српским градовима подиже велики број грађевина, оне су све биле обликоване у духу романтизма. Тек крајем XIX и у првој половини XX века национални стил се из сфере црквеног градитељства прелио и на поље грађанске архитектуре. Тако, на прелазу векова српски неимари постепено почињу да уносе одлике превасходно моравског неимарства у архитектуру јавних објеката, стамбених зграда, породичних кућа и спомен-обележија. Иако без икаквог претходног искуства, али и без јасне замисли како треба да изгледа нова национална профана архитектура, градитељи су истрајавали у намери да раде у том маниру. Као резултат таквих настојања често је долазило до мешања елемената традиције са елементима других праваца, што је допринело да одређени број објеката може да се окарактерише као стилски недефинисан. Најчешће се дешавало да се на просторно и конструктивно академски изведену зграду аплицирају декоративни елементи еkleктичног и сецесијског порекла. Најчистији и најрепрезентативнији пример профаног градитељства националног стила (без обзира на академску просторну форму и подељеност фасаде) остварио је Петар Ј. Поповић пројектујући зграду Окружног начелства у Врању 1908. године. Ово здање је пример „најдоследније романтичарске стилизације средњовековних мотива у профаном неимарству, непревазиђене у току читавог развоја националног српског стила“⁸⁵

Насупрот њему архитекта Бранко Таназевић (1876-1945) се свесрдно залагао за слободнију примену мотива моравске градитељске школе, сматрајући да је неопходно савремено транспонованье старог наслеђа. Мешајући елементе свих владајућих тенденција: академизма у диспозицији основне масе са

Андросова у Лесковцу и околини“, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 75-79; Исти, *Један век...*, 162-164; А. Кадијевић-С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996, 17, 31, 34, 98; А. Кадијевић, „Василије Михајлович Андросов (1872-1944), Пројектант цркве Св. Константина и Јелене у Пожеги“, *Ужички зборник 29*, Ужице 2005, 199-223.

⁸⁵ А. Кадијевић, *Један век...*, 92.

сецесијским и неоморавским елементима у обради фасадног платна створио је нека од својих најуспелијих дела, попут Телефонске централе, Министарства просвете и зграде у Његошевој улици у Београду.⁸⁶ Корак даље отишао је Момир Коруновић (1883 – 1969) који је још слободније интерпретирао елементе старог српског градитељства стварајући сопствену специфичну варијанту националног стила, својствену само његовом ауторском изразу.⁸⁷

Приметно је да до четврте деценије двадесетог века национални стил у профаној архитектури државних и административних зграда, успева да опстане паралелно са академским и раним модерним објектима. Током четврте деценије упркос постепеном повлачењу пред академизмом и модерном архитектуром у престоници Југославије, представници националног стила задржавају, осим у домену црквеног неимарства, примат у обликовању монументалних државних зграда.⁸⁸ Током тог периода национални стил ће проћи и кроз своју модернизовану варијанту (Драгутин Маслаћ, Виктор Лукомски, Милан Минић, Бранислав Којић, Душан Бабић и др.). Крајем тридесетих и почетком четрдесетих година двадесетог века српсковизантијски стил ће под све јачим налетом модернистичких схватања бити потиснут на маргину архитектонске праксе.

Од средине XIX столећа у општој клими узлета националне орјентације у уметности на српској сцени присутан је и академизам. Пролазећи кроз различите фазе, од раног (1865-1900) преко зрелог (1900-1914) до позног (1918-1950)⁸⁹ он представља константу српског градитељства. Готово да нема аутора који није примењивао одлике академске архитектуре у неком облику, ако не при реализацији фасада онда најчешће при дефинисању маса или примени конструктивног система. Дешавало се да у просторној обради грађевина буде академски конципирана, а у естетском погледу аутори примене одлике неког другог правца. Од почетка двадесетог века аутори попут Јована Илкића (Зграда

⁸⁶ Овакав Таназевићев приступ Миодраг Јовановић је квалификовао синтагмом „моравска сецесија“. О овоме више види у: М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд - Кргујевац 1987, 219; А. Кадијевић, *Један век...*, 87-90.

⁸⁷ Више о архитекти Момиру Коруновићу видети у: А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996; Исти, *Један век...*, 150, 191.

⁸⁸ А. Кадијевић, *Један век...*, 175.

⁸⁹ Исти, *Естетика архитектуре.....*, 297.

Народне скупштине),⁹⁰ Драгутина Ђорђевића (Друга и Трећа београдска гимназија),⁹¹ Данила Владисављевића (Врачарска штедионица)⁹² и Светозара Јовановића Старијег (Министарство Саобраћаја)⁹³ остварили су неке од најуспелијих примера средњег тока академизма у српској архитектури. На хотелу „Петроград” у Београду, као и на зградама Окружних начелства у Зајечару и Врању Петра Ј. Поповића такође се могу приметити одлике академизма. Нови талас овог правца наступио је доласком архитеката руских емиграната у Србију. Предвођени Николајем Красновим, пројектовали су бројне јавне и приватне грађевине на територији Краљевине СХС, а потом Краљевине Југосавије, вршећи значајан утицај на српску и југословенску архитектуру тог доба.⁹⁴

Осим националног стила и академизма на српској архитектонској сцени је од почетка двадесетог века присутна и сецесија. Насупрот архитекти Бранку Таназевићу, који је успешно стапа са елементима преузетим из националног градитељског наслеђа, поједини аутори теже да је примене у њеном што изворнијем облику. Напуштајући академску поделу фасаде они у спољној обради платна уводе вертикалну повезаност спратова, стаклене површине, флоралне

⁹⁰ Више о згради Народне скупштине у Београду видети у: Група аутора, *Чувари баштине-50 година рада Републичког завода за заштиту споменика културе*, Београд 1998, 111; Г. Гордић-М. Поповић, „Дом Народне скупштине“, *Наслеђе III*, Београд 2001, 85-88; А. Грујић, Z. Manević, „Palata narodne skupštine“, *Kuća stil 81*, Београд 2001, 43-45; М. Поповић, „Здање Народне скупштине, правци истраживања и принципи обнове“, *Наслеђе IV*, Београд 2002, 9-34; А. Кадијевић, „У трагању за узорима Дома Народне Скупштине“, *Наслеђе VI*, Београд 2005, 45-54.

⁹¹ С. Неђић, „Зграда Треће београдске гимназије“, *Свеске ДИУС 16*, Београд 1998, 97-100; Иста, „Зграда Друге београдске гимназије“, *ГГБ XXXVII*, Београд 1991, 127-134.

⁹² С. Неђић, „Дом Врачарске штедионице“, *Наслеђе VI*, Београд 2005, 127-132.

⁹³ И. Р. Марковић, „Зграда Министарства саобраћаја у Београду архитекте Светозара Јовановића“, *ГГБ LIV*, Београд 2007, 197-216.

⁹⁴ Више о руским архитекатама који су стварали у Србији видети у: Б. Несторовић, „Постакадемизам у архитектури Београда (1914-1945)“, *ГГБ XX*, Београд 1973, 349-353; Ж. Шкаламера, „Архитекта Никола Краснов“, *Свеске ДИУС 14*, Београд 1983, 109-129; С. Тошева, „Капитална дела руских архитеката у Београду“, *Руска емиграција у српској култури XX века*, Београд 1994, 301-307; М. Ђурђевић, „Григорије Самојлов“, *ГГБ XLIV*, Београд 1997, 257-272; Г. Гордић, В. Павловић-Лончарски, *Руски архитекти у Београду*, Београд 1998; М. Ђурђевић, А. Кадјевић, *Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941)*, *Centropa 2*, New York 2001, 139-148; М. Просен, „Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, *Наслеђе III*, Београд 2001, 89-104; А. Кадијевић, „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два рата“, *ГГБ XLIX-L*, Београд 2002-2003, 131-142; М. Ђурђевић, „Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Ковалењског у Србији“, *ГГБ XLIX-L*, Београд 2002-2003, 169-182; Иста, „Архитект Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен“, *ГГБ LI*, Београд 2004, 183-191; С. Тошева, „Рад руских архитеката у Министарству грађевина у периоду између два светска рата“, *ГГБ LI*, Београд 2004, 169-182; О. Латинчић, „Валериј Владимирович Сташевски (1882-?) у Београду“, *Наслеђе XII*, Београд 2011, 169-196; А. Ignjatović, „Razlika u funkciji sličnosti: arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta“, *Tokovi istorije 1*, Београд 2011, 63-75.

декоративне елементе и профиле од кованог гвожђа. У опусима архитеката Јована Смедеревца, Милана Антоновића и Милорада Рувидића можемо наћи неке од најистакнутијих примера сецесије у српској архитектури, попут куће Јована Смедеревца у Нушићевој улици, Дома друштва за улепшавање Врачара и згради Смедеревске банке у Београду.⁹⁵ Иако изведене у духу академске архитектуре престоничке зграде Управе фондова и Београдске задруге поседују упечатљиве сецесијске декоративне елементе, што је приметно и на згради трговца Стаменковића (тзв. згради са зеленим плочицама) аутора Николе Несторовића и Андре Стевановића.⁹⁶ У опусу Петра Ј. Поповића се такође на појединим остварењима могу уочити одлике сецесијске архитектуре, попут палате „Руски цар” у Кнез Михајловој улици у Београду.

Архитектонска сцена с краја XIX и у првим деценијама XX века била је идеолошки хетерогена и карактерисало ју је паралелно коегзистирање неколико стилских праваца. Такође, присутан је и одређени степен размимоилажења званичне политике релевантних институција и продукције на терену. Иако је национални стил протажиран као званични „државни стил“ (од стране Министарства грађевина), у пракси он није преузео примат над академизмом, који је још увек био веома заступљен. Таква комплексна ситуација на пољу архитектонске делатности често је доводила и до оштрих јавних полемика међу ауторима, посебно када је у питању било грађење највећих храмова (црква св. Ђорђа у Тополи, црква св. Марка и храм св. Саве у Београду), административних зграда (начелство у Врању, Министарство Финансија у Београду) и др. Ипак из све те разноликости изродила се веома богата и уметнички изузетно вредна архитектонска продукција. Велики број врхунских градитеља је током тих педесет година (од краја XIX столећа па до Другог светског рата) успешно одговорио на многобројне захтеве наручилаца, од којих је свакако највећи била држава. Следили су је црква и високи грађански сталез (трговци, индустријалци, банкари), стварајући дела која су обележила тај период.

⁹⁵ Више о овим објектима види у: Ж. Шкаламера, „Сецесија у архитектури Београда...”, 57-63; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 2003, 218, 249, 311; Д. Ђурић Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 2009, 28, 283, 302; Д. Живановић, *нав. дело*, 95-95.

⁹⁶ Више о овим објектима видети у: Б. Вујовић, *нав. дело*, 141-142, 203, 161; Д. Ђурић Замоло, *нав. дело*, 246-249, 250-252; А. Кадичевић, „О стилу београдске палате Управе фондова и његовим историографским тумачењима“, *ГГБ LIV*, Београд 2007, 173-196.

Рад Петра Ј. Поповића у Министарству грађевина

Рад у Министарству грађевина Краљевине Србије, Петар Ј. Поповић је отпочео након дипломирања и наставио га наредних тридесет година. У периоду од 1897. до 1927. године пројектовао је многобројне грађевине, ревидирао и преправљао пројекте других аутора, надзирао подизање објеката на територији Београда и осталих градова Србије. У Архитектонском одељењу, смештеном на другом спрату зграде Министарства грађевина, радио је од доласка па све до 1914. године када је унапређен, те је прешао на први спрат зграде где су биле смештене канцеларије начелника.⁹⁷ О самој организацији одељења и његовом функционисању у периоду до Првог светског рата мало тога је познато. У згради је за време рата био смештен затвор и архива је уништена,⁹⁸ што је касније довело до тешкоћа у сагледавању активности и реконструкцији рада Министарства у том периоду. Познато је да је с краја XIX и почетком XX века (с обзиром да приватна пракса још није била развијена) већина тадашњих архитеката и инжењера била запослена у Министарству грађевина попут, Николе Несторовића, Јована Илкића, Андре Стевановића, Душана Живановића, Димитрија М. Лека, Живојина Николића, Светозара Ивачковића и других.⁹⁹ Они су имали веома широк опсег деловања на пољу пројектантске делатности. С обзиром да у унутрашњости Србије није било архитеката и да су посао обављали грађевински инжењери, планови за све државне зграде израђивани су у Министарству грађевина.¹⁰⁰ Надлежности и организација Министарства биле су регулисане законом из 1898. године, а сама градња Грађевинским законом за варош Београд из 1895. године који је са одређеним допунама (из 1898, 1900, 1901, 1905 и 1922) остао на снази све до 1931. године. Закон је такође био употпуњен и многим правилницима који

⁹⁷ Б. Којић, *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1929 – 1940. године*, Београд 1979, 260.

⁹⁸ П. Ј. Поповић, „Нешто из историје Министарства грађевина“, *Технички лист бр. 5-6*, Загреб 1934, 163.

⁹⁹ С. Тошева, *Архитектонско одељење Министарства грађевина краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2012, 39.

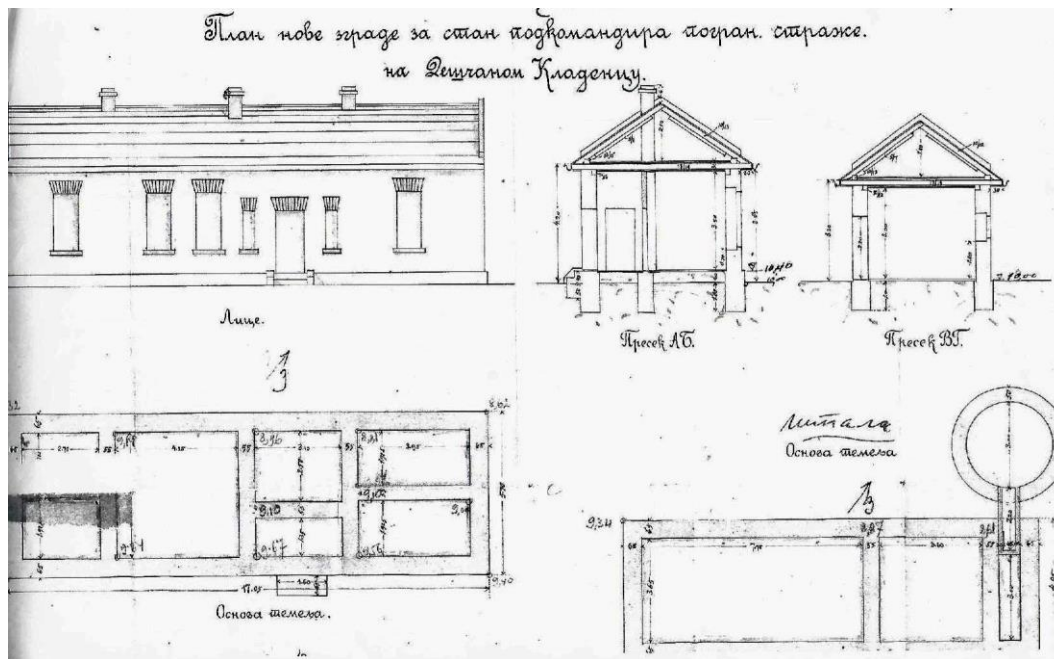
¹⁰⁰ Б. Којић, *нав. дело*, 3.

су ближе регулисали услове градње.¹⁰¹ Изузетну важност за Министарство грађевина имао је и закон о црквеним валастима из 1890. године којим је препоручено „подизање цркви у византијском стилу.“¹⁰² Осим ове јасне смернице, посебних законских аката којима би се ближе регулисао стилски оквир у ком би се Архитектонско одељење Министарства грађевина требало кретати у својој разгранатој градитељској продукцији, није било. Може се рећи да су искусни, афирмисани архитекти, који су крајем XIX века радили у Архитектонском одељењу и чији је уметнички израз већ био оформљен, имали одређени степен стваралачке слободе. Она се огледала најпре у чињеници да нису били спутани експлицитном законском регулативом и да им је велики пројектантски ауторитет осигуравао уметничку самосталност. Међутим, ограничавајући фактор у стваралачком процесу је ипак постојао. Држава и црква су као наручиоци највећег броја објеката пред пројектанте постављали стриктне захтеве, од којих је један од најистакнутијих био да грађевине буду у националном стилу. Оваквим ставовима, али и активностима које је предузимала, између осталих и обележавањем петогодишњице косовске битке, крунисањем Краља Александра Обреновића у Жичи, интезивним даривањем манастира, подизањем и обнављањем цркава држава је подстицала јачање националног индентита и осећаја колективне припадности. Све ово допринело је „општем процвату националне орјентације у уметности и архитектури.“¹⁰³ У таквим друштвеним, културолошким и социјалним околностима стварали су архитекти запослени у Архитектонском одељењу када је у њега ступио Петар Ј. Поповић. У потпуности образован у земљи, на факултету већ припремљен и усмерен ка стварању у националном стилу Поповић се добро уклопио у постојеће архитектонске токове тог доба. Брзо је напредовао у струци и већ након десетак година постао утицајна личност на градитељској сцени.

¹⁰¹ Исто, 11-12.

¹⁰² А. Кадијевић, *Један век...*, 33; Исто, *Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба / Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*, САНУ, Београд 2016, 37.

¹⁰³ А. Кадијевић, *Један век...*, 33.

Сл. 12. П. Ј. Поповић, план зграде на Дашчаном Кладенцу
Ивор: АС, МГ, Фасцикла IV (1909-1913)

Један од Поповићевих првих пројеката по доласку у Министарство грађевина, био је план нове зграде за стан подкомандира пограничне страже на Дашчаном Кладенцу из маја 1897. године (сл. 12).¹⁰⁴ Реч је о једноставној приземној грађевини, правоугаоне основе. Фасада је чиста без декоративних елемената. Једину њену карактеристику представљају занимљиви испусти изнад прозорских отвора и врата. Након овог почетничког пројекта Поповићев рад у Министарству карактерише његово релативно брзо сазревање као архитекте. До почетка Првог светског рата, пројектовао је низ објеката јавне и приватне намене, радио на рестаурацији Лазарице (1907) и на разне начине био укључен у подизање грађевина широм земље. У предратном периоду израдио је пројекат за Основну школу у Буковачи (1907), Основну школу у Призрену (1907), зграде Окружног начелства у Зајечару (1907) и Врању (1908), планове за капелу породице Белимарковић у Врњцима (1909) и хотел „Петроград“ у Београду (1912). Такође је учествовао и на два конкурса, за преуређење Малог Калемегдана у Београду

¹⁰⁴ АС, МГ, Ф IV (1909-1913); Овај Поповићев пројекат представља само један у низу пројеката за стражарнице који су израђени у Министарству грађевина на истеку деветнаестог века. Планове су израђивали архитекти који су тек почели са радом. Поред Поповића неколико пројеката за стражарнице израдила је и архитекта Милица Вукшић и то за пограничну стражару код „Голе главе“, Службеништа и код „Св. Илије“, све у Врањском округу. О овоме види више у: АС, МГ, Ф IV (1909-1913).

(1899) и за храм св. Ђорђа на Опленцу (1903). Био је ангажован и на мање захтевним пословима, попут надзора над грађењем Гимназијске зграде у Крушевцу (1908)¹⁰⁵ и предмера економне зграде Чачанске болнице (1909).¹⁰⁶

У Министарству грађевина се брзо афирмисао, и његово мишљење је изузетно уважавано, о чему сведочи и чланство у Грађевинском савету, телу које је деловало при Министарству, а којим је председавао Андра Стевановић. Задатак савета био је да „...даје своја мишљења о питањима већега значаја, која се појављују у Министарству грађевина, а о којима од савета затражи министар грађевина мишљење, пре него што донесе своје решење.“¹⁰⁷ Такође, био је и члан Српског удружења инжењера и архитеката, а од 1904. и благајник овог удружења.¹⁰⁸

Први светски рат Поповић је дочекао на месту начелника Архитектонског одељења. Из ратног раздобља, а на основу малобројних сачуваних докумената, могуће је само делимично реконструисати његове активности и задужења. При Министарству грађевина је почевши од 1916. године обављао разне дужности ван земље. Познато је да је био на Корзици, потом у Риму, Ђенови и Ници, да би пред крај рата отишао у Солун. Једно од његових првих послова након евакуације на Корзику био је везан за сачињавање евиденције о кретању инжењера, архитеката и осталих службеника Министарства грађевина који су се ту налазили на војној дужности.¹⁰⁹ На Корзици се задржао неколико месеци, а већ у мају 1916. године

¹⁰⁵ АС, МПСЦ, Ф III, 64/1910; Више о згради Гимназије видети у: А. Стошић, *Крушевац на старим разгледницама*, Крушевац 1982, 36-37; П. Васић, *Уметничка топографија Крушевца*, Београд 1990, 221.

¹⁰⁶ АС, МГ, Ф IV (1909-1913).

¹⁰⁷ Д. Вуксановић – Анић, „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919-1941)“, у: Н. Поповић, (ур.), *Историја 20. века I*, Београд 1983, 457.

¹⁰⁸ Поповић је на месту благајника остао врло кратко због „премештаја ван Београда.“ Занимљива је ситуација да се каснијом ревизијом рада благајне (1905. г.) утврдио мањак у каси удружења. На седници удружења је закључено да уколико не поднесу оргиналне рачуне мањак има да надокнаде г-дин Миленко Турудић и Петар Поповић. На следећој седници је констатовано да је Поповић поднео оргиналне рачуне и да је стање у благајни исправно. Аноним, *СТЛ*, јануар-децембар 1905, 1, 6, 10.

¹⁰⁹ Министру Грађевина је 25. јануара 1916. године упућен допис следеће садржине: „Евакуисани инжењери-архитекти и остали чиновници и службеници овог Министарства у колико нису затечени овде у Крфу или на каквој војној дужности, биће намештени на Корзици. Да би се добила и одржала веза са овим чиновницима и службеницима, и да би се они могли у даљем тренутку прикључити и упутити где буде требало, потребно је да се један од њих овласти и упутити, да води евиденцију о кретању њиховом, и да с времена на време извештава о томе и ово Министарство. С тога учтиво молим Господина Министра, да изволи одобрити и решити, да се тај посао повери Г. Пери Поповићу, нач.Мин. Грађевина као најстаријем међу евакуисанима.“ На основу овог захтева

путује у Рим у коме ће остати око годину дана. Поповић је био изузетно активан у италијанској престоници, што се види из живе кореспонденције коју је водио са Министарством. Обилазио је и прегледао бројне грађевине, а посебан акценат био је стављен на зграду италијанског парламента која је тада била у изградњи. Поповић је по налогу Министарства извршио копирање планова јер су се „они могли корисно применити за довршење нашег“ који је такође био у изградњи.¹¹⁰ Осим копирањем планова, Поповић се бавио и набавком неопходне литературе, за коју је сматрао да би била веома корисна за Архитектонско одељење по повратку у Београд. Он извештава Министарство да је постојећа литература изузетно застарела и да је током рата већим делом уништена, због чега је одељење остало без сопствене библиотеке. Из ових разлога, он моли Министарство да му у сврху куповине одобри одређена средства.¹¹¹ Након дуже преписке, средства су одобрена, али у много мањем износу од траженог. Међутим, све Поповићеве активности у Риму прекинуте су због његове хоспитализације.¹¹² Решењем Министра одобрено му је двомесечно одсуство ради лечења у Ђенови.¹¹³

Након опоравка у Италији, Поповић је отпутовао у Ницу у којој је боравио од фебруара 1917. до октобра 1918. године. Ту је наставио са радом на новим пословима, али и на неким раније започетим, попут израде планова за нову зграду Управне фабрике дувана у Београду.¹¹⁴

Петру Ј. Поповићу је упућен допис следеће садржине: „Г. Министар грађевина решењем својим од 26. јануара 1916, бр.33 одредио је Вас да водите евиденцију о свим чиновницима и службеницима Министарства Грађевина (Министарства, Дирекције и Пошт. Телеграф. одељења овог Министарства), који су намештени на Корзици, те о свему, а нарочито о њиховом кретању, да извештавате ово Министарство, како би Г. Министар могао у датом тренутку наредити шта треба“. О овоме видети у документу: АС, МГ, Ф VI, (1916).

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Исто.

¹¹² У уверењу лекара које је Поповић приложио уз молбу коју је упутио Министарству ради одобрења одсуства наводи се следеће: „Господина Перу Поповића, начелника Министарства грађевина, лечим овде у Риму, већ неких три месеца од стомака и малокрвности, а сада болује још и од инфекције на руци. Потребно му је- док му рана на руци зарасте да оде бар два месеца на лечење у коју бању“; Видети у: АС, МГ, Ф VI (1916)

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ Управа држаних монопола се 25.7. 1916. обратила Министарству грађевина следећим дописом: „Како су зграде Управне Фабрике дувана и Фабрике житница порушене гранатама непријатељске артиљерије, то је Управа наредила своје архитекти у Паризу г. Милораду Живановићу да приступи изради планова за подизање нових фабрика. Управин архитекта предложио је Управи да се за те послове као стручно лице узме и г. (Јован)Ђикадић, Начелник одељења тога Министарства, који је до сада увек био члан комисије за пријем Управних зграда и ревидент планова за израду Управних грађевинских објеката. Достављајући предње Министарству Управи

Поповић је као начелник Министарства грађевина током 1916. године организовао и надзирао послове око израде пројекта за Управну фабрику дувана. По доласку у Ницу сачекао га је захтев за преглед и ревизију ових планова, како се они „доцније не би морали брисати и поправљати у Министарству грађевина, због грешака, ако би их било.“¹¹⁵ Рад на ревизији планова био је отежан услед здравствених проблема који су Поповића пратили током читавог боравка у Ници. Он је у једном писму од 12. априла 1917. године које је упутио колеги из Министарства грађевина, а поводом предлога о ослобађању старијих чиновника војне дужности, између осталог написао и следеће: „И једно Вам јављам да је моје здравље још увек рђаво: последице од антракса – чиреви – никако да престану, што ми доста смета и за посао око ревизије планова за фабрику Монопола дувана....“¹¹⁶ Ово писмо, осим што нам пружа увид у Поповићева стручна ангажовања и омогућава да сазнамо нешто више о његовом здравственом стању током боравка у Ници, драгоцен је документ који нам даје слику Поповићеве личности али и увид у његов однос према колегама и осталим службеницима Министарства. О својим подређенима Поповић се бринуо на један увиђаван, заштитнички начин, водећи рачуна да их у тим тешким временима ослободи непотребних притисака. Отуда свом колеги (из писма се не може сазнати о коме је реч) пише да су инжењери и архитекти, због продужења боловања, подвргнути бесциљним прегледима на сваких 15 дана, те предлаже да се код Министра Војног издејствовује укидње такве праксе.¹¹⁷

је част умолити га да изволи наредити преко Посланства у Паризу г. (Јовану)Ђикадићу да одмах са Управним архитектом приступи изради ових планова и да о издатом наређењу изволи известити ову Управу.“ Министарство је одобрило овај захтев и наложило г. (Јовану)Ђикадићу да приступи изради планова.; Видети у: АС, МГ, Ф V (1914-1916).

¹¹⁵ АС, МГ, Ф VIII (1917).

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Поповић пише: „Пишем Вам ово поводом војно-лекарског прегледа за све држављане српске. Наши инжењери и архитекти такође су прегледани и већином категорисани. Сваких 15. дана морају ићи на понован преглед и продужење боловања; Можете замислити да су многима нерви дотрајали за ово заморно и бесциљно прегледање и прозивање, с тога вас молим да изволите подејствовати код госп. нашега Министра и госп. Министра Војнога да се сви наши инжињери и архитекти категоришу и пусте до дефинитивне потребе. Господине Колега, ви сте и позвани-као и ја да заштитите своје особље од овога бескориснога замарања, нарочито старијих чиновника, и да уједно порадите да им се при категорисању одреди служба, којој су посвећени целог свог века и од које може бити користи и војсци; т.ј. за инжињерске и архитектонске послове. Чак се може старијим чиновницима наредити каква студија овде, ослободивши их од војске јер су потребнији од многих који су ушли у списак ослобођених. Сада, када ја нисам више у питању за ослобођење, усуђујем се приметити вам, да је прво ослобођење у нашем Министарству, било и сувише

Поповићев однос према запосленима у Министарству и генерално према послу је и у тим ратним временима био на највишем нивоу. Он је упркос лошем здравственом стању (проузрокованом сталним проблемима са стомаком, малокрвношћу и инфекцијама)¹¹⁸ и честим болничким лечењима, ревносно испуњавао своја задужења. О овоме сазнајемо из још једног писма које је 14. маја. 1918. године из болнице у Ници упутио Министру грађевина, а у коме је предложио организовање Архитектонског одељења у Француској.¹¹⁹

штедљиво, чак ни толико галантно као Дирекцијско, а да не спомињем Министар. Привреде, које уводи у преглед ослобођених и секретаре!“

¹¹⁸ Погледати напомену 112.

¹¹⁹ Поповић пише: „Архитектонско одељење Министарства грађевина, од непријатељске инвазије, па до сада, није показивало знаке живота. Иницијатива, која је -најприродније – требала потећи од мене, као начелника тог одељења, није учињена јер сам непрестано болестан. Па ипак, и овако болестан, сматрам да треба нешто учинити за архитектуру. Познато вам је, Господине Министре, да су многа Министарства, па и подручно вам Министарство, учинила, а и остварила многе предлоге за консолидовање појединих струка и припремила за нови живот, оснивајући разне институције, а упућујући и појединце, да у пријатељским и културним државама, виде, проуче и припреме се за Нову Србију, све што је корисно и целисходно за наше прилике. Као начелник архитектонског одељења имао сам, а имам и сад, свој програм за реформу, унапређење, упрошћење и правилније и брже функционисање архитектонског одељења. Еволуционо препорођење овога одељења које сам почео одмах по постављењу мене за шефа, ратови су прекинули. И поред, скоро перманентне болести ја нисам напустио ову идеју усавшавања архитектонског одељења. Све те своје идеје хоћу да остварим припремајући их и усавшавајући их узоритим примерима вековних институција у овим културним земљама. За овај посао ја сам нисам довољан, баш и кад бих и здрав био, с тога су ми потребна бар два архитекта. Мислио сам и о личностима, а част ми је предложити вам г. Драгутина Маслаћа, архитекту, који је један од најстаријих, те треба да уђе у идеје и реформе, како би било потребнога континуитета у послу. Други би могао бити од млађих: г. Живојин Николић, подархитект или г. Д. Лека. Осим овога, како уређење градова, па следствено и рестаурација у архитектонско одељење, како наука захтева; само би морали бити ангажована још и два инжењера, за чисто стручне инжењерске послове, које би предложио г. начелник инжењерског одељења. На овај би начин и ова студија рестаурисања градова, била упућена правилним путем, после лутања код машинских и железничких инжењера. Детаљније о свим идејама и пословима, не мислим вам сада опширније говорити, Господине Министре, него тек доцније, кад будете изволети начелно усвојити овај мој предлог, и када бих вас разрађујући посао извештавао повремено о успеху и чинио потребне детаљније предлоге. Овде само додајем да би ово архитектонско одељење у Француској обухватило поред израде планова за фабрику Монопола дувана, још и болницу у Топоници (г. К. Јовановић, прив. архитект у Паризу), - контролисање појединих архитекта са специјалним мисијама (г. Борисављевић и Војин Петровић у Паризу и Швајцарској), - као и везу са просветним одељењем Мин. Просвете у Паризу око школовања студената за архитекте и ниже техн. особље. Још остаје да вам напишем, да су архитекти, овде споменути, као потребни, војни обвезници, за које би требало тражити ослобођење ради отварања овога архитектонскога одељења. Но држим да вам то Господине Министре неће тешко бити издејствовати код Господина Министра Војнога, који ће вам без сумње, изаћи на сусрет, кад се тиче напретка целе једне важне струке, и тим више, што до сада за овај посао нико није ослобођен, и још осим тога, што наши архитекти, и иначе, раде сличне послове у Министар. Војноме, те и нису директно војсци потребни, а радећи са мном посао ће им бити целисходнији.“; Видети у: АС, МГ, Фасцикла IX (1918).

Овај Поповићев предлог био је прихваћен од стране Министарства грађевина, са напоменом да се одељење уместо у Француској образује на Крфу.¹²⁰

Поповић је, поштујући предлог Министра, 16. октобра 1918. године стигао на Крф, о чему је известио Министарство.¹²¹ Архитектонско одељење на Крфу није формирано. Уследило је окончање рата, а Поповић је заједно са целокупним Министарством грађевина убрзо враћен у Београд где је наставио да обавља своје редовне дужности.

Рад архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два рата је историографски потпуније сагледан.¹²² Поповића је као начелника сачекала изузетно тешка материјално-организациона ситуација. Обим посла је услед повећања територије државе и ратних разарања био повећан, а капацитети Министарства кадровски ограничени и недовољни да би одговорили свим потребама. У одељењу је радило око педесет пројектаната међу којима и афирмисани стручњаци Светозар Јовановић, Милица Крстић, Јованка Бончић Катеринић, Павле Илкић, Момир Коруновић и Петар Гачић. После 1922. придружили су им се и емигранти из Русије: Николај Краснов, Василије Андросов, Виктор Лукомски и Валериј Сташевски. Од млађих архитеката ту су били Бранислав Којић, Душан Бабић, Гојко Тодић и Јездимир Денић.¹²³ У време док је начелник био Поповић, стручним радом одељења руководио је најстарији архитект Душан Живановић.¹²⁴ Иако су широм земље основане Дирекције, Министарство је и даље израђивало пројекте за већину државних зграда, а пружало је и помоћ окрузима, срезовима и општинама које нису имале своје

¹²⁰ Министар је 17. августа 1918. г. донео решење следеће садржине: „Слажем се са предлогом г. Поповића, да се архитектонско Одељење образује али не у Француској него на Крфу, где се и Министарство налази. Према томе, ако здравље г. Поповића допушта, позвати га на Крф, у противном препоручити му, да елаборат о својим реформама и програм рада поменутог одељења пошаље Министарству ради евентуалног извршења у границама садашње могућности. О овоме извести г. Поповића.“; Видети у: АС, МГ, Фасцикла IX (1918).

¹²¹ АС, МГ, Фасцикла IX (1918).

¹²² Видети: С. Тошева, „Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата“, *Наслеђе II*, Београд 1999, 171-182; Иста, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 2012; Иста, *Градитељство у служби државе*, Београд 2018.

¹²³ Б.Којић, *нав.дело*, 260.

¹²⁴ *Исто*.

бирое.¹²⁵ У Одељењу су „рађени комплетни пројекти за извођење са статичким прорачунима, пројектима за инсталације, детаљним нацртима и сл. Службеници одељења су водили и надзор над извршењем својих пројеката, а ако су пројекти били израђени ван Одељења онда је оно руководило њиховим извршењем.“¹²⁶ Иако је обим посла био повећан у Архитектонском одељењу је владала конструктивна радна атмосфера. Са начелником Петром Ј. Поповићем запослени нису имали много контакта јер је он водио спољну политику одељења и комуницирао са Министром.¹²⁷ Како се посао због малог броја стручног кадра обављао отежано, Поповић је предложио реорганизацију одељења и апеловао управи да не смањује број запослених.¹²⁸

Овај Поповићев предлог није уважен, а реформа одељења спроведена је тек 1929. године.¹²⁹ У таквим отежаним околностима у којима је обнова земље била у пуном замаху, а захтеви према Архитектонском одељењу, тада највећем градитељском бироу у држави, огромни, Поповић је упркос изостанку неопходне реформе успешно организовао рад и добро балансирао између потреба наручилаца и реалних могућности. Ситуација није била ништа мање сложена ни

¹²⁵ Б.Којић, *нав.дело*, 262.

¹²⁶ *Исто*.

¹²⁷ Б. Којић, *нав.дело*, 260.

¹²⁸ У писму упућеном Општем одељењу Министарства грађевина од 1. 2. 1926. године Петар Поповић наводи следеће:

„Подела на одсеке требало би да се одмах изврши и у том циљу спрема се архива предмета за поједине струке, а дуго би требало разгледати потребе појединих одсека. Напомињем их само по реду:

I – Одсек за монументалне грађевине, споменике и уметничко уређење градова и насеља. Сада све вароши и варошице у Јужној Србији траже нову регулацију, а сва насеља по осталим крајевима измену у допуну регулације. Многи крајеви подижу о свом трошку споменике изгинулим борцима, и све то треба ревидовати, а често из основе прерадити.

II – Одсек за школе и богомоље. Баш сад кад се сређује држава наступа огроман број потраживања планова за цркве и Министарство грађевина мора свима потребама одговарати да се не би правиле грубе погрешке. Овде није само православна, него и католичка и јеврејска вероисповест. Школе се стално подижу и то је већ један перманентан посао.

III – Одсек за болничке и санитарске зграде и уређење бања. И овде долазе нови захтеви у великој мери, јер поједини крајеви нису имали болничких зграда, а други постојеће проширују. И напослетку

IV – Одсек за привредне и индустријске зграде потпуно ће испунити свој важан задатак кад се поред пољопривредних зграда, којих има мноштво, привуку под ревизију Министарства и сва индустријска постројења.

Мишљења сам да се на основи свега изложеног број особља у Архитектонском Одељењу не може смањити без штете по углед и значај овог Министарства, а ако се смањи у Министарству грађевина, мораће се повећати у другим Министарствима можда за већи број, и онда је Министарство грађевина изгубило сву своју надлежност и право на опстанак.“; Видети у: АЈ, Ф62-МГ, ф 1369.

¹²⁹ С. Тошева, *нав.дело*, 45.

када је у питању био стилски приступ грађевинама пројектованим у Министарству. Док је у предратном периоду у том смислу било присутно сагласје владајућих кругова, просветних и верских институција да је најпримереније градити у националном стилу, међуратни период у том погледу доноси промену. Новонасталој држави је, у складу са политиком која је имала за циљ да уједини и интегрише многе јужнословенске народе који су ушли у њен састав, више одговарао универзални језик академизма него национални стил.¹³⁰ Стварни „државни стил“ у току скоро читавог периода између два рата био је академизам, иако званично за таквог никада није био проглашен.¹³¹

У формирању новог државног и националног идентитета архитектура је имала значајну улогу. Ипак мора се нагласити да „градитељство у међуратном периоду није било инструментализовано и политички дириговано попут оног у тоталитарним режимима других земаља, већ је оно пре било логичан след друштвених, политичких, културних и економских оквира у којима се формирала Краљевина СХС/Југославија.“¹³² Кроз архитектуру јавних здања и простора држава је промовисала свој нови визуелни идентитет. У складу с тим она је као наручилац, према Министарству грађевина, имала јасне захтеве по питању стилског обликовања. Сем пресудне улоге коју је имало при реализацији јавних грађевина и цркава, Министарство је путем многих закона и прописа теоријски уобличавало међуратно градитељство, а замисли државног врха спроводило у дело.¹³³ Услед великих градитељских подухвата, које је иницирала држава а реализовало Министарство грађевина, изглед градова и вароши широм земље се у овом периоду интензивно мењао. Њихова трансформација је подразумевала и стварање новог градитељског идентитета, примереног вишенационалној

¹³⁰ Више о овоме видети у: А. Kadijević, „Between unitarism and regionalisms: Architecture in Yugoslavia 1918-1941, in : *Architecture of independence in Central Europe/Architektura niepodleglosci w Europie Srodkowej*, Krakow 2018, 248-274.

¹³¹ Z. Manević, „Novija srpska arhitektura“..., 19; Формула да српсковизантијски стил ипак преживи нађене су у идеји да се прогласи за „државну уметност“, односно „званични стил. Овакви ставови били су заступљени како у дневној штампи тако и у листовима издаваним од стране државних органа, попут *Београдских опитинских новина*. Видети: Z. Manević, „Novija srpska arhitektura“..., 19 и 37 (напомена 58).

¹³² С. Тошева, *Архитектонско одељења Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 2012, 293.

¹³³ Исто, 298.

Краљевини.¹³⁴ Због огромне градитељске продукције држава се укључивала само приликом обликовања већих јавних простора и значајних државних здања, док је све остало било препуштено стручњацима Министарства.

Када разматрамо утицај државе на рад Министарства грађевина неизоставно се мора сагледати и улога Александра I Карађорђевића, кога инжењер Александар Крстић у чланку у коме прави осврт на његов лик и дело, назива Краљем-Градитељем.¹³⁵ Александар I је био владар који је гајио посебну наклоност према уметности, нарочито према архитектури, па не чуди његово активно учествовање у великим градитељским подухватима. Био је прилежни задужбинар и често је лично постављао камен темељец важних грађевина. Извори који би помогли бољем сагледавању краљеве улоге у градитељској делатности међуратог периода изузетно су оскудни. У недостатку конкретних докумената главни ослонац у проучавању његовог доприноса пружају нам тадашња дневна штампа и два чланка у којима су веома исцрпно приказане његове активности на овом пољу. Инжењер Александар Крстић у првом чланку, штампаном у *Београдским општинским новинама*, велича ангажованост Александра I на пољу изградње и обнове земље, али такође прави и садржајан приказ стања градитељске делатности тог периода, као и Краљевог личног односа према архитектури уопште.¹³⁶ Неоспорно је да је Краљ приликом реализације објеката чији је он био наручилац и инвеститор учествовао у свим фазама градње као и да је надгледао значајне државне пројекте. Како сведочи Александар Крстић Краљ Александар I је „све будним оком пратио, помагао, на лице места увек излазио и

¹³⁴ Више о овоме видети у: А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007; А. Kadijević, „Between unitarism and regionalisms: Architecture in Yugoslavia 1918-1941, in : *Architecture of independence in Central Europe/Architektura niepodleglosci w Europie Srodkowej*, Krakow 2018, 248-274.

¹³⁵А. Крстић, „Високо старање Краља Александра за урбанистичко подизање Београда“, *Београдске општинске новине*, 1.10.1934, 761-764.

¹³⁶ Александар Крстић пише: „На све стране изградња; дижу се у свим југословенским градовима нова насеља, постојећа удвостручују, изграђују се путеви, железнице, мостови, цркве, болнице, школе, клинике, санаторијуми, соколане, домови културе. И у свему томе види се његова конструктивна рука. Он све то будним оком прати, даје могобројне иницијативе, интересује се, бодри, помаже, руководи сву ту активност једног снажог народног полета. Гоњен својом жељом да напредак Његових градова буде што бољи, као и својим разумевањем за сваку врсту урбанистичке делатности Он учествује у изградњи сваког већег објекта у земљи. Он то све чини са једним урођеним, интуитивним, стваралачким полетом.“ Видети: А. Крстић, „Високо старање Краља Александра за урбанистичко подизање Београда“, *Београдске општинске новине*, 1.10.1934, 761.

до свих детаља интересовао се у развоју сваке градске установе.¹³⁷ Један од ретких сачуваних докумената који нам може делимично посведочити о уделу Краља Александра I у раду Министарства грађевина је дневник дежурог ађутанта, за 1919. и 1920. годину. Из њега сазнајемо да се Краљ 1919. године са Министром грађевина састајао 7, а током 1920. године чак 26 пута и да су састанци трајали око 10 минута.¹³⁸ Такође, овај документ нам пружа информацију да се начелник Архитектонског одељења Петар Ј. Поповић састајао са Краљем. Састанак је одржан 5. новембра 1919. године и трајао је 23 минута.¹³⁹ Иако нам увид у двогодишњи протокол свакако није довољан за коначан закључак, јасно је да је Александар I био у великој мери укључен у градитељске пројекте које је спроводило Министарство. Треба претпоставити да су и званични сусрети са начелницима и Министром грађевина били све учесталији како је изградња земље постајала интензивнија, посебно током треће деценије XX века. Да је волео и подржавао уметност али и да се у њу „разумео“ посведочио је Петар Ј. Поповић, у ауторском чланку објављеном у *Техничком листу*, након краљеве трагичне погибије. Поповић је био близак Краљевској породици, био је укључен у реализацију њихових задужбина и то не само као начелник Министарства грађевина већ као врсни архитекта чији су рад Карађорђевићи веома ценили. Сам Поповић је, говорећи о Краљевим задужбинама и о његовом заузимању и ангажовању на пољу архитектуре написао: „Из овог предавања схватиће поштовани слушаоци колико је велика, скоро несхватљива, делатност Блаженопочившег Краља на пољу технике и колику је љубав показао за архитектуру и уметност, градећи зграде од светске уметничке вредности као и друге обичне и привредне зграде на углед народу.“¹⁴⁰ Поповић још наводи: „Градећи често уметничке објекте, Њему је увек жеља била да очува наш стил. Код сваколиких државних послова, овај је Краљ за архитектуру имао воље и налазио времена да са ретком даровитошћу, у погледу концепција и естетике,

¹³⁷ Исто, 762.

¹³⁸ Више о овоме видети у: В. Стругар, *Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 2010.

¹³⁹ Исто, 212.

¹⁴⁰ П. Ј. Поповић, „Краљ Александар Први као љубитељ архитектуре, уметности и технике“, *Технички лист 11-12*, 30.6.1935, 155.

бира и одобрава између предложенога оно што може издржати критику и најпедантнијег стручњака.¹⁴¹

Из свега наведеног можемо схватити да је Краљ преко Министарства грађевина у значајној мери утицао на градитељску делатност међуратног периода, док су с друге стране запослени у Архитектонском одељењу ипак имали одређен степен стваралачке слободе. Између је стајао Петар Ј. Поповић који је успешно кординирао свим активностима и задацима. Осим руководећим пословима он је током међуратног периода активно наставио да се бави пројектовањем, рестаурацијом, ревидирањем планова и другим пословима везаним за подизање грађевина широм ратом разорене земље. Двадесете и почетак тридесетих година могу се сматрати његовим најпродуктивнијим периодом. Из овог раздобља најзаступљенији су пројекти црквених објеката (у Београду, Кумодражу, Костолцу, Пожаревцу, Лакошници, Рековцу и др.) затим пројекти капела (Београд, Штип, Сурдулица, Алексинац и др.) и спомен обележја (Београд, Власотинце и др.). Такође је урадио и знатан број пројеката унутрашње архитектуре као и велики број скица. Био је укључен и у разне комисије које су вршиле надзор или контролисале градњу. Обављао је редовне послове које је захтевала његова позиција начелника. Између осталог прегледао је планове за Офицерски дом у Скопљу (1920), руководио је пословима око дозирања Министарства грађевина (1920-1922), контролисао извођење радова на дозирању спрата на згради Телефонске централе (1921-1926) и извођење радова током градње Средње техничке школе у Душановој улици (1922) - све у Београду.¹⁴² Вршио је контролу радова на згради Епидемиолошког завода у Загребу (1924) и Министарства шума и руда и Пољопривреде и вода такође у Београду (1925).¹⁴³ Био је укључен у подизање зграде Техничког факултета (1925), нове зграде контролног одељења Министарства поште и телеграфа (1926), обе у престоници и градњу ниже Пољопривредне школе у Крушевцу (1926).¹⁴⁴ Као врховни надзорни инжењер пратио је подизање Студентског дома Краља

¹⁴¹ Исто.

¹⁴² З. Шипка Ергелешев, *нав. дело*, 163.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ Исто.

Александра I у Београду (1926).¹⁴⁵ Био је члан комисије на конкурс за зграду Министарства финансија (1925),¹⁴⁶ а такође је вршио жирирање радова пристиглих на конкурс за подизање храма св. Саве у Београду (1927).¹⁴⁷ Учествовао је, као један од чланова, у раду комисије чији је задатак био израда планова Београдске тврђаве који би у будућности послужили за њено даље уређење (1928).¹⁴⁸

Свој плодносни рад у Министарству грађевина, Поповић је окончао 1927. године када је на лични захтев пензионисан. Одласком из Министарства интензитет његових пројектантских активности донекле је ослабио. Током наредне деценије и по, фокус његових интересовања највише је био усмерен ка конзерваторској и научно-публицистичкој делатности.

Стваралаштво Петра Ј. Поповића у области профане архитектуре

Започевши свој продуктивни рад у Министарству грађевина, Поповић се током прве деценије двадесетог века заједно са осталим ауторима млађе генерације, суочио са посебном врстом изазова - пројектовањем грађевина профаног типа које би у свом стилском изразу садржале одлике српске средњовековне архитектуре. Посебну тешкоћу младим неимарима представљало је непознавање очуваних средњовековних профаних грађевина, те је неколицина њих, истичући у први план ову чињеницу указивала на неопходност флексибилнијег приступа при угледању на национално градитељско наслеђе, посебно се ослањајући на сецесијске тезе о слободи стварања. Тада је млади српски архитекта Бранко Таназевић¹⁴⁹ 1909. године пишући на ову тему навео:

¹⁴⁵ Аноним, „Нови студентски дом. Краљев дар омладини“, *Политика*, 9. 5. 1926, 6.

¹⁴⁶ Аноним, „Закључак по питању резултата конкурса за зграду Министарства финансија у Београду“, *Технички лист бр. 4*, 15.2.1925, 63.

¹⁴⁷ Аноним, „Скице за храм Св. Сави“, *Време*, 8. 6. 1927, 4.

¹⁴⁸ Б. М. Татић, „Једно од најлепших шеталишта Европе гради се на бедемима Београдског града“, *Време*, 21.10. 1928, 7.

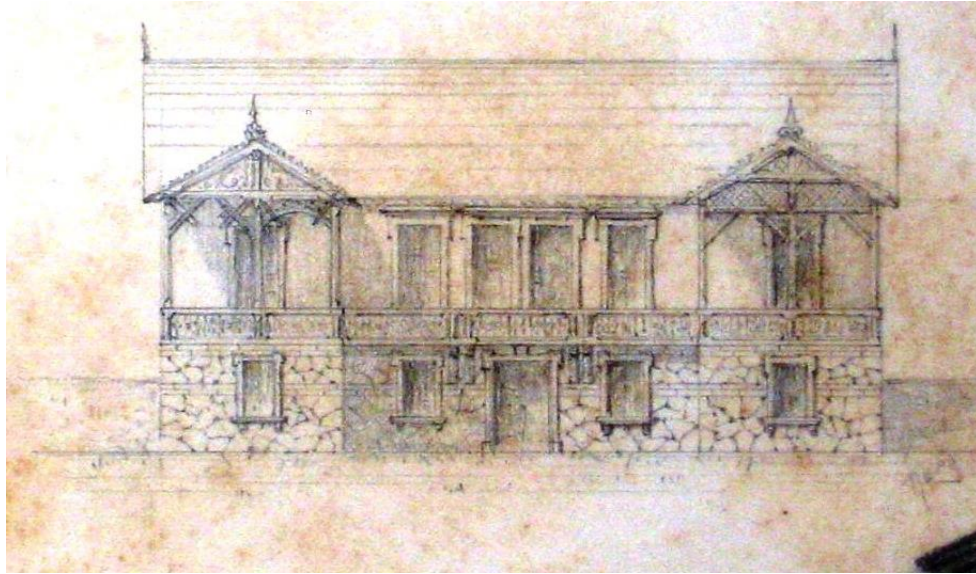
¹⁴⁹ Архитекта Бранко Таназевић рођен је 1876. године у Чакову (Банат). Завршио је Технички факултет у Београду и Архитектуру у Минхену. Након окончања студија запослио се у Министарству грађевина. Један је од најистакнутијих представника националног стила у српској архитектури. Залагао се за слободнију примену декоративних елемената преузетих из националног

„Српско-византијске мотиве примењивати на профане грађевине, много је теже него што то на први поглед изгледа. Овде не може бити говора о чистоти стила; овде они треба да су примењивани сасвим слободно, модерно схваћени и самостално компоновани. Данас кад се сваки час нови задаци архитекти постављају, мора их он самостално и решавати. О каквом готовом стилу не може бити ни говора.“¹⁵⁰

Попут Таназевића, Поповић је инспирацију пронашао у споменицима моравске школе. Њене најкарактеристичније елементе је, у доста чистом облику и без уплива елемената тада актуелне сецесије, транспоновано на објекте профаних грађевина, постављајући тако основе оваквог типа архитектуре. Његова зграда Окружног начелства у Врању, током времена је постала симбол националног стила у српском профаном градитељству. Иако је упориште за своју пројектантску делатност нашао у сакралним споменицима XIV века, Поповић је сматрао да се узор могу тражити и у споменичком наслеђу новијег доба, првенствено оном насталом за време Турске владавине. Такве своје ставове изнео је у једном чланку публикованом пред крај градитељске каријере. Ипак, пројекат за породичну кућу, урађен на самом почетку Поповићевог рада у Архитектонском одељењу, 1898. године, говори да су овакви његови погледи на стварање у националном стилу били формирано много раније, још током студирања (сл. 13). Није познато за кога је овај објекат пројектован. Распоред просторија, употреба материјала (камен и дрво), карактеристични дократи наткривени и украшени богатим дуборезом, указују да је Поповић за узор имао класичан тип куће, подигнуте за истакнутије грађане у другој половини XIX века.

градитељског наслеђа. На својим делима успешно је спајао традицију са савременим архитектонским токовима. Међу његова најуспелија остварења сврставају се: Телефонска централа (1905-1908), Зграда Министарства просвете (1912-1913) и кућа браће Николић (1912-1914) све у Београду. Осим пројектантским бавио се и педагошким радом. На Архитектонском факултету у Београду предавао је предмете: Уређење вароши, Декорисање бојама, Орнаментика и Моделовање. Преминуо је 1945. године у Београду. Више о архитекти Б. Таназевићу и његовој делатности види у: А. Кадијевић, *Један век...*, 87-91; М. Гордић, *Зграда Министарства просвете*, Београд 1996; Д. Ђурић Замоло, *Градитељи...*, 312-319; З. Маневић, *Лексикон...*, 361-362.

¹⁵⁰ Б. Таназевић, „Стара српска архитектура, њено обнављање, и њена примена на црквене и профане грађевине“, *Српски технички лист бр. 8*, Београд 1909, 57.

Сл. 13. П. Ј. Поповић, спољни изглед куће
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв.бр. 2683

Поповић је наглашавао да средњовековни узори заиста нису сачувани и да „за наше профане грађевине нема ни остатака ни описа.“¹⁵¹ Међутим, сложио се са гледиштем свог професора Андре Стевановића и навео да „у Србију под Турцима нису довођени неки нарочити „турски“ мајстори, осима за монументалне грађевине, и то само главни, а остало су били наши“¹⁵² те да је „заблуда да је архитектура на Балкану турска, она је наша, национална.“¹⁵³ Поповић се пита „У чему се разликује кућа Чохаџићева у Нишу од бившег пашиног конака, сем по величини? И јесу ли паша и други имућнији Турци доводили нарочите мајсторе за своје куће?-Не! Све су то наши мајстори и наша архитектура.“¹⁵⁴ Ипак, на његовим делима ретко се уочавају најкарактеристичнији елементи градитељства из времена турске владавине. Тек по неки мотив у виду декоративног димњака, благо заталасаних надстрешница (зграда Начелства у Врању) или затворени трем са карактеристичном аркадом (зграда Основне школе у Призрену). Прилежнијим тумачењем Поповићевог стваралаштва у области градитељства профаног типа, може се увидети да је и његово примењивање декоративних елемената моравске школе, по коме је као стваралац и најпрепознатљивији, такође ограничено само на

¹⁵¹ П.Ј.Поповић, „Српска профана архитектура“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII, свеска 1-2*, Београд 1927, 160.

¹⁵² Исто, 167.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Исто.

зграду Врањског начелства, а да на осталим својим делима Поповић, попут других аутора, посеже за мотивима карактеристичним за ренесансну, барокну и сецесијску архитектуру. Наравно, ова чињеница не ремети његову позицију као једног од најистакнутијих представника националног стила, што он по свим мерилима неоспорно и јесте, али пружа једно другачије светло на његову пројектантску личност и говори нам да је упркос својим чврстим уверењима по питању стилског обликовања ипак правио одређена иступања. Осим на изведеним делима (хотелу „Петроград“ и палати „Руски цар“) она се најјасније могу уочити на великом броју скица, сегменту Поповићеве заоставштине који у тумачењу његовог градитељског опуса има веома значајну улогу.

Број профаних објеката који се на основу расположивих извора могу атрибуирати Петру Ј. Поповићу веома је скроман. Резултати досадашњих истраживања говоре да му се може приписати ауторство шест грађевина јавне намене (две управне зграде, две школе и два угоститељска објекта). Приватне стамбене зграде, једнопородичне куће и виле остају ван домета проучавања због недостатка јасних аргумената, у тренутно доступној грађи, на основу којих би Поповића могли означити као њиховог пројектанта. Када је реч о јавним објектима реализовани су планови за зграде Окружног начелства у Зајечару и Врању, школа у Буковачи и Призрену, хотела „Петроград“ и палате „Руски цар“ у Београду. По питању приватних грађевина за сада нема података који би поткрепили тврдње да је он аутор куће генерала Димитријевића у Београду.¹⁵⁵ Такође, неосновано му се атрибуира и зграда у улици Ђуре Јакшића бр.7 у Београду, коју је 1933. године подигло Министарство просвете.¹⁵⁶ Ова палата је изграђена средствима задужбинског фонда „Павловић Магдалене и брата јој Симе“, а њен пројектант је Радослав В. Годоровић.¹⁵⁷ Морамо назначити да, иако најмалобројни, објекти профане намене представљају најзахтевнију област

¹⁵⁵ У досадашњој историографији неколико аутора је изнело тврдње о Петру Ј. Поповићу као аутору куће генерала Димитријевића у Београду. О овоме видети: Б. Несторовић, „Постакадемизам.....“,362; Б. Вујовић, *Београд у.....*, 236.

¹⁵⁶ Свечано освећење темеља задужбине Магдалене Павловић у улици Ђуре Јакшића бр.7 у Београду извршено је 3. јула 1933. године. Овом чину су између осталих присуствовали и председник Задужбинског савета Ђорђе Вајферт, архитекта Петар Ј. Поповић и пројектант грађевине инжењер Радослав Годоровић. О овоме више видети у: Аноним, „Свечано освећење темеља Задужбине Магдалене Павловић“, *Правда*, 3.07.1933, 5.

¹⁵⁷ (СПИСАК), *Општинске новине бр.27*, 1.06.1933, 246.

тумачења његовог целокупног стваралаштва. Отежавајућу околност при расветљавању Поповићевих дела представљала је и чињеница да је он доста често само делимично учествовао у пројектовању (давање идејног решења, израда нацрта фасаде или разне ревизије и корекције пројеката), што је донекле било условљено и његовом позицијом начелника у Министарству грађевина. Ово је у историографији доводило да погрешних атрибуција појединих дела те су се Поповићу приписивала и остварења чије је пројекте одобравао или је над извођењем вршио стручни надзор. Значајан део Поповићеве заоставштине чине већ поменуте скице, чија је важност за разумевање његовог деловања у области профане архитектуре неоспорна. Посебну тешкоћу при њиховом тумачењу представља идентификација скицираних објекта, а због недостатка потписа и атрибуција. Међутим, сматрамо да ће се објављивањем, овог дела уметникове заоставштине поставити темељи за даља истраживања његовог пројектантског деловања у домену грађанске архитектуре.

Основна школа „Младен Угаревић“ у Призрену

Своја прва значајнија дела, ако изузмемо скромни почетнички пројекат у Дашчаном Кладенцу из 1897. године, Поповић је остварио у области профане архитектуре, у виду пројеката за две основне школе: у Буковачи и Призрену. О школској згради у селу Буковача (крајински округ) не постоје потпунији подаци, осим да је подигнута 1907. године.¹⁵⁸ Исте године је изграђена и зграда Основне школе „Младен Угаревић“ у Призрену, која и данас постоји.¹⁵⁹

Веома тешки услови рада на образовању српске деце у Призрену почетком двадесетог века навели су тамношњу црквено-школску општину да уложи додатне напоре како би подигла адекватну школску зграду у коју би се сместиле све дотадашње постојеће основне школе. Новац за овај подухват обезбеђен је од Призренских добротвора, међу којима је најистакнутији био Младен Ј.

¹⁵⁸ Аноним, Вести, *Српски технички лист*, бр. 20, 20.5. 1907, 172; Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 382; З. Шипка-Ергелешев, „Петар Ј. Поповић...”, 166.

¹⁵⁹ А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића.....”, 226; Исти, „Новије градитељство-од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања“, у: М. Марковић, Д. Војводић, (ур.), *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији: индентитет, значај, угроженост*, Београд 2017, 342.

Угаревић.¹⁶⁰ Он је тестаментом све своје имање у вредности од 300.000 дуката завештао за подизање нове школске зграде. Црквено школска општина је преко Министарства иностраних дела у Београду тражила од Министарства грађевина да се изради потребан план за нову школску зграду. Овај посао је поверен Петру Поповићу.¹⁶¹

Камен темељац је постављен јуна 1906. године. Након подизања првог спрата градња је због финансијских потешкоћа обустављена. Како су сва средства добротвора Угаревића предвиђена за ове намене била утрошена, виђенији грађани Призрена обратили су се богатим београдским индустријалцима и трговцима за помоћ. Остало је забележено да су сви, а међу њима је био и Никола Спасић, одбили да новчано помогну завршетак изградње Призренске школе. Неопходна финансијска средства за окончање радова обезбедила је црква св. Ђорђа у Призрену из својих прихода. Зграда Основне школе завршена је октобра 1907. године.¹⁶²

Ово најраније Поповићево дело класичан је тип школског објекта пројектованог у духу академске архитектуре са правоугаоном основом над којом се уздижу приземље и спрат (сл.14). Главни улаз у зграду смештен је на источној страни док се споредни налази на јужној. Дужина објекта износи 27,50, а ширина 18, 50 метара. Унутрашњост је организована у складу са наменом објекта. Осим велике сале сав остали простор распоређен је за учионице. Сала је све до 1930. године, када је у Призрену подигнут Соколски дом, служила за одржавање разних предавања, свечаности и забава.¹⁶³

¹⁶⁰ Младен Ј. Угаревић је један од највећих призренских задужбинара. Рођен је у Призрену 1864. године. Након завршене основне школе почео је да ради код оца у трговинској радњи. Након смрти старијег брата Ристе потпуно је преузео трговински посао. Временом је постао изузетно имућан. Преминуо је у Призрену 1893. године. Како није имао деце, Младен Ј. Угаревић је сав свој иметак завештао за подизање школе. О овоме више видети у: В. А. Станковић, *Основна школа "Младен Угаревић"*, Призрен: 1907-1987, Призрен 1987, 19.

¹⁶¹ *Исто*, 50.

¹⁶² *Исто*, 51-54.

¹⁶³ *Исто*, 54.

Сл. 14. О.Ш. "Младен Угаревић" у Призрену

Извор: Насловна страна књиге, В. А. Станковић, О.Ш. "Младен Угаревић" у Призрену

У спољној обради површина Поповић је на академистички осмишљену фасаду уметнуо елементе преузете из народне - фолклорне архитектуре, наговештавајући тиме у ком ће се смеру кретати при будућим обликовањима. Приземље и спрат подељени су јаким подеоним венцем док су углови у нижој зони наглашени имитацијом камених блокова, а у вишој имитацијом четвртастих стубова, што све скупа са јаким завршним кровним венцем доприноси утиску чврстине и постојаности објекта (сл.15). Ту чврстину Поповић је ублажио затвореним троделним аркадним тремом у приземљу и његовим реплицирањем на спрату, а читаву ову композицију додатно је нагласио мотивом ломљеног крова дајући тако овом свом делу дух народног градитељства и уједно исказујући своје тежње ка стварању у националном стилу.

Сл. 15. О. Ш. "Младен Угаревић" у Призрену, данашњи изглед

Извор: <http://www.info-ks.net/bosnjaciaktualno29850medu-prvim-skolama-sa-nastavom-na-bosanskom>

Лучним аркадним тремом као доминантним мотивом призренске основне школе, Поповић је створио асоцијацију на старо српско градитељско наслеђе, што је одсликавало не само његове већ формиране уметничке ставове већ и настојања државних институција да подизањем оваквих јавних објеката (како њиховом наменом тако и стилском обрадом) „јача националну свест“ како у јужним крајевима Краљевине Србије, тако и у оним под Османском влашћу. Овакве институционалне тежње можда најбоље одсликавају занимљиви ставови мало познатог архитекте Бранка Тамачевића изнети у *Српском техничком листу*. Он се залагао да планове за школске објекте израђују искључиво стручњаци, а о њиховом стилском обликовању је почетком века написао: „и у ову малу грађевину пројектант треба да унесе више народног обележја како би ово било приступачније дечијем разумевању јер уметност је средство за образовање карактера.“¹⁶⁴ Поповић је народно обележије, у ово своје прво профано дело јавне намене уткао у виду тролучног отвора и трема.¹⁶⁵ Овакво решење ће у свом каснијем раду применити само на нереализованом пројекту за конак манастира Грачанице.

¹⁶⁴ Б. Тамачевић, „Нешто о грађењу сеоских школа“, *Српски технички лист бр.1*, 6. 1.1908, 2.

¹⁶⁵ Више о употреби лука у нашој новијој архитектури види у: Н. Пешић-Максимовић, „Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће“, *Саопштења XXXIV*, Београд 2006, 403-418; И. Марић, „Традиционално градитељство поморавља и савремена архитектура“, *Архитектура и урбанизам 18/19*, Београд 2006, 164-167.

Окружно начелство у Зајечару

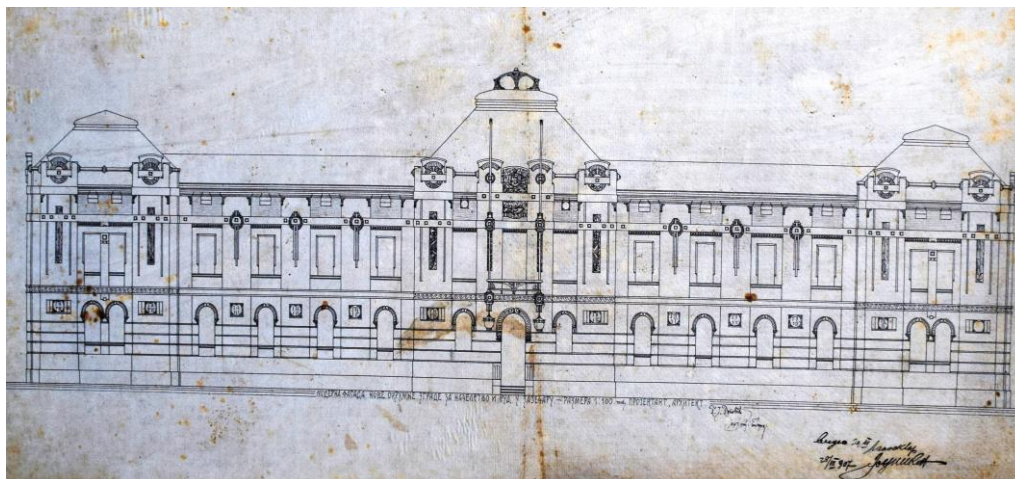
Сл. 16. Зграда Окружног начелства у Зајечару (разгледница)
Извор: http://www.osudzajecar.rs/index_files/Page455.htm

Зграду Окружног начелства у Зајечару, подигнуту на главном градском тргу, Поповић је пројектовао 1907. године (сл.16).¹⁶⁶ На основу тога се закључује, да је градња могла бити окончана 1908, или највероватније између 1909. и 1911. године.¹⁶⁷ Монументално подужно здање, које чине приземље и спрат, просторно је конципирано по типу управне зграде са функционалним решењем основе. На главном фронту грађевине, чија дужина износи 17, 60 метара, најупечатљивији део представља централни ризалит који је истурен у простор 1,5 метара у односу на раван фасаде. Као и два бочна и овај средишњи ризалит завршен је кровом у облику зарубљене пирамиде. У спољној обради Поповић се одлучио за примену академизма са акцентом на употребу елемената преузетих из ренесансне архитектуре. Углови свих испуста обрађени су снажним масама у рустници. Главни улаз је постављен у основи централног дела, чија је површина рашчлањена, а средишња осовина истакнута богатијом обрадом са балконом и тимпаноном. Пуне, разуђене атике дале су посебан визуелни печат овом здању.

¹⁶⁶ Б. Несторовић, „Преглед споменика...”, 162; Исти, *Архитектура Србије...*, 380.

¹⁶⁷ Када је реч о градњи зграде Окружног начелства у Зајечару у литератури се најчешће наводи да је објекат подигнут у периоду од 1906. до 1911. године. Ови наводи се махом ослањају на податак који је изнео Богдан Несторовић у чланку „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“ у коме је навео овај временски оквир. На основу постојећег пројекта за фасаду који је израдио Петар Ј. Поповић и који је датован 1907. године јасно је да објекат није могао бити подигнут пре 1908. године.

Унутрашњост објекта одговара његовој намени. До спрата води трокрако степениште постављено у проширеном вестибилу, изнад кога се налази пространа дворана. Зграда се одликује солидном градњом, са прецизно изведеним детаљима. Радове је спроводио предузимач А. Вељковић под надзором окружног инжењера Стевана Бурмазовића.¹⁶⁸

Сл. 17. П. Ј. Поповић, Зграда Окружног начелства у Зајечару, нацрт фасаде
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв.бр. 3208

Нацрт фасаде зграде Окружног начелства у Зајечару, који је сачуван у заоставштини архитекте Поповића, разликује се од изведеног стања највише у декоративној обради фасаде, док је просторна концепција индентична (сл.17). Сам Поповић је испод нацрта исписао „Модерна фасада нове Окружне зграде за начелство и суд у Зајечару“, из чега произилази да је израђено неколико варијанти фасаде за ово монументално здање. Најкарактеристичнији су мотиви који подсећају на медаљоне са viseћим тракама, за које је вероватно планирано да буду израђени од теракоте, као и таласасте декоративне линије на подеоном венцу централног и бочних ризалита. У овим елементима треба препознати уметникове тежње ка националном стилу који ће у потпуности преовладати у његовом наредном делу, згради Окружног начелства у Врању.

¹⁶⁸ Б. Несторовић, *Архитектура Србије...*, 382; О згради Окружног начелства у Зајечару видети још и: М. Војиновић, „Градитељско наслеђе Зајечара“, *Развитак* 4-5, Зајечар 1982, 105, 107-108; *Историјски архив „Тимочка крајна“ Зајечар 1948-1988*, Зајечар 1988, 74-75; А. Кадијевић, *Естетика...*, 339.

Окружно начелство у Врању

Зградом Окружног начелства у Врању, подигнутој 1908. године,¹⁶⁹ Петар Ј. Поповић је отпочео један „посебан вид националног стила у профаном градитељству“¹⁷⁰ (сл. 18). Успешно имплементирајући декоративну пластику карактеристичну за споменике друге половине четрнаестог века на савремено конципирану форму грађевине, Поповић је створио по мишљењу релевантних тумача историје архитектуре „најстудиознији академизовани пример профане архитектуре националног стила.“¹⁷¹

Сл. 18. Зграда окружног начелства у Врању током изградње
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв. бр. 7580

Зграда врањског начелства просторно обухвата северну страну главног градског трга.¹⁷² Њено место донекле је било условљено урбанистичким планом израђеним три године након ослобађања Врања, а усвојеним од стране Министарства грађевина Краљевине Србије 1883. године. Тим планом, који

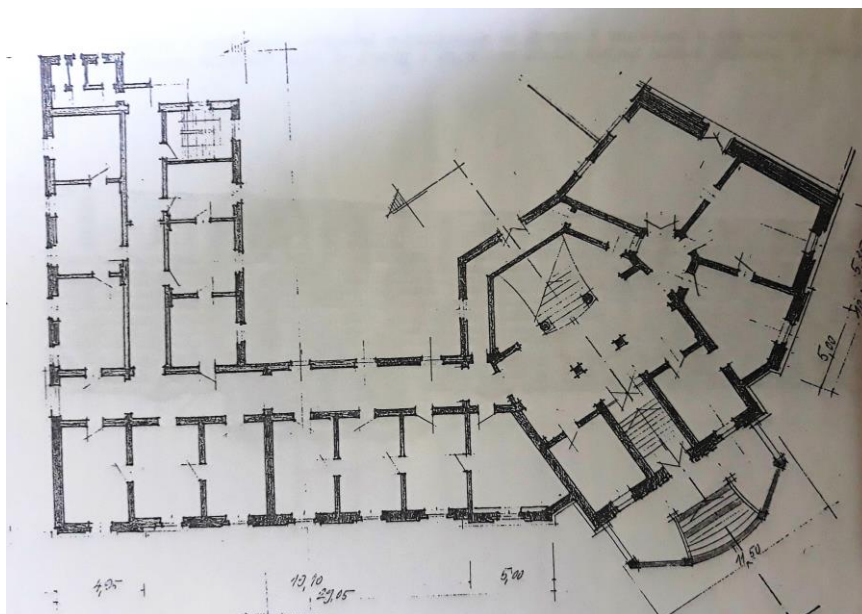
¹⁶⁹ Аноним, Вести, *Српски технички лист бр. 21*, 25. 05. 1908, 208; Аноним, Вести, *Српски технички лист бр.29*, 20.07.1908, 270.

¹⁷⁰ А. Кадијевић, *Један век тражења...*, 92.

¹⁷¹ *Исто*, 98.

¹⁷² Више о градским трговима у Србији видети у: V. Ђокић, *Урбана типологија: градски трг у Србији*, Београд 2009.

означава почетак урбанистичког развоја града, није била предвиђена коренита реконструкција наслеђене структуре већ само прилагођавање нове регулације постојећој.¹⁷³ Као резултат таквог приступа настало је радијално сустицање главних саобраћајница према централно звездасто обликованом тргу.¹⁷⁴ Велики утицај на развој и просторно уобличавање градских тргова, кроз новију историју, имала је државна управа, подизањем објеката јавног карактера најчешће за потребе начелства и судова.¹⁷⁵ За подизање зграде Окружног начелства у Врању на располагању је био плац који својом диспозицијом није у потпуности одговарао намени те је објекат добио асиметричан облик, са једним дужим и једним краћим крилом. Сматра се да су крила зграде првобитно била замишљена у симетричној форми али због немогућности општине да откупи плац она остала неједнаке дужине.¹⁷⁶ Није познато ко је био извођач радова али постоје претпоставке да су радове на обликовању детаља у камену радили мајстори из Белих Вода који су били ангажовани на рестаурацији Лазарице.¹⁷⁷

Сл. 19. Зграда Окружног начелства у Врању, основа приземља
Извор: М. Војиновић, Зграда Окружног начелства у Врању¹⁷⁸

¹⁷³ М. Ђурђевић, „Прилог проучавању новије архитектуре у Врању“, *Врањски гласник XXVI-XXVI*, Врање 1993/94, 117.

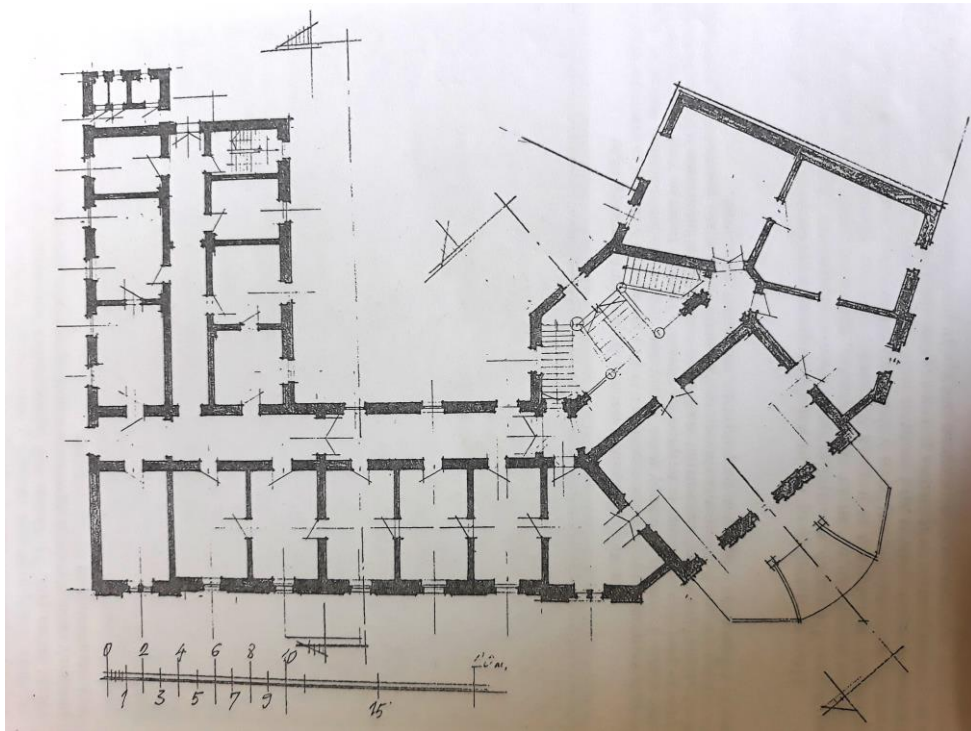
¹⁷⁴ Исто.

¹⁷⁵ М. Војиновић, „Зграда Окружног начелства у Врању....“, 131.

¹⁷⁶ Исто, 134, према: Б. Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма - период реконструкције градова до 1914*, Београд 1978.

¹⁷⁷ М. Војиновић, „Зграда Окружног начелства у Врању....“, 138.

¹⁷⁸ Исто, 135.

Сл. 20. Зграда Округног начелства у Врању, основа спрата
Извор:М. Војиновић, Зграда Округног начелства у Врању¹⁷⁹

Округно начелство у Врању спада у ред угаоно компонованих објеката са наглашеним средишњим делом и крилима неједнаке дужине. Састоји се од подрума, сутерена, приземља и спрата. Распоред канцеларијских просторија, груписаних дуж ходника у доњој и горњој етажи бочног тракта, до којих се стиже из хола у коме се налази степениште које повезује приземље и спрат, говори у прилог томе да је зграда просторно осмишљена тако да одговара савременим градитељским начелима. Овакав приступ организације унутрашњег простора, који је следио тадашње европске стандарде, практиковала је већина аутора при пројектовању профаних грађевина, одговарајући на тај начин захтевима наручилаца-да ентеријер буде првенствено функционалан (сл. 19 и 20).

Када је реч о спољашњем изгледу зграде, жеље наручилаца су ишле у другом смеру и подразумевале су да спољашњост одсликава „национални програм установе власти коју представља“¹⁸⁰ (када је реч о јавним објектима) или национална и стилска опредељења појединца (код приватних објеката). Визуелно,

¹⁷⁹ Исто,136.

¹⁸⁰ А. Кадијевић, *Један век...*, 92; Видети и: А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908-1930)“, *ЗЛУ Матице српске* 40, Нови Сад 2012, 229-234.

зграда врањског Окружног начелства недвосмислено носи национални стилски печат оличен у богатој полихромији фасаде, постигнутој смењивањем светлих и тамних површина, стилизованим розетама, мотивима шаховских поља постављеним изнад бифора, кровном венцу са опеком „на зуб“ али и бројним рељефима од теракоте, прислоњеним стубићима, нишама и другим декоративним елементима који су подржавали српско средњовековно градитељство (сл.21 и 22).

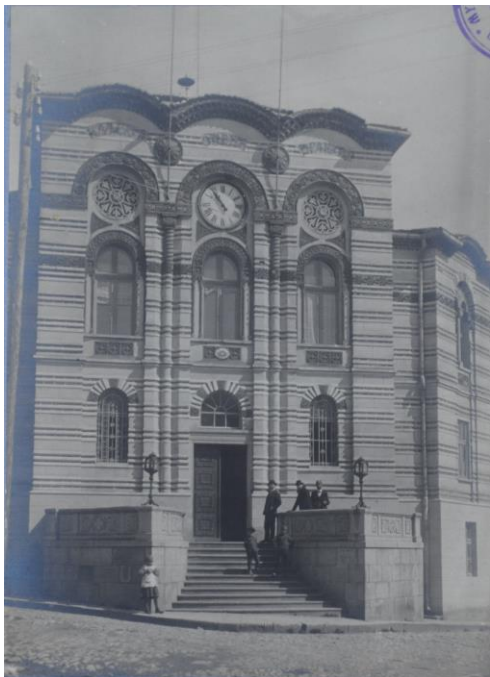

**Сл. 21. Окружно начелство у Врању, данас
Извор: Фото Д. Милошевић**

У просторном али и у декоративном смислу најдоминантнији је свакако средишњи ризалит здања, постављен на засеченом углу, са главним улазом који је истакнут прилазним степеништем и платоом ограђеним парапетним плочама. Сат постављен изнад централног прозора у вертикалној равни улаза, наглашен са леве и десне стране стилизованим розетама, уз два прислоњена стубића, упечатљив је мотив који додатно доприноси живописности главне фасаде. Као добар познавалац средњовековног српског градитељства, који је непосредно пре подизања врањског начелства веома успешно окончао реконструкцију Лазарице, Поповић је најкарактеристичније декоративне елементе моравске школе аплицирао на академски симетрично подељену фасаду, не мешајући их са мотивима других стилова (најчешће сецесије),¹⁸¹ што је код осталих аутора који су трагали за националним стилским изразом био чест случај. Тежње да се

¹⁸¹ И. Марић, *Регионализам у српској модерној архитектури*, Београд 2015.

читавом објекту утисне национални стилски карактер уочавају се на улазним вратима као и у декорацији ентеријера, који обилује полихромијом појединих зидних партија, плафонским деловима са богатим бордурама као и у секо техници репродукованим сценама са темама из националне историје преузетих са слика Паје Јовановића и Уроша Предића (сл.23).

Сл. 22. Зграда Окружног начелства у Врању
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв. бр. 7322

Сл. 23. Улаз у зграду Окружног начелства у Врању
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв. бр. 7311

Зградом Начелства у Врању Поповић је остварио једно монументално здање које визуелно и просторно доминира градским тргом. Његов значај огледа се првенствено у примени новог декоративног система, који је преузет из једног извора, чиме је избегнута неодређеност у стилском погледу. Оспоравања тадашњих критичара стоје, да је зграда у суштини модерна са накнадно имплементираном декорацијом¹⁸² али се складност и хармонија као и јасан декоративни израз не могу оспорити, што овај објекат сврстава у ред не само успешних Поповићевих остварења већ и у ред најрепрезентативнијих профаних дела подигнутих током читавог периода развоја националног стила.

¹⁸² Д.Т. Леко, *Наше прилике*, Београд 1909, 27.

Хотел „Петроград“ у Београду

Хотел „Петроград“ представља прво од укупно два Поповићева профана здања у престоници, за која се сматра да су његово дело (сл. 24). Оригинални пројекти до данас су нам остали непознати. Градња је завршена око 1912. године, а након делимичног оштећења 1941-44. године хотел је реконструисан и промењена му је намена, која му је касније враћена.¹⁸³

Сл. 24. Хотел „Петроград“ у Београду
Извор: <http://secanja.com/2012/stari-beograd-u-slici/>

Стилски, овај подужни објекат, који чине приземље, два спрата и трећи над централним делом, конципиран је еклектички. Целим здањем доминира средишњи тракт, наглашен ужим ризалитима који се завршавају кубетима. У приземљу се истичу правоугаони (у централном делу) и лучно завршени (у бочним деловима) застакљени отвори. Поједностављени елементи ренесансе, барока и сецесије слободније су компоновани у односу на уобичајене, јасно дефинисане академске норме. Неколико балкона са оградом од кованог гвожђа, таласасте надпрозорници и оригинални медаљони распоређени по фасадном платну, хотелу дају љупкост и разиграност. Због интервенција које су спровођене у неколико наврата јасно је да је првобитни изглед овог здања измењен, у којој тачно мери, доста је тешко утврдити. Ипак одређене елементе (велики излози у

¹⁸³ Б. Несторовић, „Преглед споменика...“, 159; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994, 242; Д. Ђурић-Замоло, *нав.део*, 276.

приземљу, куле, балкони од кованог гвозда, медаљони), можемо видети и на другом по реду Поповићевом делу које је нешто касније пројектовао у Београду - палати „Руски цар“. Иако је реч о доста монументалнијем, раскошнијем и свеукупно гледано архитектонски зрелијем објекту неке паралеле се са хотелом „Петроград“, посебно када је реч о ликовности фасаде могу повући. Хотел је до данас задржао своју првобитну намену. Представља један од главних обележија Савског трга и одлично кореспондира згради Железничке станице која се налази наспрам њега.

Палата „Руски цар“ у Београду

Престоничку палату „Руски цар“ на углу Улице Кнеза Михајла и Обилићевог венца подигла је породица Антонијевић на сопственом имању. На истом месту већ је постојао скромнији приземни објекат у коме су се налазили ресторан „Руски цар“,¹⁸⁴ једна канцеларија и дућан.¹⁸⁵ Нова грађевина је подизана у периоду од 1922. до 1926. године, а у власништву породице је остала до 1936. када је на јавној лицитацији продата због дуга (сл.25).¹⁸⁶

Сл. 25. Палата "Руски цар", Београд, разгледница
Извор: <http://secanja.com/2012/stari-beograd-u-slici/>

¹⁸⁴ На овом објекту је 1920. мењан један излог, а пројекат је потписао архитекта Сумбул.

¹⁸⁵ ИАБ, Ф VIII-6-1922, Кафана „Загреб“ (Палата „Руски цар“).

¹⁸⁶ Палата је била у власништву Јована (рентијера), Милутина (јувелира) и Милице Антонијевић. Године 1936. стављена је на продају због дуга. Њена вредност процењена је на осам милиона динара, а најмања прихватљива понуда била је четири милиона. Јавна лицитација спроведена је у кафани „Македонија“. Више о овоме видети у: Аноним, „Палата Руски цар продаје се на јавној лицитацији 2 новембра због дуга“, *Време*, 17.10. 1936, 12.

Пројекат за палату „Руски цар“ настао је 1922. године у бироу „Архитект“,¹⁸⁷ а Поповићу се са сигурношћу може приписати само идејно решење фасаде.¹⁸⁸ Биро је био и извођач радова све до 1925. године када окончање градње преузима фирма Милана Секулића. Пројекат за новоподигнути објекат, који је заузео површину од 584.85м², а чија је висина фасаде до главног венца требало да износи 27.35 метара, током саме градње је измењен. Најпре је било предвиђено да зграда има подрум, сутерен, приземље, мезанин и пет спратова али при крају градње 1926. одустало се од подизања последња два спрата те је изведени објекат имао подрум, сутерен, приземље, мезанин, три спрата и мансарду.

Што се тиче конструктивних карактеристика, зграда је најсолидније зидана. Све међусpratне конструкције су од армираног бетона као и стубови у сутерену. Горњи спратови су изведени од опеке.¹⁸⁹ По питању намене објекта, новим пројектом из 1926. године није много тога промењено. Простор у приземљу који је био предвиђен за угоститељску делатност задржао је своју првобитну намену. Измена је настала у мезанину, чији је простор најпре био опредељен за ресторан али је током изградње пренамењен за канцеларије, и на првом и другом спрату који су били предвиђени за смештање канцеларија али је новим пројектом простор преуређен за станове. Трећи спрат и мансарда нису претрпели измене и у њима су остале стамбене јединице, као што је и предвиђено пројектом из 1922. године. Након окончања изградње објекат је имао укупно 21 стан, са по две, три или четири собе и пратећим просторијама.¹⁹⁰ У кули се такође налазила једна соба до које се долазило кроз таван.¹⁹¹ Врло је занимљиво да је првобитно било замишљено да двориште буде прекривено стакленим кровом и да

¹⁸⁷ Б. Несторовић, „Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941)“, *ГГБ XX*, Београд 1973, 345; Биро „Архитект“ Драгиша Брашован је основао 1920. године са својим кумом Миланом Секулићем. Убрзо се бироу прикључио и инжењер Михајло Петровић-Обућина. Биро се осим појектантским бавио и извођачким радовима. Године 1925. Секулић је напустио биро и основао своју фирму која се бавила предузетничким и извођачким пословима. Брашован је с друге стране самостално основао пројектантски биро „Архитект Драгиша Брашован“.

¹⁸⁸ Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, инв.бр. 2400.

¹⁸⁹ ИАБ, Кафана „Загреб“ (Палата „Руски цар“), Ф VIII-6-1922; Техички опис зграде коју је требало подићи потписао је инжењер Мих. Петровић-Обућина. Документ је из 1922. године и носи печат бироа „Архитект“. Технички опис зграде која је подигнута потписао је Милан Секулић. Документ је из 1926. године и носи печат предузећа Милана Секулића.

¹⁹⁰ Аноним, „Палата „Руски цар“ продаје се на лицитацији 2 новембра због дуга“, *Време*, 17.10.1936, 12.

¹⁹¹ ИАБ, Кафана „Загреб“ (Палата „Руски цар“), Ф VIII-6-1922.

представља саставни део кафане. Није познато да ли овај део пројекта реализован или се током градње одступило од ове идеје.

Сл. 26. П. Ј. Поповић, Палата „Руски цар“, фасада, идејно решење
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв.бр.2400

Фасаду је Поповић замислио у академском стилу са богатом применом сецесијских елемената (сл. 26). Палатом доминира угаони део наглашен високом кулом. Готово читава површина фасадног платна у приземљу је застакљена, а простор између лучно завршених отвора обогаћен је медаљонима, конзолама и флоралним мотивима. Богатство фасаде је све изражајније како она одмиче у висину, а врхунац је досегнут у три љупка окулуса на самом врху. Балкони са оградом од кованог гвожђа, прислоњени стубићи који на предпоследњем спрату фланкирају правоугаоне прозорске отворе, гирланде, медаљони и конзоле допринели су изузетно наглашеној ликовности фасаде, која упркос примени бројних украсних мотива не одаје утисак преорнаментисаности и несклада. На жалост, због одступања од првобитног пројекта на естетском плану је доста тога изгубљено. Као последица смањења спратности објекта фасада је изгубила своју динамичност и орнаментално богатство. Ипак, добро се уклопила у просторни амбијент и постојећу урбану матрицу.

Скице профаних објеката

У Поповићевој заоставштини, налазимо нешто више од двадесет скица које се односе на дела профане архитектуре. Скице су већином рађене графитном оловком, с тим да је одређени број и оних у боји. Посебну занимљивост представља неколико акварела од којих је један осим Поповића потписао и Николај Краснов. На скицама су махом објекти јавне управе, павиљони, породичне зграде, палате и једна скица дворског комплекса.

Најстарије су датована два акварела рађена 1902. године за зграду у Крушевцу. По габариту и просторном архитектонском склопу можемо претпоставити да је реч о објекту јавне намене. Анализирајући акварел бр.1 прва претпоставка је била да је реч о предлогу за зграду Окружног начелства у Крушевцу, подигнуту 1904. године (сл. 27).¹⁹² Међутим, ову претпоставку осујетио је симбол (Асклепијев штап) постављен на тимпанону зграде приказане на акварелу бр.2, чиме је јасно назначено да је реч о објекту из делокруга јавног здравља, највероватније намењеног за болницу. Обе приказане грађевине се састоје из сутерена, приземља и спрата. Објекти су у основи и спољној композицији замишљени у академском стилу. У обе варијанте доминира средишњи део, завршен троугаоним забатом. Једина разлика између ове две грађевине је у ликовном обликовању фасаде.

Сл. 27. П. Ј. Поповић, Зграда у Крушевцу (вероватно предлог решења главне фасаде), акварел бр. 1

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.8281

¹⁹² Зграда Окружног начелства у Крушевцу подигнута је 1904. године по пројекту Николе Несторовића. О томе више видети у: М. Павловић, *Никола Несторовић*, Београд 2017, 79-84.

Код прве варијанте Поповић је на фасаду аплицирао декоративне елементе преузете из средњовековног градитељства те они објекту дају ноту националног архитектонског слога. Најупечатљивији су медаљони од теракоте, раличите величине, симетрично распоређени на истуреним корпусима објекта, који својим изгледом подржавају розете. Лучни натпрозорници у приземљу, замишљени у две боје (имитирајући градњу опеком „на зуб“) и упечатљиви тролисни преплет који уоквирује трифору, те сат изнад ње, читавој грађевини додатно су дали црту националног градитељског стила.

Друга варијанта објекта, приказана на акварелу бр. 2, лишена је мотива преузетих из националног средњовековног градитељства (сл.26). На месту медаљона од теракоте сада су на фасаду бочних корпуса аплициране танке плоче са натписима, док је на централном корпусу на плочама приказан женски профил. Морфолошки, грађевина припада академском стилу са елементима неокласицистичке и неоренесансне архитектуре.

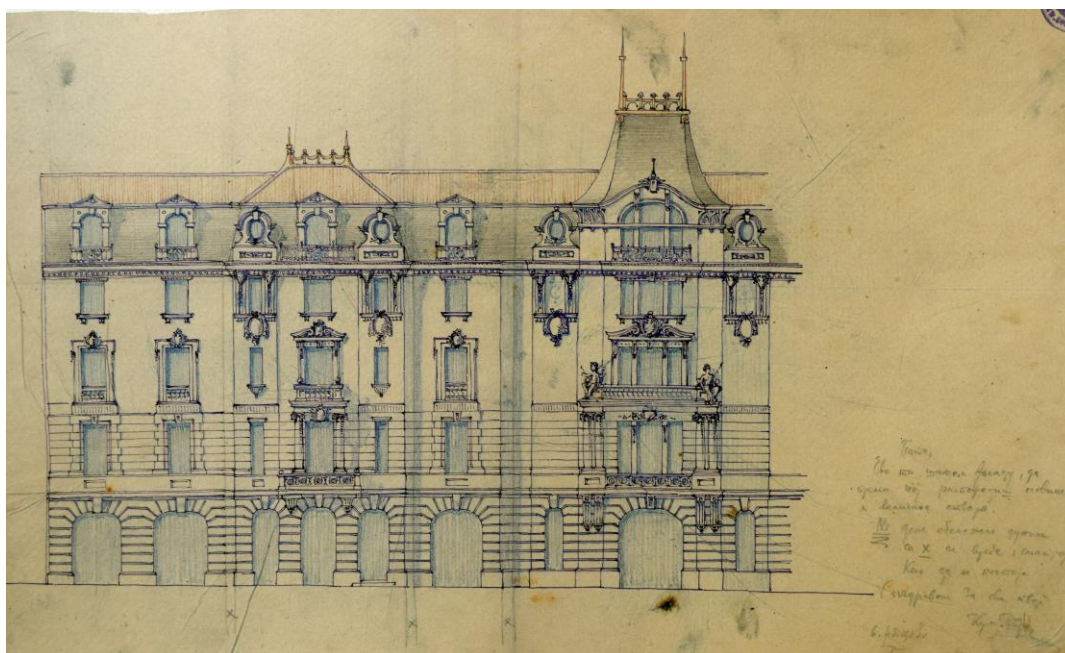

Сл. 28. П. Ј. Поповић, Зграда у Крушевцу (вероватно предлог решења главне фасаде), акварел бр. 2

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.8290

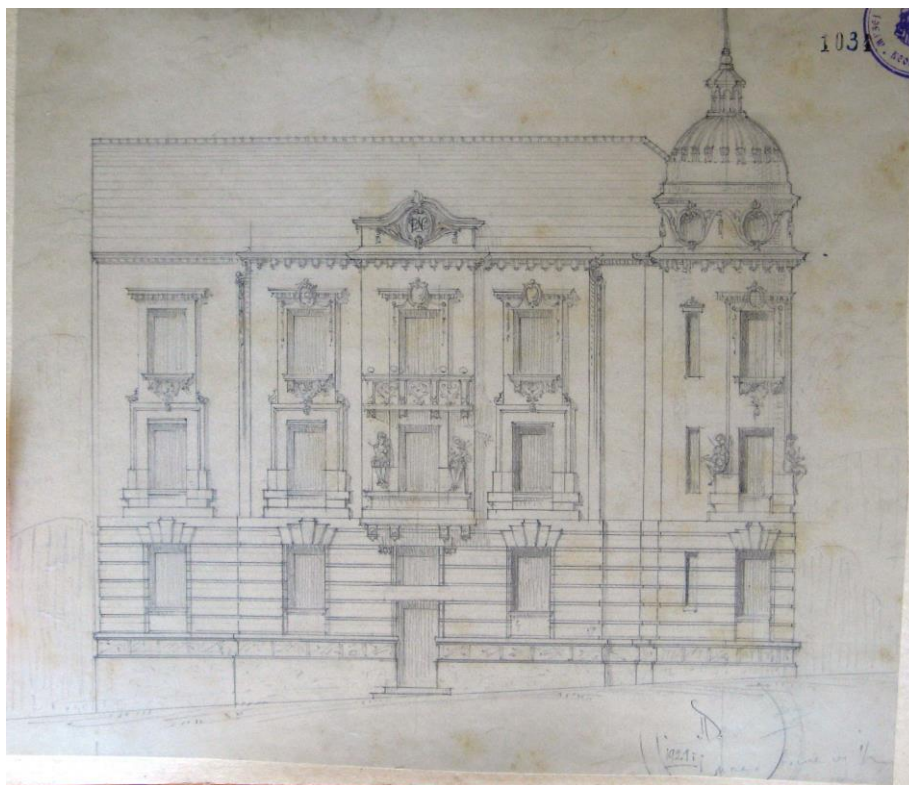
На скицама 1 и 2 приказани су спратни, угаони објекти. Док је скица бр. 1 урађена у боји и није датована, скица бр. 2 је из 1921. године и рађена је графитном оловком. Поповић је код грађевине приказане на скици бр.1 очигледно радио предлог фасаде, што можемо закључити из текста који је својеручно исписао поред, а који гласи: *Бато, Ево ти шаљем фасаду да према њој распоредиш осовине и величине отвора. Ни доње обележене дужине са х не вреде.*

Сматрај као да не постоје. Поздравом за све твоје, Кум Пера. 6. фебруар. Б (сл.29). На основу изгледа приземља можемо предпоставити да је реч о угоститељско – стамбеном или трговачко – стамбеном објекту. Посебну занимљивост читавој грађевини даје специфична кула изнад угаоног дела али и невероватно богатство фасаде која обилује сецесијским и необарокним елементима. По први пут на једној фасади коју је замислио Поповић видимо скулптуру у пуној величини као њен саставни део.

**Сл. 29. П. Ј. Поповић, Угаона зграда, предлог решења главне фасаде, (Скица бр.1)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв.бр.2728**

Скулптура је присутна и на фасади грађевине приказане на скици бр. 2, која је такође угаона, али мањег габарита (сл.30). Реч је о скици која представља предлог изгледа грађевине вероватно за породичну кућу. Стилски је фасадно платно обрађено једноставније, умереније и јасније. И овде су присутни бројни декоративни елементи у виду гирланди, окулуса, конзола, пуне скулптуре и балконске ограде од кованог гвожђа.

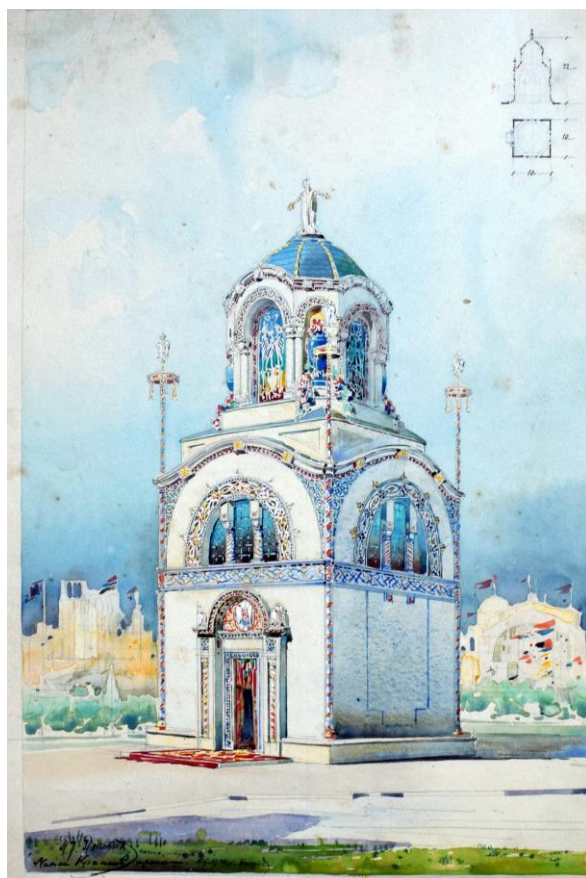

Сл. 30. П. Ј. Поповић, Угаона зграда, предлог решења главне фасаде (Скица бр. 2)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.8108

Акварел бр. 3 (сл.31) представља визуелно можда најзанимљивији и најатрактивнији предмет из заоставштине Петра Ј. Поповића, које је поред њега потписао и Николај Петрович Краснов.¹⁹³ Руски архитекта се након доласка у Краљевину СХС 1922. године, придружио запосленима у архитектонском одељењу Министарства грађевина и отпочео плодноносан рад, који је оставио траг у целокупној југословенској архитектури. Поповић и Краснов су као тандем искусних архитеката, са већ богатим каријерама, имали сложен однос. Поповић је због свог положаја начелника прегледао и одобравао Красновљеве пројекте, те се

¹⁹³ О архитекти Николају Петровичу Краснову видети у: Ж. Шкаламера, „Архитекта Никола Краснов (Москва 1864- Београд 1939)“, *Свеске ДИУС 14*, Београд 1983, 109-129; А. Кадијевић, „Николај Петрович Краснов“ у: „*Руси без Русије. Српски Руси.*“, Београд 1994, 273-275; Исти, „Прилог проучавању дела Николе Краснова у Југославији 1922-1932“, *Саопштења XXVI*, Београд 1994, 181-192; Исти, „Историја и архитектура земунског моста краља Александра I Карађорђевића“, *ПИНУС Записи 4*, Београд 1996, 7-19; Исти, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *ГГБ XLIV*, Београд 1997, 221-254; М. Медаковић, Р. Рађеновић, Ђ. Боровњак, *Николај Краснов руски неимар Србије*, (каталог), Зајечар 2005; Н. Н. Калинин, М. А. Земљаниченко, А. Кадиевич, *Архитектор высочайше двора. Н.П.Краснов, Симферополь 2005*; Гордић (и др.), *Николај Петрович Краснов, архитект*, Београд 2013; Д. Милошевић, „Смедеревско архитетурно наслеђе Николая Петровича Краснова“, *ЗЛУ Матице српске 42*, Нови Сад 2014, 231-247; Иста, „Зграда Царинарнице у Смедереву–историјат градње“, *Смедеревски зборник 5*, Смедерево 2016, 173–185; Д. Ацовић, *Николај Краснов: албум сећања*, Београд 2017.

из тог разлога његов потпис често налазио на пројектима руског архитекте, што је неретко код историографа доводило до забуне при одређивању ауторства за поједине објекте.¹⁹⁴ Но, управо неколико скица и акварела сачуваних у Поповићевој заоставштини, а које су двојица архитеката заједнички потписала, сведоче о њиховој блиској сарадњи. Али да је овај однос био сложенији него што се мисли, говоре и оштре критике које је Поповић упућивао на Красновљев рачун, због неадекватне примене пуне скулптуре на позоришту Мањез, згради Државног архива и Министарству шума и руда, пољопривреде и вода.¹⁹⁵

Сл. 31. П. Ј. Поповић, Н. Краснов, Павиљон (предлог), акварел бр.3
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.2632

¹⁹⁴ Зграда Општинског дома у Смедереву, у стручним круговима дуго је атрибуирана архитекти Петру Ј. Поповићу иако ју је пројектовао Николај Краснов, а Поповић је пројекат потписао као начелник архитектонског одељења. Такође, спомен-чесма у Власотинцу подигнута палим у ратовима од 1809-1918. сматрана је Красновљевим делом иако је њен аутор Петар Ј. Поповић. Више о овоме видети у: Д. Милошевић, „Смедеревско архитетурно наслеђе Николаја Петровића Краснова“, *ЗЛУ Матице српске* 42, Нови Сад 2014, 231-247; Т. Стефановић, „О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу“, *Лесковачки зборник XLVII*, Лесковац 2007, 121-134.

¹⁹⁵ П. Ј. Поповић, „Скулптура у архитектури“, *Српски књижевни гласник XXV бр.5*, 1925, 396-398.

На акварелу бр. 3 приказан је објекат централног типа надкривен куполом, постављеном на високом тамбуру, на чијем се врху налази стојећа женска скулптура. Димензије грађевине су 10x10 метара. По кулисама које се називају око објекта и многобројним заставама које виоре можемо предпоставити да је реч о предлогу за српски павиљон на међународној изложби.¹⁹⁶ Колорит овог објекта је интензиван. Доминирају боје српске заставе – црвена, плава и бела. Такође, комбинација декоративних елемената врло је необична. Преовлађују мотиви из нашег средњовековног градитељства, највише преплети који у једном фризу са све четири стране оперважују објекат, а постављени су и изнад свих отвора. Национални карактер грађевине, који подсећа на објекте сакралног типа, додатно је наглашен српским грбом, распоређеним по читавом објекту (осликан изнад улаза, постављен на сва четири угла и издигнут у висину, осликан на витражима на тамбуру куполе). При тумачењу овог акварела морамо размотрити и скице бр. 3 и 4 (сл. 32 и 33), које није потписао ни један од ово двоје архитеката али за које можемо закључити да су такође варијанте предлога за павиљон. Посебно се то може рећи за скицу бр. 4 која и просторно и визуелно има доста сличности са овим акварелом.

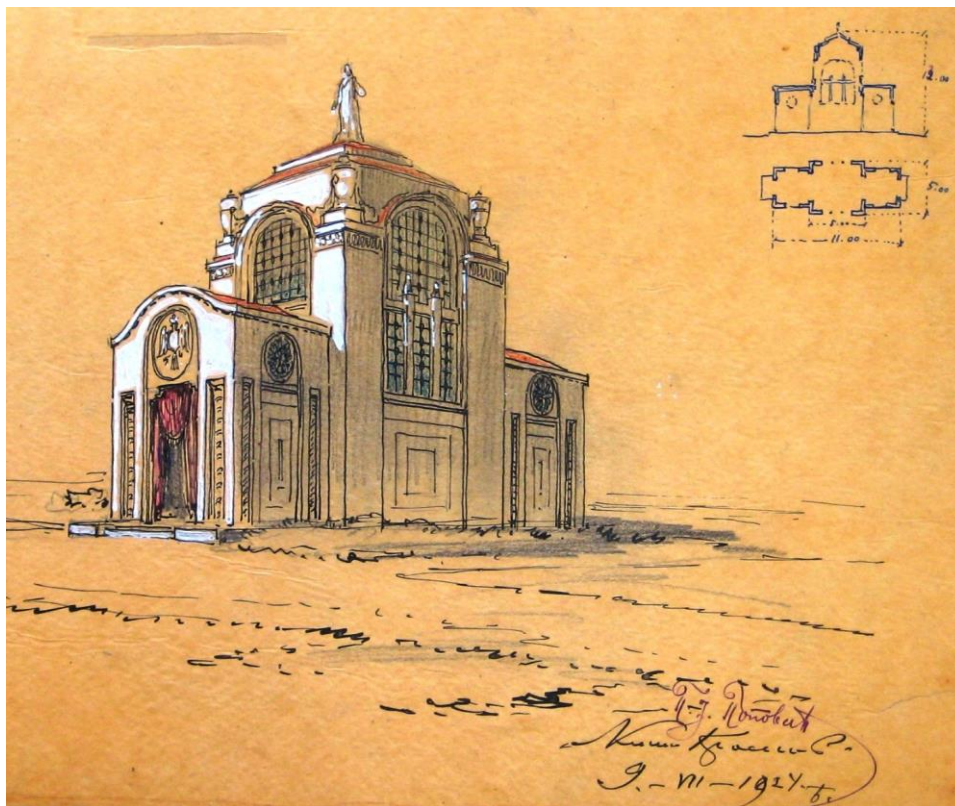
¹⁹⁶ Више о архитектури српских и југословенских павиљона на међународним изложбама видети у: А. Стаменковић, *Архитектура националних павиљона Србије и Југославије на међународним изложбама 1900-1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2017 (са старијом литературом).

Сл. 32. Павиљон (Скица бр. 3)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.6477

Сл. 33. Павиљон (Скица бр.4)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.7926

Сл. 34. П. Ј. Поповић, Н. Краснов, Павиљон или Маузолеј (Скица бр. 5)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.8264

За скицу бр. 5 тешко је утврдити да ли представља предлог за павиљон или за маузолеј (сл. 34). Подужном грађевином дужине 12 и ширине 5 метара, доминира централни, виши део, надкривен засеченом пирамидалном кулом на чијем врху је постављена стојећа женска скулптура. Две трећине бочних зидова овог централног дела грађевине је застакљено. Занимљив је спој пуних, тешких елемената (четири изузетно наглашена стуба са амфорама на врху) и стаклених површина. Насупрот грађевини приказаној на акварелу бр.3 овде имамо ситуацију да је и декоративни моменат и колорит објекта доста сведен. На бочним странама предвиђено је да зидне површине буду прекривене поједностављеном штукодекорацијом и оживљене са неколико декоративних мотива (колонетама утиснитим у масу зида и украсима од теракоте који имитирају розете).

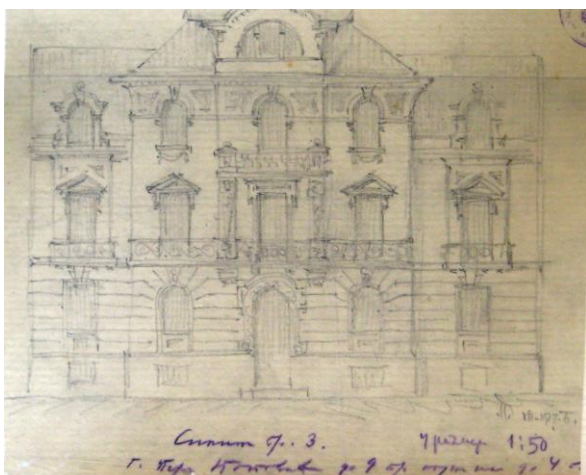

Сл. 35. П.Ј. Поповић, Н. Краснов, Предлог типске куће (Скица бр. 6)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.8266

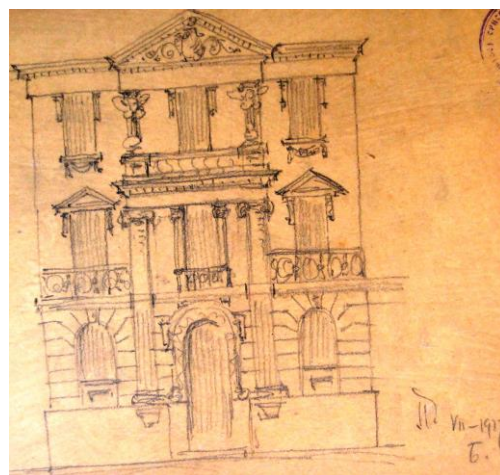
Скица бр. 6 рађена у боји 1924. године, највероватније је један од предлога за типске куће, које су требале бити грађене у стилу народног градитељства (сл. 35). На ову помисао наводи број 16. исписан у десном горњем углу. У основи објекта је изглед моравске куће.¹⁹⁷ Посебно је уочљива употреба лука који код

¹⁹⁷ О овоме више видети у: Н. Пешић-Максимовић, „Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће“, *Саопштења XXXIV*, Београд 2002, 403-418; Иста, *Моравска кућа*

стамбених објеката моравког типа доминира на тремовима, док је овде тај мотив трема оживљен на низу прозора на централном делу грађевине. Такође, карактеристичан елемент моравске куће представља и доклат, оживљен у виду надкривеног дела са предње и дворишне стране куће. Четвороводни кров са карактеристичним оцаком додатно наглашава црту националног стила са елементима фолклорне архитектуре.

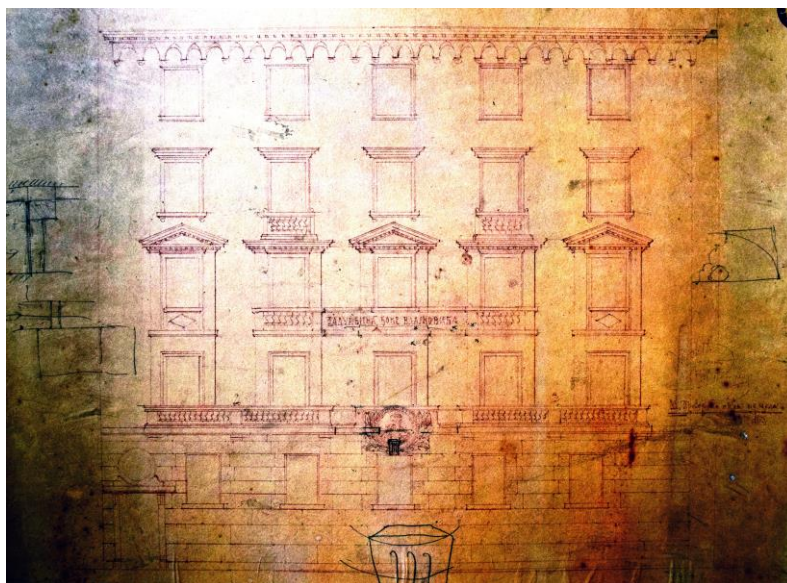
Сл. 36. Кућа у Симиној бр.3 у Београду (Скица бр.7)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.7977

Сл. 37. Кућа у Симиној бр.3 у Београду,
главни улаз, варијанта II (Скица бр.8)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв.бр. 6471

Скице бр. 7 и бр. 8 рађене су 1927. године, за породичну кућу у Симиној улици бр. 3 у Београду (сл. 36 и 37). Фасада је решена у необарокном стилу. Двоспратним објектом доминира централни корпус додатно наглашен истуреним делом изнад главног улаза који је у првој варијанти завршен полукружом лунетом а у другој троугаоним тимпаном. Број декоративних елемената се повећава сразмерно спратности објекта. Најупечатљивији су стубови над главним улазом који носе терасу. И овде Поповић примењује флоралне декоративне елементе имплементирајући их на фасаду (испод и изнад прозора) и на балконске ограде од кованог гвожђа. Није познато да ли је овај објекат подигнут. Данас не постоји у Симиној улици.

Србије: богатство облика, Београд 2014; И. Марић, „Традиционално градитељство поморавља и савремена архитектура“, *Архитектура и урбанизам 18/19*, Београд 2006, 164-167.

Сл. 38. П. Ј. Поповић, Задужбина Ђоке Влајковића, нацрт фасаде (Скица бр.9)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2689

Скица бр. 9. представља нацрт фасаде за задужбину Ђоке Влајковића¹⁹⁸ у Београду (сл. 38). Зграда у улици Влајковићевој бр. 5 подигнута је 1932. године по пројектима инжењера Милана Секулића.¹⁹⁹ Средства за подизање зграде обезбеђена су продајом дела задужбинског имања Привилегованој аграрној банци, за подизање сопствене палате.²⁰⁰ Осим сутерена и приземља зграда у Влајковићевој улици имала је четири спрата и терасу на крову. Касније је згради, вероватно како би се уједначила висинска зона у односу на суседне објекте, дозидан пети спрат. Стилски, фасада је најпре била замишљена у модерном духу али се током подизања објекта одступило од ове идеје па је урађен нови нацрт фасаде. Ова измена изведена је у жељи да се згради новом фасадом да већа монументалност и да се она лицем прилагоди архитектури околине, првенствено

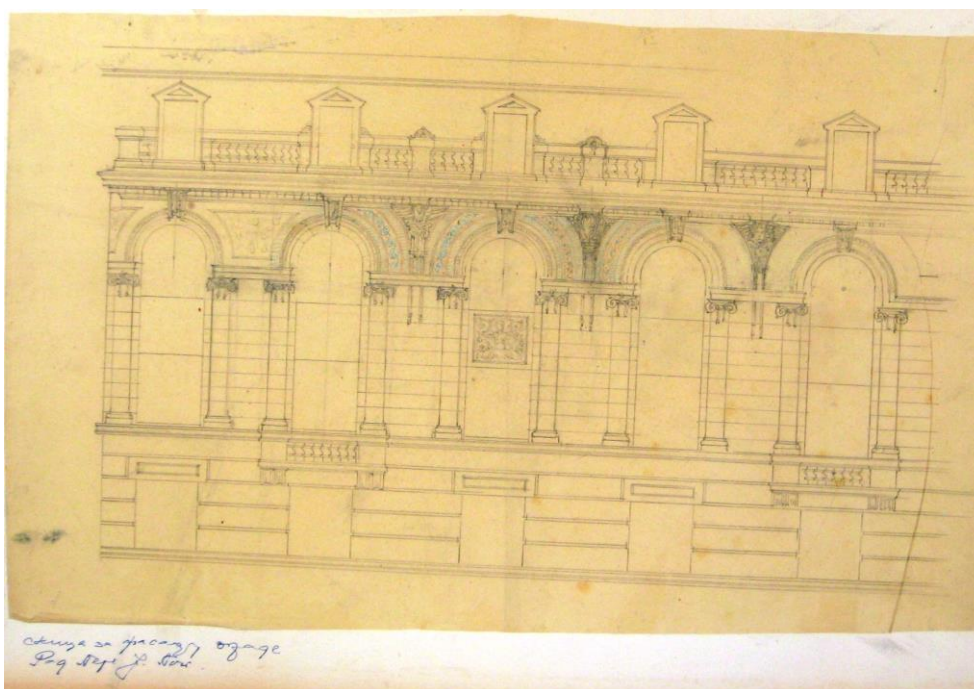
¹⁹⁸ Ђорђе С. Влајковић-Ђока (1831-1883) био је пуковник српске војске, добротвор и задужбинар. Универзитет и Српска краљевска Академија су према Влајковићевој жељи одређивали у које ће се сврхе трошити задужбински приходи. Највише су се усмеравали на помоћ Студенском дому у Београду али су од тридесетих година двадесетог века почели употребљавати и у друге просветне сврхе. Године 1931. задужбинско одељење Министарства просвете одлучило је да на задужбинском имању у улици Влајковићевој бр.5 сазида репрезентативну зграду. Видети: Аноним, „Задужбинско одељење министарства просвете подиже модерну палату из средстава фонда Ђоке Влајковића“, *Време*, 23. 8. 1931, 9.

¹⁹⁹ ИАБ, Ф-XX-6-1931; На имању Задужбине Ђоке Влајковића у исто време осим ове подигнута је и зграда у дворишту. Била је удаљена 7,5 метара од уличне зграде и имала је приземље, сутерен, три спрата и терасу на крову. У згради су биле смештене стамбене јединице са по два стана на сваком спрату. Видети: ИАБ, Ф-XX-6-1931.

²⁰⁰ Аноним, „Задужбинско одељење министарства просвете подиже модерну палату из средстава фонда Ђоке Влајковића“, *Време*, 23. 8. 1931, 9.

згради будућег парламента.²⁰¹ Скица бр.9 урађена је 1932. године и потписао ју је Петар Ј. Поповић. У којој мери је он тачно учествовао у изради фасаде за овај објекат, тешко је утврдити. Чињеница је да је фасада у потпуности изведена онако како је то приказано на скици коју је потписао Поповић.

На скици бр. 10, која није датована нити потписана, приказан је нацрт делова фасаде, вероватно стамбено-пословног објекта (сл. 39). Компаративном методом може се утврдити да је реч о деловима фасаде куће генерала Димитријевића,²⁰² подигнуте на углу улица Кнеза Милоша и Краља Милана у Београду 1927/28 године.²⁰³

Сл. 39. Део фасаде (Скица бр.10)
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 6484

Иако је пројекат за ову угаону вишеспратницу приписиван Петру Ј. Поповићу²⁰⁴ за сада не постоје аргументи којима би се ова тврдња могла поткрепити. На основу доступне грађе, утврђено је да је за ову грађевину

²⁰¹ ИАБ, Ф-XX-6-1931.

²⁰² Дивизни генерал Миливоје Ђ. Димитријевић рођен је 1878. године као друго дете у браку санитарског пуковника и министра др Ђорђа Димитријевића и супруге му Персиде. Активно је службовао у ВКЈ до 1933., а 1941. године је реактивиран. Исте године је одведен у заробљеништво. Преминуо је у Београду 1947. године. Његов старији брат Милан је био лекар, санитарски бригадни генерал, док је други брат Велимир имао чин пуковника и био је управник Двора до 1928. године.

²⁰³ ИАБ, Ф П-26-1927.

²⁰⁴ Б. Несторовић, „Постакадемизам.....”, 361.

израђено неколико варијанти пројекта.²⁰⁵ Први пројекат, који није реализован, урађен је 1922. године, а потписао га је архитекта Данило Милосављевић.²⁰⁶ Шест година касније 1928. архитекта Јосиф Најман израдио је нови пројекат. На основу сачуваних планова (пресеци свих спратова) можемо констатовати да су они у потпуности реализовани по Најмановој замисли, те да се он може сматрати аутором овог угаоног здања.²⁰⁷ Зграда је 1936. године добила и дрвени павиљон постављен на кровној тераси. Пројектант овог павиљона био је Виктор А. Херц.²⁰⁸ У бомбардовању 1941. године зграда генерала Димитријевића делом је порушена, те је урађен нови пројекат за њену санацију. Планове је потписао архитекта Божидар Живадиновић. Приликом ове санације извршене су и неке измене на објекту (мансарда је претворена у поткровље и отворена су још два улаза у приземљу). Спољни изглед овим пројектом није мењан. Из овог периода сачуван је и нацрт тадашње, постејеће фасаде, који одговара данашњем изгледу.²⁰⁹

На скици бр.11 видимо изузетно орнаментално богато замишљену фасаду (сл.40). Реч је такође о деловима фасаде куће генерала Димитријевића. Доминирају јонски стубови, плитки пиласстри, декоративне плоче са мотивима из митологије (митска бића у комбинацији са флоралним мотивима), богато украшена трапезаста поља између прозора и конзоле. Фасада је завршена балустрадом испрекиданом мансардним прозорима. Централни део изведене фасаде у потпуности одговара приказаној на скицама, међутим како су скице непотписане не можемо са сигурношћу тврдити да је Поповић њихов аутор.

²⁰⁵ ИАБ, Ф П-26-1927; На свим пројектима (неизведеним и изведеним) као сопственик је потписана Персида др Ђ. Димитријевић, супруга др Ђорђа Димитријевића и мајка генерала Миливоја Димитријевића.

²⁰⁶ ИАБ, Ф П-26-1927.

²⁰⁷ ИАБ, *Исто*.

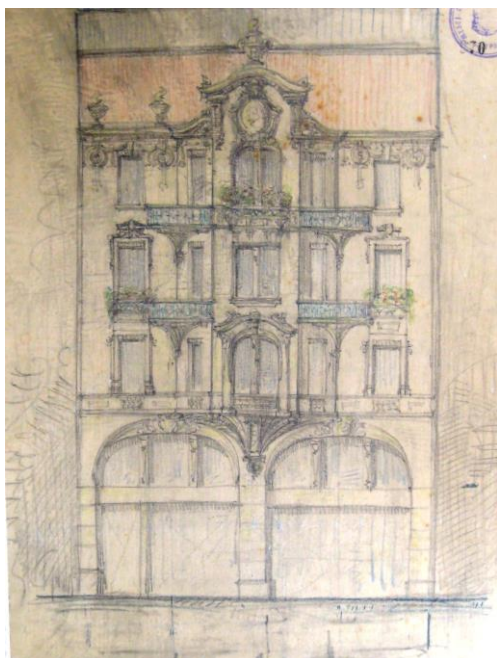
²⁰⁸ ИАБ, *Исто*.

²⁰⁹ ИАБ, *Исто*.

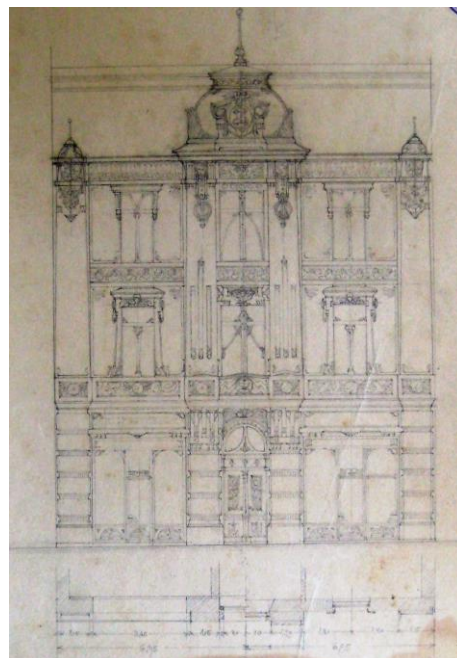

Сл. 40. Скица бр. 11
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8035

Скице бр.12 и 13 представљају грађевине пројектоване као објекти у низу, вероватно за приватне власнике (сл. 41 и 42). Уска фасадна површина решена је применом бројних орнамената, који су објекту дали хармоничан и складан изглед. И овде су декоративни елементи преузети из репертоара сецесијске и барокне архитектуре. Скице нису датоване нити потписане.

Сл. 41. Скица бр. 12
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7963

Сл. 42. Скица бр. 13
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7959

На скицама бр. 14 и 15 приказани су објекти чија су стилска решења потпуно различита. Објекат на скици број 14 је једносратан, угаоно решен, са занимљивим детаљем – стилизованим овалним штитом постављеним на врху фасаде (сл. 43). На скици бр.15 приказан је објекат са елементима преузетим из народног градитељства (сл. 44). Четвороводни кров са два карактеристична оцака, дрвени детаљи и карактеристични луци сврставају ову грађевину у дела замишљена у националном стилу. Наведене скице нису потписане.

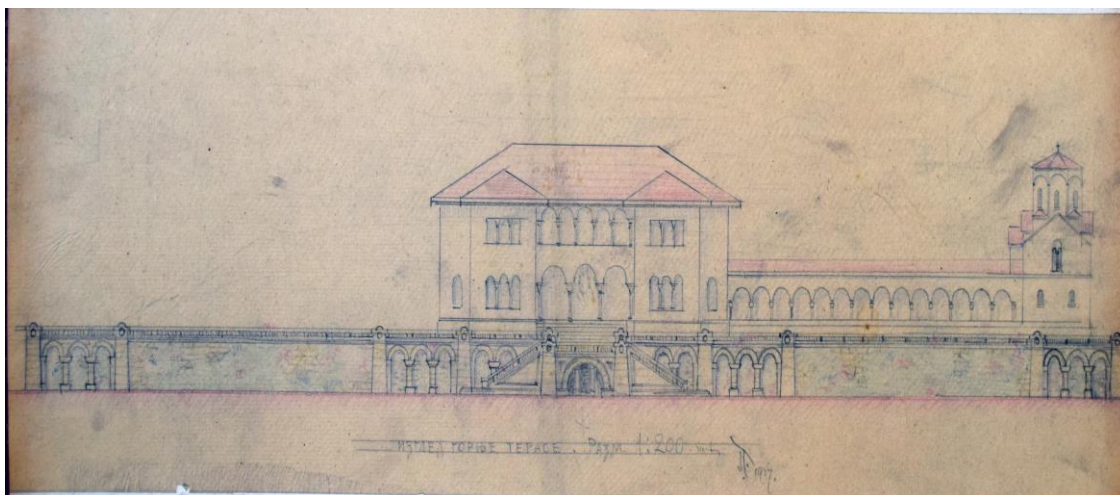

Сл. 43. Скица бр.14
Извор: Музеј СПЦ, Оставица П.Ј.П., инв.бр. 6480

Сл. 44. Скица бр.15
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7969

На скици бр. 16 коју је потписао Поповић и која је датована 1924. године приказан је изглед горње терасе Старог двора на Дедињу (сл. 45). На њој осим двора видимо и ограду дворског комплекса, цркву и карактеристичну колонаду која спаја двор и храм Андреје Првозваног.²¹⁰

Сл. 45. Скица бр.16
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2699

²¹⁰ Више о дворском комплексу видети у: М. Мађановић, „Архитектура пратећих објеката дворског комплекса“, *Наслеђе XV*, Београд 2014, 49-61.

Стваралаштво Петра Ј. Поповића у области сакралне архитектуре

Остварења Петра Ј. Поповића у области сакралне архитектуре настала су готово у целини у периоду између два рата. Српска православна црква је спроведећи своју унутрашњу реорганизацију од 1920. године тежила обнављању ратом срушених и оштећених објеката, као и подизању нових.²¹¹ У овим подухватима осим СПЦ подједнако значајну улогу имали су новоосновано Министарство вера као и Министарство грађевина, у чијем се архитектонском одељењу израђивала већина пројеката црквене архитектуре. За разлику од грађевина профаног типа, подизаних у међуратном периоду, чија је стилска обрада била комплексна, код градње објеката сакралне намене, национални стил је негован до краја раздобља.

У оквиру Поповићевог опуса постоји осам реализованих пројеката сакралне архитектуре и значајан број планова који нису изведени. Може му се приписати ауторство цркава у Кумодражу, Костолцу, Београду, Лакошници, Рековцу, Глушцима, Бубушинцу и звонара и капија порте цркве Лазарице у Крушевцу. Занимљиво је да је већина изведених објеката плод његове сарадње са двојицом колега из архитектонског одељења Министарства грађевина: Жарком Татићем²¹² и Василијем Андросовим. Током рада у области сакралне архитектуре Поповић је изградио лични, препознатљиви израз, пројектујући једнокупolni тип цркве основе уписаног крста. Он је сматрао да је пожељно да храмови имају „само једно, главно, централно кубе“ и да је најбоље да се „изоставе ситна кубета, јер су

²¹¹ Видети: А. Кадијевић, *Један век...* 115.

²¹² Жарко Татић је рођен 1894. године у Београду. Похађао је студије политехнике у Риму. Након окончања Првог светског рата завршио је студије архитектуре у Београду 1922. године. Од 1922. до 1925. године радио је у Министарству грађевина. Пројектовао је црквене и профане грађевине. Био је кустос Народног музеја и доцент на Техничком факултету у Београду. Бавио се проучавањем старе црквене архитектуре у Србији и Македонији. Цркве које је истраживао често је и рестаурирао и конзервирао. Преминуо је 1931. године. Више о Жарку Татићу видети у: Ђ. Бошковић, У некрологу, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XII*, Београд 1932, 168-170; А. Дероко, „Жарко Татић, архитекта и кустос музеја у Београду“, *Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII*, Скопље 1934, 244-245; С. Томин, Поговор, у: Ж. Татић, *Светогорска писма*, Нови Сад 2011, 112-121; М. Лукић, „Архитекта Жарко Татић: поводом 120 година од рођења 1894-1931“, *Модерна конзервација бр. 2*, Београд 2014, 59-74; И. Марковић, М. Миловановић, *На врелу неимарства: архитекти породице Татић*, (каталог изложбе), Београд 2017, 45-48.

јефтин декоративни ефекат споља, а изнутра узана као димњаци.²¹³ Оваквим приступом постигла би се монументалност грађевине која је по његовом мишљењу била једна од најважнијих карактеристика сваке цркве. Такође, истицао је да једнокуполни систем доприноси и бољем решењу унутрашњег простора јер су таквом конструктивном склопу стубови из наоса непотребни, те њиховим уклањањем „унутрашњи простор цркве остаје потпуно слободан и прегледан.“²¹⁴ Када је реч о решењу фасаде и употреби камене декорације подвлачио је да треба „избегавати многе испаде, ситне декорације, већ дејствовати масама и њиховим односом са отворима.“²¹⁵

Од нереализованих пројеката у Поповићевој заоставштини можемо пронаћи планове за цркве у Београду и Чаковцу, као и за цркву Задужбину (на непознатој локацији). Предлози за неколико звоника (Лесковац, Власина, Косово), порту манастира Грачанице и капију за Нову цркву у Крушевцу такође су остали нереализовани. Проблеми прецизнијег атрибуирања нису заобишли ни овај сегмент Поповићевог стваралаштва, али је приметно да су присутни у много мањем обиму него када је реч о профаним остварењима. Док у досадашњој историографији није вршена ревизија устаљене ауторске атрибуције његових дела приватне и јавне намене, новим истраживањима су му оспорена ауторства сакралних грађевина, попут цркве манастира Ваведење пресвете Богородице у Београду, задужбини Персиде Р. Миленковић.²¹⁶

Звонара и капија у порти цркве Лазарице у Крушевцу

Један од најзначајнијих догађаја у Поповићевој каријери представља рестаурација цркве Лазарице у Крушевцу, коју је спровео у периоду од 1904. до 1908. године. Тада тридесетогодишњи Поповић, са сталним запослењем у Министарству грађевина, до обнове овог важног средњовековног споменика није имао значајнијих уметничких остварења. Успешно спроведена рестаурација

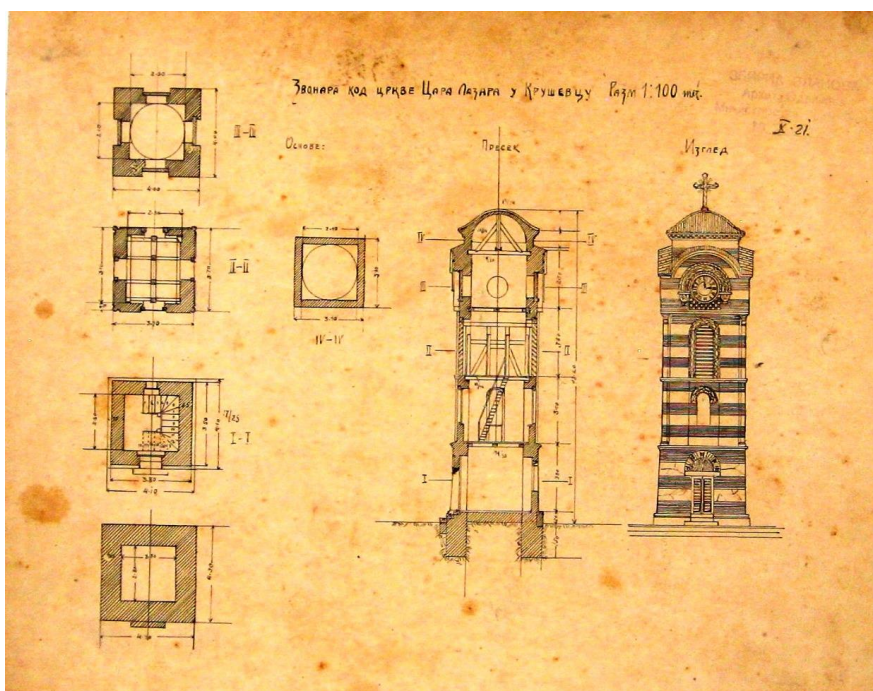
²¹³ П. Ј. Поповић, „Мисли и принципи о грађењу Српских православних цркава“, *Хришћанска мисао* VI/3-4, 1940, 39.

²¹⁴ Исто.

²¹⁵ Исто.

²¹⁶ Видети: Т. Стефановић, „Прилог проучавању манастира Ваведење у Београду“, *ГГБ LVIII*, Београд 2011, 95-109.

Лазарице, Поповићу је донела значајна признања у јавности.²¹⁷ Осим тога, она је од тог тренутка постала и окосница његовог пројектантског рада, модел који је себи стављао као узор, не само током стварања црквене већ и профане архитектуре. Прво његово сакрално дело рађено по угледу на споменике моравске школе настало је одмах након окончане рестаурације, 1909 године. Била је то звонара код цркве Цара Лазара у Крушевцу,²¹⁸ коју су на Поповићев предлог решили да озидају „предусретљиви свештеници цркве Цара Лазара, поп-Анта и поп-Спира“²¹⁹ (сл.46).

Сл. 46. П. Ј. Поповић, План за звоник цркве Лазарице у Крушевцу
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2508

Подизање звоника представљало је значајан градитељски подухват, изведен током 1908/09 године. Иако Поповићево идејно решење није датовано, из извештаја упућеног Министру Просвете почетком 1909. године, сазнајемо да је предузимач „озидао црквену кућу и торањ до крова“ и да је остало „напролеће да

²¹⁷ О рестаурацији Лазарице више видети у: В. Ристић, „Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904-1908 године“, *Саопштења XV*, Београд 1983, 129-145; Исти, *Лазарица и Крушевачки град*, Београд 1989.

²¹⁸ О звонику Лазарице види и: А. Кадијевић, *Један век.....*, 81; А. Илијевић, „Средњовековна баштина и савремена архитектонска пракса: „Црква Лазарица и развој националног стила у Србији“ у: *Капија Поморавља у духовној историји Српског народа*, (ур: С. Рајић, Г. Јашовић, И. Бецић, Љ. Васиљевић), Крушевац 2017, 151.

²¹⁹ Петар Ј. Поповић, „Западно кубе цркве Цара Лазара у Крушевцу са две необјављене слике из половине прошлог века“, *Старинар IV*, Београд 1928, 233.

се утврди кров и сат на торњу.²²⁰ Витка звонара, у основи димензија 4x4 метра и висине 20 метара, завршена је куполом постављеном на уздигнутом четвртастом постољу. Унутрашња подела на четири спрата јасно је видљива и са спољне стране. Изнад улаза, на другом и трећем спрату, налазе се лучно завршени прозорски отвори, док је на највишем делу, одмах испод куполе, смештен сат. Цела грађевина прожета је карактеристичним декоративним мотивима моравске архитектуре-преплетима и шаховским пољима (сл.47). Изграђена двадесет метара испред западне фасаде цркве, звонара је складно кореспондирајући са Лазарицом, употпунила постојећи амбијент, који је своју коначну форму добио подизањем монументалне ограде са улазном капијом.²²¹

Сл. 47. Звоник цркве Лазарице у Крушевцу
Извор:<http://mapio.net/pic/p-110049970/>

Тролучна улазна капија, постављена југозападно од храма, изграђена је у међуратном периоду, између 1933. и 1938. године, такође по пројекту Петра Ј. Поповића.²²² Како планови нису сачувани, неретко долази до забуне по питању

²²⁰ АС, МПсЦ, Ф III п 64/1910.

²²¹ В. Ристић, *нав. дело*, 142.

²²² *Исто*.

датовања. У историографији можемо наћи и податак да је капија са оградом подигнута истовремено кад и звонара,²²³ што не одговара чињеницама.²²⁴

Сл. 48. Капија порте цркве Лазарице у Крушевцу

Извор:<https://www.ugradu.rs/kulturna-dobra/krusevac/spomenici-kulture/crkva-lazarica/>

Монуменалну капију Поповић је замислио као тролучну грађевину, подељену на три зоне и декоративно обрађену у духу неоморавске архитектуре (сл.48). Централни, најшири део истакнут је троугаоним забатом, на чијем је врху постављен украс кружног облика, својствен декоративној пластици моравске школе. Два бочна лучна пролаза завршена су равно. Ограда постављена око црквене порте уклоњена је и данас капија стоји самостално. Поповић је овом грађевином утицао на „многе неимаре да на сличан начин, нарочито између два рата, обликују свечане капије порти“,²²⁵ а и сам је у истом духу пројектовао капију за Нову крушевачку цркву.²²⁶

²²³ А. Кадијевић, „Један век...“, 81.

²²⁴ Према Записнику са седнице Савета црквене општине крушевачке, од 18. маја 1933. године, одобрена је сума од 74226,45 динара за подизање оgrade по плану архитекте Пере Поповића. У записнику са седнице Привременог Поверенства крушевачке црквене општине од 9. јуна 1938. године наводи се да је од Државне хипотекарне банке узета сума од 40.305 динара ради довршења монументалне оgrade „која је већ на завршетку“. О овоме видети у: В. Ристић, *нав.дело*, 142 (фуснота 59).

²²⁵ А. Кадијевић, „Један век...“, 81.

²²⁶ Мисли се на цркву св. Ђорђа у Крушевцу, ауторском делу архитекте Душана Живановића.

Црква Св. Тројице у Кумодражу

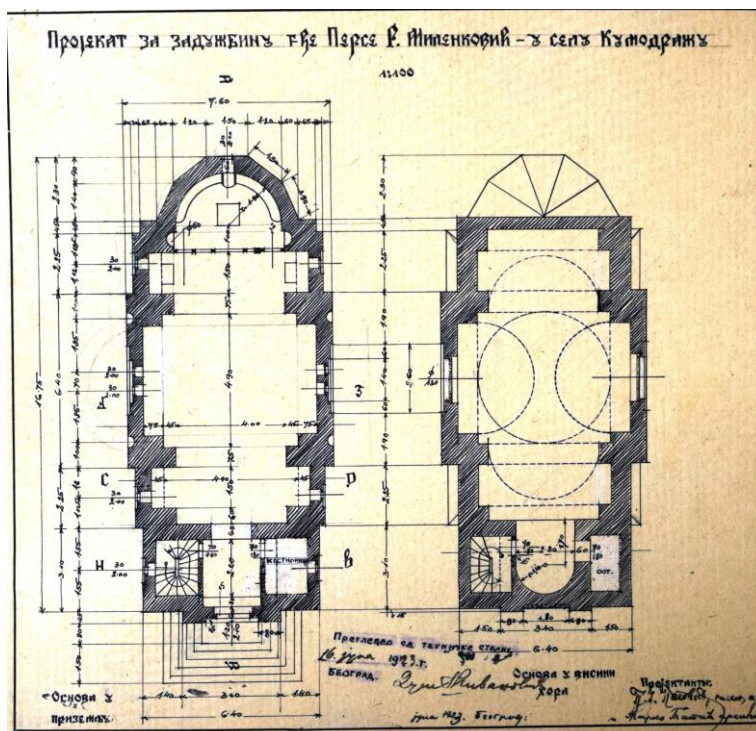

Сл. 49. П.Ј. Поповић, Ж. Татић, Пројекат цркве у Кумодражу, западна страна
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8249

Вишегодишњу сарадњу са колегом Жарком Татићем Поповић је отпочео задужбинском црквом добротворке Персиде Р. Миленковић у Кумодражу.²²⁷ Њих двојица су пројекат за храм на Торлаку израдили 1923. године (сл.49 и 50). При просторном конципирању овог свог првог сакралног објеката Поповић је као узор поставио споменике рашке школе, док се при спољној обради угледао на моравски тип грађевине. Лазарица је након спроведене рестаурације 1907. године Поповићу постала непресушни извор инспирације и својеврсни модел при

²²⁷ Персида Р. Миленковић је била велика српска ктиторка и задужбинарка. Рођена је 1857. године у Шапцу, а 1883. удала се за трговца, рентеријера и добротвора Ристу Миленковића. Њене задужбине су: манастир Ваведење у Београду, црква Св. Тројице у Кумодражу, зграда за Основну школу „Краљ Милутин“ (данас зграда Математичке гимназије) и двоспратна зграда у Табановачкој улици. Била је носилац многих признања, између осталог и ордена св. Саве III реда. Преминула је у Београду 1943. године. Више о овоме видети у: С. Вејиновић, „Персида Миленковић: велика српска задужбинарка“, у: М. Матицки, (ур.), *Даница: српски народни илустративни календар за годину 2011*, Београд 2010, 458-460; Аноним, Службени део: Рад Општинског одбора, *Београдске општинске новине бр.15, 1. 8. 1931*, 996-997; Аноним, Дневне вести, „Освећење Основне школе Краљ Милутин“, *Правда*, 25.1.1933, 3; Аноним, „Освећена је школа коју је једна Београђанка поклонила београдској деци“, *Политика*, 26.1.1933, 5; Аноним, „Данас су почеле прославе св. Саве у школама“, *Правда*, 26.1.1933, 3; Аноним, „Освећење нове Основне школе Краљ Милутин“, *Време*, 26.1.1933, 7; *Просветни гласник бр.4, 1.4.1933*, Личне вести-Одликовања, 385; Аноним, „Нови станови за престоничку сиротињу“, *Београдске општинске новине бр.6, 1.6.1940*, 101-103.

осмишљавању спољног изгледа већине црквених грађевина које је ауторски потписао. Једнобродни храм Свете Тројице има основу у облику уписаног крста са петостраном апсидом на истоку, дванаестостраном куполом над централним делом и звоником изнад припрате. Сведено декорисаним фасадним површинама добијен је строг израз објеката, а одсуство живописне спољашњости карактеристичне за моравску архитектуру још је више истакло суздржани приступ аутора при исказивању примарних идеја. Јако профилисаним венцима фасада је подељена на три зоне. Одсуству карактеристичне витке силуете допринело је подизање изразито ниског звоника над припратом који је у заједници са кубичним масама горње зоне цркве створио утисак несразмере храма.²²⁸

Сл. 50. П. Ј. Поповић, Ж. Тагић, Пројекат цркве у Кумодражу, основа
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8252

Црква Свете Тројице у Кумодражу освећена је 1924. године у присуству мештана Кумодража и званица. Освећење је у име Патријарха извршио владика шабачки Михајло.²²⁹

²²⁸ О цркву у Кумодражу види још у : Б. Вујовић, „Црквени споменици на подручју града Београда II“, *Саопштења XIII*, Београд 1973, 179-181; А. Кадијевић, *Један век...*, 125.

²²⁹ Аноним, Дневне вести, „Освећење цркве на Торлаку“, *Правда*, 25. 11. 1925, 3; Аноним, Дневне вести, „Освећење цркве на Торлаку“, *Политика*, 25. 11. 1924, 5.

Црква св. Ђорђа у Старом Костоцу

Сл. 51. П.П. Поповић, Ж. Татић, Пројекат цркве задужбине Д. Тодића у Костоцу, северна страна

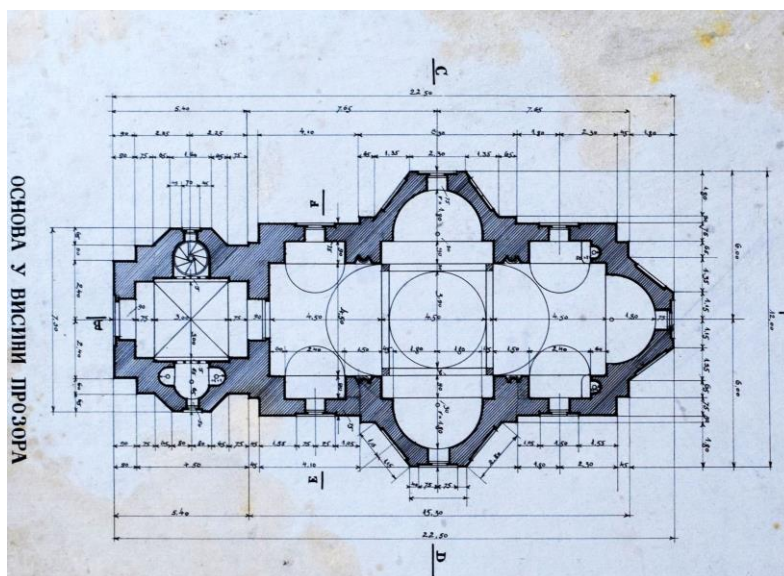
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.П., инв.бр. 2485

Задужбинском црквом трговца и бродарског капетана Драгутина Тодића²³⁰ у Костоцу Поповић је наставио своју плодну сарадњу са колегом Жарком Татићем. Идеја о подизању ктиторског храма Тодићу се јавила током боравка у Француској, у време Првог светског рата, где се обрео након повлачења преко Албаније. Угледавши цркву Notre Dame de la Garde у Марсеју, коју је такође подигао један бродарски капетан, Тодић је пожелео да и он на свом имању у Костоцу изгради задужбину.²³¹ По повратку у Србију ангажово је тадашњег начелника Министарства грађевина и афирмисаног уметника Петра Ј. Поповића и

²³⁰ Драгутин Тодић је рођен 1880. године у селу Војници у Пиротском округу. Након завршених пет разреда Гимназије у Београду, ступио је у Српско Бродарско друштво у коме након неколико година службе напредује до чина капетана. Врло брзо је почео самостално да се бави речним превозом, да би 1912. године већ био власник три дрварице и пароброда „Дрина“. Након Првог светског рата обновио је своје бродовласничко предузеће и постао један од најбогатијих људи свога доба. Био је лични пријатељ са Ђорђом Вајфертом и врло близак са Александром I Карађорђевићем. Године 1927. основана је „Задужбина бродарског капетана и бродовласника Драгутина В. Тодића и жене му Лепосаве Радисављевић-Тодоровић за просветне цели“. Драгутин Тодић је погинуо у аутомобилској несрећи 1928. године. Његова имовина процењена је на тадашњих петнаест милиона динара. Није имао директних наследника, а спор који је вођен између његове жене Лепосаве и даљих рођака око имовине привлачио је велику пажњу јавности. Више о овоме видети у: Аноним, „Освећење цркве у Костоцу“, *Политика*, 5.5.1925, 5; Аноним, „Погибија бродовласника Драгутина Тодића“, *Правда*, 24.7.1928, 4; Аноним, „Ко ће наследити милионско имање пок. Драгутина Тодића, бродовласника из Београда“, *Правда*, 19.2.1933, 8; Аноним, „Укази у Министарству просвете“, *Правда*, 11.11.1927, 3.

²³¹ М. П., „Задужбина капетана Тодића“, *Политика*, 7.5.1925, 5.

поверио му израду планова.²³² Пројекат за костолачку цркву завршен је 1922. године (сл. 51 и 52).

Сл. 52. П. Ј. Поповић, Ж. Татић, Црква задужбина Д. Тодића у Костољцу, основа
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв. бр. 2492

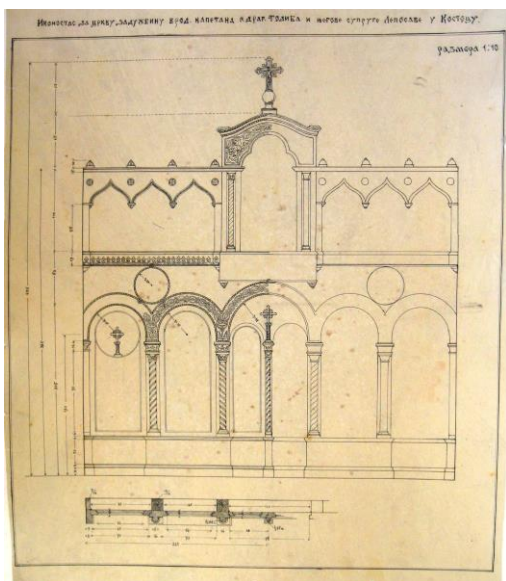
Архитектонски двојац се одлучио за једнобродну грађевину триконхалне основе сажетог типа, са осмостраном куполом и звоником изнад припрате. Овакав модел Поповић и Татић су поновили и у каснијим својим заједничким пројектима, попут цркве у Глушцима и цркви Милице Нешић у Београду. На складној Тодићевој задужбини они су оживели мотиве крушевачке Лазарице. Фасадна површина рашчлањена је израженим подеоним венцима на три зоне, а пластична декорација је сконцентрисана махом око прозорских отвора. Осим богато профилисаног кровног венца украшеног флоралним мотивима, најдоминантнији елемент представљају стилизоване розете, распоређене дуж горње зоне фасаде и додатно наглашене архиволтама са карактеристичним византијским преплетом. Иконостас је осликао Милутин Михајловић,²³³ а живопис урадио руски сликар Андреја Биценко.²³⁴ Патријарх Димитрије је у присуству житеља Костољца и

²³² Исто.

²³³ Исто.

²³⁴ Андреј Васиљевич Биценко (1886-1985) био је руски сликар. Студирао је сликарство на Уметничкој академији у Кијеву и Царској академији у Санкт Петербургу, као и школу за вајарство и архитектуру у Москви. Пре доласка у Краљевину Југославију већ је био формиран и цењен уметник. У нашој историографији је остао упамћен као иконописац и фреско-сликар. Између осталих урадио је живопис у Вазнесенској цркви у Београду, цркви Пресвете Богородице у Земуну, зидне слике у цркви Ружици на Калемегдану, иконостас у новој цркви у Крагујевцу, иконостас и живопис Саборне цркве у Лесковцу, живопис саборне цркве у Шапцу, живопис и

околине као и гостију из Београда извршио чин освећења цркве светог Ђорђа 6. маја 1925. године.²³⁵

Сл. 53. Иконостас цркве Св. Ђорђа у Костолцу ,
пројекат
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 3209

Сл. 54. Иконостас цркве Св. Ђорђа у Костолцу,
фотографија
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7561

У Поповићевој заоставштини сачуван је пројекат и фотографија реализованог иконостаса за костолачку цркву (сл. 53 и 54). Пројекат није потписан али с обзиром да је Поповић иза себе оставио неколико потписаних пројеката за иконостасе не треба искључити могућност да је и ово његово дело.

иконостас цркве св. Ђорђа у Смедереву итд. Више о А. Биценку видети у: С. Марковић, „Андреј Биценко у Лесковцу“, *Лесковачки зборник 35*, Лесковац 1995, 81-84; М. Миљановић, „Иконостас Андреје Бишћенка у Пријепољу“, *Милешевски записи 3*, Пријепоље 1998, 151-163; Е. Радуловић, „О иконостасу цркве манастира св. Романа код Ђуниса, прилог проучавању црквеног сликарства Андреје Биценка“, *Крушевачки зборник 11*, Крушевац 2005; Ј. Межински-Миловановић, „Делатност руских емиграната у области црквене ликовне уметности у Југославији“, у: *Руска дијаспора и српско-руске културне везе*, (прир. Б. Станковић), Београд 2007, 160; А. Марковић, „Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају“, *Смедеревски зборник бр.3*, Смедерево 2012, 141-167; А. Костић-Ђекић, „Руски емигранти и црквено сликарство међуратног периода: Црква у селу Ратари код Смедеревске Паланке“, у: А. Кадијевић, С. Бјелица (ур.), *Смедеревски крај 1918-1941, (зборник радова научног скупа)*, Смедерево 2017, 255-275.

²³⁵ М. П., „Задужбина капетана Тодића“, *Политика*, 7.5.1925, 5; О цркви задужбини Драгутина Тодића видети и у: М. Лечић, „Изградња и обнова црква и манастира“, у: *Српска православна црква 1920-1970. Споменица*, Београд 1971, 74; А. Кадијевић, *Један век...*, 126.

Црква св. Александра Невског у Београду

Услед константног досељавања становништва православне вероисповести на подручију београдског краја Дорћол, јавила се у осамдесетим годинама деветнаестог века потреба за подизањем новог верског објекта. На иницијативу грађана оформљен је одбор за градњу цркве за Дунавски крај. Одбор је задатак окончао 1877. године када је завршено зидање дорћолског храма. Била је то грађевина скромних димензија, подигнута на месту на коме се некад налазила цамија. Црква је посвећена св. Александру Невском и служила је до 1891. године, када је општина донела одлуку да се поруши и на том плацу подигне зграда за основну школу, а да се нови већи храм изгради у року од три године на другој локацији. Након једног неуспелог покушаја градње, када су узидани темељи услед надолажења подземне воде попуцали, купљено је земљиште на месту где се данас налази црква.²³⁶ Планове за нови објекат израдила је архитекта Јелисавета Начић.²³⁷ Зидање је трајало свега неколико месеци, а обустављено је септембра 1912. године, због објаве рата Турској.²³⁸

²³⁶ Б. Вујовић, „Дорћол и црква Св. Александра Невског“, *ГГБ XXVI*, Београд 1979, 133-148.

²³⁷ Јелисавета Начић (1877-1955) била је прва жена архитекта у Србији. Рођена је у Београду у коме је и дипломирала архитектуру 1900 године на Високој школи. Радила је као архитекта Београдске општине све до 1916, када је одведена у логор. Црква св. Александра Невског је њена једина црквена грађевина подигнута у Београду. Више о Јелисавети Начић видети у: М. С. Минић, „Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић“, *ГГБ III*, Београд 1956, 451-458; Д. Ђурић-Замоло, „Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског Универзитета генерације 1896-1940 године“, *ПИНУС Записи 5*, Београд 1996, 43-47; З. Маневић, *Лексикон неимара*, Београд-Подгорица 2008, 187.

²³⁸ Б. Вујовић, „Дорћол и“, 141.

Сл. 55. П. Ј. Поповић, В. Андросов, Пројекат за цркву А. Невског у Београду, западна страна
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7241

Након петнаест година паузе градња цркве Александра Невског настављена је по пројекту који су заједнички потписали архитекти Петар Ј. Поповић и Василије Андросов.²³⁹ Њих двојица су 1926. године прерадили већ постојећи план, што је и назначено натписом у доњем десном углу (сл.55). У историографији је прихваћена теза да су двојица аутора прерадила предратни усвојени пројекат Јелисавете Начић, на основу ког је 1912. започета изградња дорђолског храма.²⁴⁰ Међутим, треба узети у обзир и чињеницу да ово није био први пројекат овог двојца за цркву на Дорђолу. Они су и пре Првог светског рата такође коауторски урадили план за овај храм, о чему сведочи и један Поповићев допис у коме он каже да је Андросов заједно са њим „направио предратни план за Дорђолску цркву“²⁴¹ Неоспорно је да је овај верски објекат у потпуности изведен

²³⁹ Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, инв.бр. 2419 и 7241; Аноним, „Слава цркве Светог Александра Невског“, *Време*, 13. 9. 1927, 6.

²⁴⁰ Б. Несторовић, „Преглед споменика....“,144; Б. Вујовић, „Дорђол и“, 142; А. Кадијевић, *Један век....*, 159.

²⁴¹ АЈ, Ф-62, ф-1495 (Црква Александра Невског у Београду).

по њиховој замисли из 1926. године али чији су тачно план прерадили, да ли свој предратни или онај архитекте Начић, на основу тренутно доступне грађе није могуће утврдити.

Подизање цркве Александра Невског, које је почело средином 1927. и трајало наредне две године, финансирано је од прилога грађана уз посебно заузимање Краља Александра I и Београдске Општине, који су издашним донацијама подпомогли градњу.²⁴² Радове је изводио Ото Голднер²⁴³ али их је почетком јуна 1929. године Општина поверила Михајлу Стојичевићу из Параћина и Радомиру Тодоровићу, архитекти и бившем шефу грађанског одељења Београдске општине, са циљем да градња буде окончана најкасније до 1. октобра исте године.²⁴⁴ Одбор за подизање цркве је за надзорног инжењера ангажовао архитекту Петра Гачића, док је испред Министарства грађевина ове послове обављао архитекта Василије Андросов.²⁴⁵

Зидање храма на Дорћолу коштало је нешто више од милион и по динара, од чега је Београдска општина донирала скоро милион,²⁴⁶ а преостали део финансиран је од прилога парохијана.²⁴⁷ Новац за подизање цркве није обезбеђен одједном већ сукцесивно, што је приморавало одбор да предрачуна прави у складу са расположивим средствима, о чему сведочи и допис који је Петар Гачић упутио Министарству грађевина, јануара 1926. године.²⁴⁸

Градња је текла глатко све до подизања мале и велике куполе. Током зидању малог кубета одступило се од плана, што је имплицирало несугласице између Одбора и главног пројектанта Петра Ј. Поповића. Преписка вођена око

²⁴² Аноним, „Јуче је освешен камен темељац цркве Св. Александра Невског на Дорћолу“, *Време*, 11.7.1927, 5; Аноним, „Београд ће на јесен добити једну нову, импозантну богомољу, цркву Светог Александра Невског“, *Време*, 5.3.1928, 4.

²⁴³ Б. Несторовић, „Преглед споменика....“, 144.

²⁴⁴ Аноним, „Довршење цркве Светог Александра Невског на Дорћолу“, *Правда*, 7.8.1929, 5.

²⁴⁵ Б. Вујовић, „Дорћол и црква....“, 142.

²⁴⁶ Аноним, „Београд ће на јесен добити“, *Време*, 5.3.1928, 4.

²⁴⁷ Аноним, „Нова црква Александра Невског на Дорћолу“, *Време*, 17.9.1929, 6.

²⁴⁸ Петар Гачић пише: „Одбор за подизање Цркве Александра Невског у Београду не располаже сада толиком сумом колика је потребна да се сви предвиђени радови изведу. С тога је принуђен да приступи делимичном раду. Ове прве године могао би да цркву само узиде и покрије, а остале радове оставио би да их изврши кад буду новчана средства прибавили. По налогу одбора издвојио сам из одобреног предрачуна зидарске радове, а они, који се морају извести да би се грађевина довела под кров, у засебан предрачун. Молим да Министарство овај нови предрачун прегледа са рачунске и техничке стране и да по тим одржи лицитацију за зидање ове цркве. Председништво Одбора даће потребне податке и документа о новцу којим располаже.“ Видети: АЈ, Ф-62, ф-1495 (Црква Александра Невског у Београду).

новонасталог проблема много говори о неприкословеном ауторитету који је уживао Поповић. Иако је током градње храма пензионисан, његов суд је и даље у Министарству грађевина без поговорно прихватаан. На иницијативу Одбора, који није био задовољан изгледом подигнуте цркве, формирана је посебна комисија у саставу архитекти Николај Краснов, Јездимир Денић и Гојко Тодић. Комисија је обишла објекат и 23. маја 1928. године Министарству грађевина поднела следећи извештај:

„На основу наређења М. Грађевина бр.14358/28 изашли су долепотписани чланови комисије и исти су на лицу места прегледали силуету цркве са разних страна и констатовали следеће:

Одношај главног кубета наспрема предње куле гледано са југоистока је хармонична и неби требало ништа попорављати. Међутим то је споредан поглед на цркву, а главни поглед на цркву на прилазу из вароши са запада а посебно са северозапада је неугодан ради тога што у перспективи са ове стране изгледа главна кула мање и потиснуто, док предње (кула) доминира и чини неугодан утисак. Нижепотписани чланови комисије су мишљења да би требало главно кубе повисити у силуети одприлике за 1,5 м. чиме би се добио други изглед цркве. Пројектант треба да изради идеју скице како би се ово повишење најрационалније извело. Ово би се могло извршити са дозиђивањем и без рушења.²⁴⁹

Одбору за подизање Дорћолске цркве Петар Ј. Поповић је одговорио:

„Данас ми је долазио г. Андросов архит. Мин. Грађ. који је са мном направио предратни план за Дорћолску цркву, и поднео ми је скице за измену великог кубета, рађене на захтев тог Одбора.

На силу сам издејствовао бољи простор и бољу фасаду за ту цркву, и поред тога што су нестручни по осећају и без икаквих разлога били противни преради, али сад сви виде да се добило много лепши и уреднији простор.

Међутим овим поступком да се овако мења план за велико кубе опет узимају маха нестручни да само по осећају мењају идеју, - Зашта треба више укуса а нарочито стручно знање, пошто је ово строго стилски објекат, рађен по великом мом знању и искуству на свима нашим славним задужбинама.

²⁴⁹ АЈ, Ф-62, ф-1495 (Црква Александра Невског у Београду).

С тога молим Одбор да нашу духовну својину не мења по захтеву и на основу личних укуса већине чланова; већ да ово сматра као уметнички стилско дело, које се при извођењу само допуњује уколико то пројектанти нађу за потребно а у границама стилским.

Не упуштајући се у то колико је стилска замисао упропашћена намераваном изменом, - ја апелујем на Одбор да поштује нашу духовну својину и да се мени – као главном пројектанту обраћа у свим питањима, и онда се не би десило да се мало кубе – звонара – прерађује, јер ни план ни замисао при грађењу није добро спроведена.²⁵⁰

Поводом овог питања Поповић се такође обратио и Министру грађевина са посебном молбом да се забрани мењање пројекта. У прилогу му је доставио и допис који је лично упутио Одбору. Архитекта је навео следеће:

„Част ми је у прилогу поднети представку коју сам упутио Одбору за подизање Дорћолске цркве у Београду, - вама као врховној грађевинској власти, с молбом да се забрани Одбору мењање одобреног плана.

Стручњаци у повереном вам Министарству одмах ће видети учињену грешку при грађењу малог кубета, - па вас молим за наредбу да се то мало кубе поправи, чиме отпада намеравано преправљање великог кубета што није ни лепо ни стилски.²⁵¹

По налогу Министра, шеф инспектор Драгутин Маслаћ упутио је Одбору допис следеће садржине:

„На захтев Одбора за подизање цркве на Дорћолу од 21. маја о.г. (М.Г.бр.143) није могуће посвему удовољити, из разлога, да би се очувала хармонија и стилска обрада цркве, која је утврђена студијом при пројектовању, те поновним покушајима, да се велико кубе повиси.

Могуће су само мале измене, које су предложене од пројектанта госп. Пере Поповића и то:

Повисити горњи део покроба главног кубета, што се може извести и без дозиђивања.

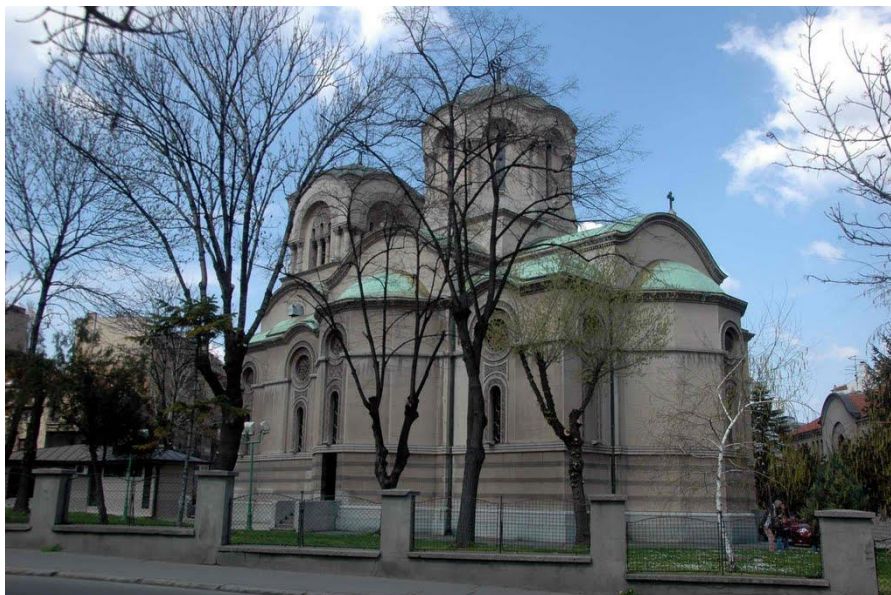
Продужити ступце на звонари, једноставно подизањем капитела, што ће се извести при фасадирању.

²⁵⁰ Исто.

²⁵¹ Исто.

Повисити горњи део мањег кубета, те извести гребене попут гребена код покривања са ћерамидом.

Све ове промене назначене су у приложеном плану, о чему се обавештава Одбор, то ради продужења радова на цркви.²⁵²

Сл. 56. Црква Александра Невског у Београду
Извор: <http://marip.net/pic/p-51728392/>

Градња храма св. Александра Невског окончана је у јесен 1929. године, док су се унутрашње уређење и опремање спроводили и током 1930. (сл.56). И просторно и стилски црква је конципирана у духу неоморавске архитектуре. Реч је о триконхалној грађевини типа развијеног уписаног крста са једном осмостраном куполом над централним делом. Апсиде су изнутра полукружне а споља петостране. Изнад припрате је постављен витак звоник чија је купола готово истих димензија као и главно кубе. Фасадне површине су обрађене у вештачком камену, а пластична декорација, иначе богатија у горњим зонама, подређена је архитектонским облицима. Бројне розете, прислоњени стубови на тамбуру звоника, преплети у лунетама портала, декоративни венци и архиволте уз кривудавае линије крова, допринели су живом изгледу грађевине. Силуета цркве је степенасто моделована али се због односа звоника и куполе, који су готово једнаке величине, стиче утисак несклада у односу маса. Из наведених дописа које Поповић упутио Одбору за подизање дорћолске цркве јасно је да се приликом

²⁵² Исто.

зидања звоника без његовог знања одступило од плана, па је оно добило веће димензије него што је то пројектом било предвиђено, због чега је дошло до нарушавања хармоније у спољном изгледу цркве. На објекту је уочљив врло крут, академски приступ при обради целине, строга подела фасада и усиљен распоред декорације,²⁵³ те не чуди што је Поповић ово дело сматрао „строго стилским“, захтевајући да се у крајњим радовима очува хармонија и стилска обрада цркве.²⁵⁴ Највероватније се пре окончања радова Поповић повукао, а завршне радове су спровели архитекти Василиј Андросов и Душан Бабић.²⁵⁵

Краљ Александар I је показао посебно интересовање за подизање и опремање цркве Александра Невског. Он је цркви поклонио мермерни иконостас, „масивна и уметнички израђена улазна врата“, лустер и икону црквеног патрона. Све ово је у дорђолски храм пренето из цркве на Опленцу.²⁵⁶ Свечано освећење уприличено је 23. новембра 1930. године у присуству Краља, бројних министара, председника општине и угледних грађана. Чин освећења извршио је лично Патријарх Варнава уз асистенцију епископа и свештенства.²⁵⁷

Подизању цркве Светог Александра Невског у јавности је посвећивана посебна пажња. Уз честе изразе захвалности Краљу Александру I Карађорђевићу на дарожљивости, дневна штампа је редовно извештавала о изградњи храма истичући да је реч о велелепном здању „једном од најлепших у земљи“.²⁵⁸ Насупрот овоме стручна мишљења нису била тако позитивна. Архитекта Милан Минић је изнео свој став да је црква „као архитектонско дело безначајна“. Уз негодовање што су планови прибављени уместо јавним конкурсом бирократским путем, он је додао да је храм „рђава копије Лазарице“.²⁵⁹ Иако је овај став архитекте Минића можда преоштар, мора се признати да је црква за Дунавски крај далеко испод уметничког стандарда који су Поповић и Андросов током својих плодних каријера успоставили.

²⁵³ А. Кадијевић, „Један век...“, 159.

²⁵⁴ АЈ, Ф-62, ф-1495 (Црква Александра Невског у Београду).

²⁵⁵ Аноним, „Довршење цркве Светог Александра Невског на Дорђолу“, *Правда*, 7.8.1929, 5.

²⁵⁶ *Исто*; Аноним, „Београд ће на јесен добити ...“, *Време*, 5.3.1928, 4.

²⁵⁷ Аноним, „Свечано освећење цркве Светог Александра Невског“, *Београдске општинске новине бр.23-24*, 15.12.1930, 1364.

²⁵⁸ Аноним, „Београд ће на јесен добити ...“, *Време*, 5.3.1928, 4.

²⁵⁹ М. С. Минић, „Нова црква Светог Апостола Марка у Београду“, *Време*, 25. 3. 1930, 2.

Црква св. Петра и Павла у Доњој Лакошници

Раније успостављену сарадњу на цркви Александра Невског у Београду Петар Ј. Поповић и Василије Андросов наставили су пројектовањем храма св. Петра и Павла у селу Доња Лакошница код Лесковца (сл.57).²⁶⁰ Црква је подигнута на узвишици изнад села, највише залагањем месног пароха, Руса Алексија П. Руткевича. Средства су обезбеђена издавањем црквеног земљишта у закуп.²⁶¹ Градња је окончана 1928. године док је освећење уследило тек након завршетка свих радова, 12. октобра 1930. године.²⁶²

**Сл. 57. Црква у Доњој Лакошници
Извор:фото Ж.Тасић**

Црква има основу у облику уписаног крста развијеног типа, са једном осмостраном куполом над средишњим делом наоса. Централни тип грађевине који у спољној обради карактерише мноштво зиданих површина са малобројним уским отворима, одлике су Поповићевог ауторског израза, док у пирамидалном уздицању маса, које су завршене полукружним забатима, читамо рукопис руског архитекте.²⁶³ Декоративна пластика сведена је на један подеони венац у висини лучне нише портала и осам полустубића на куполи. Храм је изведен доследно по

²⁶⁰ А. Кадијевић, *Један век...*, 159; А. Кадијевић, „Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини“, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 77; А. Кадијевић, С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996, 125-126; А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића...“, 237-238.

²⁶¹ А. Кадијевић, С. Марковић, *нав. дело*, 125.

²⁶² Аноним, (Наше вести), „Освећење цркве локошничке“, *Лесковачки гласник* 27. 9. 1930, 3.

пројекту и можемо га сматрати „стандардним, али не и вансеријским остварењем српско-руског тандема“.²⁶⁴

Црква св. Романа у Рековцу

Историја подизања цркве св. Роману у Рековцу (Левачки округ) изузетно је дуга и занимљива. Напори мештана да добију свој храм трајали су готово педесет година. Прва црква која је изграђена на овом месту у потпуности се урушила. На основу једних извора то се догодило 1912. године,²⁶⁵ док се у другим изворима као година урушавања наводи 1918.²⁶⁶ Током градње првог храма „када су се већ и последњи радови довршавали, изненада је напукла земља на месту где је црква и још неолепљени зидови су се сравнили са земљом.“²⁶⁷ Мала је вероватноћа да је зидање цркве трајало у ратном периоду између 1915. и 1918,²⁶⁸ те смо склонији да ипак први извор узмемо као релевантнији. Наредних шеснаест година ништа се није радило по овом питању, а тек крајем 1928. године формиран је одбор за изградњу Рековачког храма на челу са ондашњим свештеником Драгутином Милосављевићем. Планирано је да се подизање цркве, за које је процењено да ће коштати око 300.000 динара, финансира добровољним прилозима.²⁶⁹ Након постављања темеља градња је поново обустављена и обновљена тек почетком 1933. године.

Није познато које је године Поповић израдио пројекат за цркву Св. Романа у Рековцу. Нама данас нису доступни оригинални планови већ само недатоване копије које су чувају у уметничковој оставини у Музеју Српске православне цркве (сл.58 и 59).²⁷⁰ Да је Петар Ј. Поповић аутор Рековачког храма сазнајемо посредно, на основу његовог имена у доњем десном углу. Особа која је планове копирала потписала је и пројектанта.

²⁶³ А. Кадијевић, С. Марковић, *нав.дело*, 125.

²⁶⁴ А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића...“,238.

²⁶⁵ Аноним, „Освећење нове цркве у Рековцу“, *Правда*, 31. 8. 1933, 9.

²⁶⁶ Аноним, „У Рековцу је јуче освећена нова црква“, *Политика*, 30. 8. 1933, 9.

²⁶⁷ *Исто*.

²⁶⁸ *Исто*.

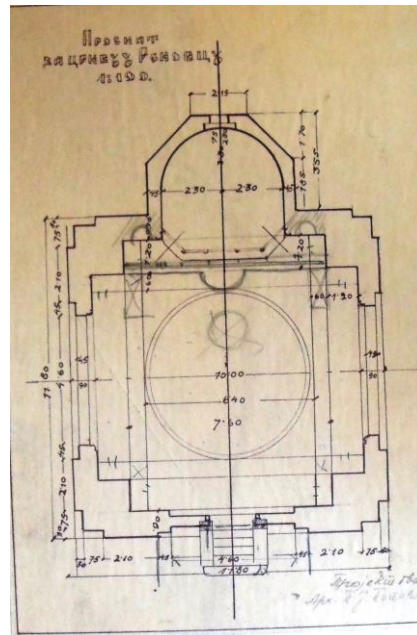
²⁶⁹ Аноним, (Вести из Покрајна), „Подизање цркве у Рековцу“, *Време*, 28. 9. 1929, 6.

²⁷⁰ Осим овде приказаних копија плана за цркву у Рековцу, у Оставини Петра Ј. Поповића у Музеју Српске православне цркве налазе се још неколико копија и то под следећим инвентарним бројевима: 7521, 7522, 7524, 7984.

Сл. 58. П.Ј.Поповић, Пројекат цркве у Рековцу, западно pročеље

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7525

Сл. 59. П.Ј. Поповић, Пројекат цркве у Рековцу, основа

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7523

Сл. 60. Црква св. Ромона у Рековцу

Извор: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1540229>

Црква има квадратну основу коју је готово у целости прекрила осмоугаона купола на четвртастом постолу. Ненаметљив јднокуполни храм, без бочних певничких апсида, дименезија 12x12 метара, донекле одступа од уобичајених Поповићевих решења (сл.60). Спољна декорације је доста сведена и махом је концентрисана изнад прозорских отвора на западној, северној и јужној страни као и изнад монофора на кубету. Полихромија фасада постигнута је бојењем малтера.

Предпоставка је да садашњи спољни изглед цркве не одговара изворном стању и да је фасада највероватније била беле боје.²⁷¹ Такође је врло занимљив правоугаони прозорски отвор изнад улаза који је неадекватном величином и обликом нарушио повољан визуелни утисак.²⁷² Данас он није видљив и заклоњен је спољним нартексом подигнутим уз западно прочеље.²⁷³ Освећење цркве у Рековцу извршио је епископ Тихон 29. августа 1933. године.²⁷⁴ Унутрашњост је била украшена иконама које су „у врло живој боји“ израдили мајстори Крста Николић и Рафаило Крстић.²⁷⁵

Црква св. Петра и Павла у Глушцима

**Сл. 61. П. Ј. Поповић, Ж. Татић, Црква у Глушцима, северна страна
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7525**

Црква у Глушцима је још једно заједничко остварење Петра Ј. Поповића и Жарка Татића (сл.61). Пројекат је завршен 1922. године и међу првима је који су коауторски израдили (истовремено кад и задужбинске храмове у Костолцу и Београду). Храм у Глушцима подигнут је 1936. године и посвећен је светим Петру и Павлу.²⁷⁶ Основа је индентична као и код осталих њихових сакралних грађевина

²⁷¹ Видети: Аноним, „Освећење нове цркве у Рековцу“, *Правда*, 31. 8. 1933, 9.

²⁷² Исто.

²⁷³ Овај спољни део дозидан је почетком двехиљадитих година као просторија за паљење свећа.

²⁷⁴ АЈ, Ф-74, ф230, 230/283.

²⁷⁵ Аноним, „Освећење нове цркве у Рековцу“, *Правда*, 31. 8. 1933, 9.

²⁷⁶ <http://www.eparhija-sabacka.com/macvansko-pocersko-namesnistvo/>

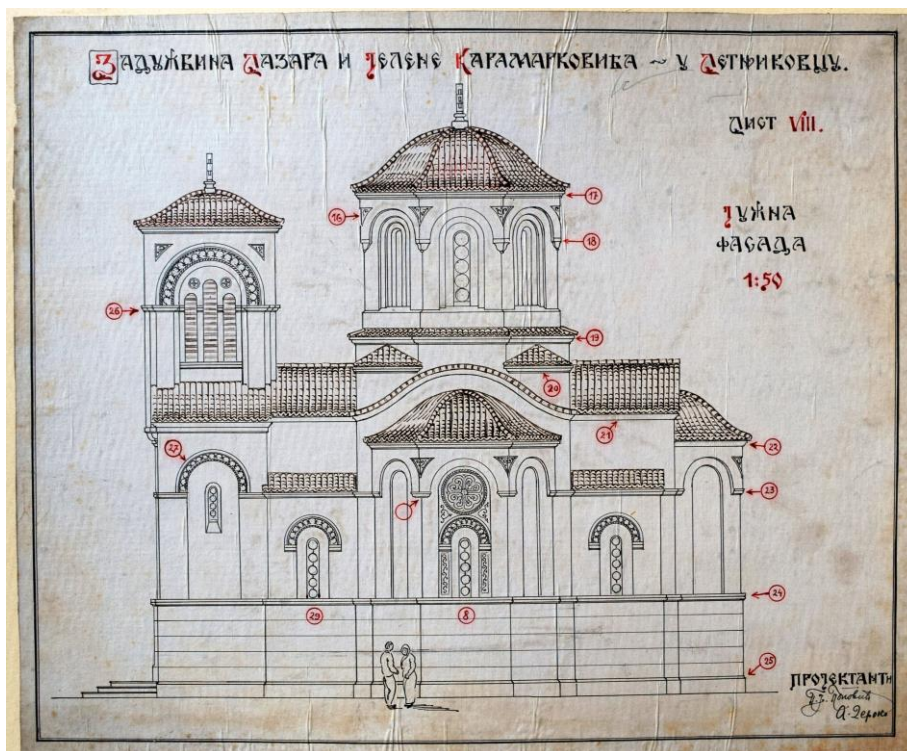
које су заједнички потписали (осим цркве у Кумодражу). Реч је о триконхалном облику, сажетог типа, са осмостраном куполом изнад централног дела наоса и звоником над западним pročељем. На храму се недвосмислено читава Поповићев рукопис, како код просторног конципирања тако и код спољне обраде површина. Обликована у духу моравске архитектуре, у потпуности инспирисана Лазарицом, цркву у Глушцима можемо сматрати прототипом Поповићевих сакралних дела (сл.62).

Сл. 62. Црква св. Петра и Павла у Глушцима
Извор: <https://foursquare.com/v/crkva-svetih-apostola-petra-i-pavla/51630b705262fd3bcaa466a9?openPhotoId=553e450d498e4fc671de0d0e>

Већина најкарактеристичнијих декоративних мотива моравске школе, розета, преплета и шаховских поља, присутна је на фасадним површинама и махом је сконцентрисана изнад и око прозорских отвора. Тамбур главне куполе такође је богат орнаментима. Осам прислоњених колонета постављено је на сваком углу. Данашњи спољашњи изглед цркве не одговара оном који је замислио архитекта Поповић. Црква је споља омалтерисана и бојена наизменично жутом и пурпурном бојом у покушају дочаравања карактеристичне полихромије, која у изворном облику настаје смењивањем редова опеке и камена.

Црква св. Козме и Дамњана у Бубушници

Сл. 63. П.Ј. Поповић, А. Дероко, Пројекат за цркву задужбину Л. Карамарковића У „Летњиковцу“ код Пожаревца, јужна страна
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2560

Црква посвећења светим Врачима у „Летњиковцу“ код Пожаревца (село Бубушница) задужбински је храм народног посланика и индустријалца Лазара Карамарковића и његове жене Јелене.²⁷⁷ Поповић је планове израдио у сарадњи са архитектом Александром Дероком, одмах након његовог дипломирања 1926. године (сл.63). Карамарковићева црква је њихов први заједнички пројекат. Неколико година касније коауторски ће потписати и план за капелу породице Барловац на београдском Новом Гробљу. Градња храма у „Летњиковцу“ је окончана 1936. године. На дан св. Козме и Дамњана исте године је извршено свечано освећење храма. Не одступајући од своје већ устаљене шеме

²⁷⁷ Лазар Карамарковић је рођен 1848. године у Трстенику. Правни факултет Велике школе у Београду завршио је 1870. године након чега је почео да ради на месту практиканта у Министарству Унутрашњих дела. Током своје каријере у неколико наврата је напуштао службу и посвећивао се приватним пословима који су обухватили бављење економијом и млинарством. У периоду између 1889. и 1895. купио је угледно имање у „Летњиковцу“ код Пожаревца. Постављан је на места начелника крајинског и подунавског округа. У Министарству унутрашњих дела 1900 године унапређен је у инспектора I класе. Био је народни посланик. Преминуо је 1917. године. Више о овоме видети у: (Биографија Лазара Карамарковића), *Полицијски гласник*, 17. 9. 1900,1; (Умрлица), *Београдске новине*, 15. 7. 1917, 6.

једнокуполне цркве за звоником изнад западног дела, Поповић је и овде у први план истакао узоре преузете из моравске градитељске школе. Основа има триконхални облик сажетог типа. Високи сокл је израженим подеоним венцем одвојен од фасаде. Степенасте масе у горњој зони објекта одговарају својим моравским узорима. Декоративна пластика је сведена на богато украшене архиволте изнад отвора и по једном розетом на свакој апсиди. Црква у „Летњиковцу“ код Пожаревца последње је Поповићево изведено дело.

Црква св. Ђорђа на Опленцу

Поповићева улога у подизању задужбинског храма Петра I Карађорђевића на Опленцу била је веома значајна и специфична. Иако ово није његово целовито ауторско дело, он је на различите начине био укључен у његово настајање. Поповић је 1903. године учествовао у конкурсном пројекту за подизање овог храма, када је његов пројекат откупљен. Након поновљеног конкурса одлучено је да се храм гради по плановима архитекте Косте Ј. Јовановића (1884-1934). Радови су отпочели 1910. године, а већ 1912. је дошло до озбиљних проблема приликом зидања великог кубета. На Опленац је по наређењу Министра грађевина, а на захтев Одбора за подизање цркве на чијем је челу био Краљ Петар I, упућена комисија коју су чинили Милан Јовановић и Петар Ј. Поповић, тада виши архитект Министарства грађевина. Они су снимили ситуацију и поднели извештај. Међутим, 1915. године проблеми су се толико нагомилали да је Краљ Петар I у свом дневнику написао како због њих није могао да спава.²⁷⁸ Колико поверење и углед је Поповић уживао код Краља говори и запис у краљевом дневнику где он каже да је спреман да Кости Јовановићу откаже суделовање у пословима и да се обрати чак и странцу кога би изабрао и именован архитекта Петар Поповић.²⁷⁹ Годину дана, након окончања Првог светског рата, отпочело се са изградом предлога о потребним радовима за унутрашњу и спољашњу декорацију цркве. Краљ је захтевао да дотадашњи архитекта Коста Ј. Јовановић више не узима учешће у зидању задужбине, већ да се сви стручни послови повере Поповићу, начелнику Министарства грађевина. У мају 1920. године он је поднео извештај о неодложним радовима које треба предузети на цркви. Било је

²⁷⁸ М. Јовановић, *Опленец*, Топола 1990, 74.

²⁷⁹ *Исто*.

неопходно обезбедити темеље, санирати кровове, наместити стакло на прозорима и обити влажан малтер у унутрашњости, како би се зидови сушили. Окончање свих ових радова Краљ Петар I није дочекао. Упокојио се августа 1921. године, а већ крајем те и почетком наредне године Краљ Александар I је извршио, на основу Поповићевих предлога, све неопходне поправке опленачке цркве. На крову је уместо обичног лима стављен бакарни, са позлаћеним ребрима на куполама, стављен је громобран, оправљени су прозори, унутрашњост је исушена и постављена су нова звона.²⁸⁰ Током 1922. године и концепт унутрашње декорације је био утврђен. Водећу улогу у овом послу такође је имао Петар Ј. Поповић, коме су се нешто касније придружили руски архитекта Николај Краснов и инжењер Сергеј Смирнов.²⁸¹ Њих тројица су били носиоци свих послова на уређењу унутрашњости цркве св. Ђорђа на Опленцу (сл.64). Пет година је рађено на припремању картона за мозаике, што је укључивало и прикупљање копија фресака из преко шездесет цркава, између осталих и Хиландара, Милешеве, Сопоћана, Студенице, Жиче, Матеича, Старог Нагоричина, Псаче, Каленића и др. Јасно је да је овим послом кординирао Поповић, који је у том периоду и сам као члан *Комисије за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина*, обилазио бројне манастире и осим архитектуре студирао и њихов живопис и копирао фреске.

Сл. 64. Црква св.Ђорђа на Опленцу, поглед на олтарски простор
Извор:<https://www.utnv.org/crkva-svetog-dorda-na-oplencu/>

²⁸⁰ Исто, 80, 83.

²⁸¹ Аноним, „Њ. В. Краљ украсио је богатим мозаиком цркву на Опленцу“, *Политика*, 2.8. 1930, 3.

Поповић је вршио и надзор над радом сликара и фотографа приликом њиховог боравка на Хиландару, где су послати са задатком да копирају фреске из хиландарске трпезарије. Како је Смирнов био заузет и није могао да прати сликаре, предложио је да Петар Ј. Поповић, који је већ службено боравио на Хиландару, надгледа њихов рад. Из писама које је Поповић упутио Управи двора сазнајемо да је он прихватио обавезу да брине о сликарима и да они увелико „калкирају и фарбају“, али да има доста фресака које су пропале, те да их није вредно ни снимати.²⁸² Освећење цркве извршено је на јесен 1930. године. Поповић је пишући о храму св. Ђорђа у Тополи истакао да је он лепотом својих украса у унутрашњости, а посебно мозаицима, досегао цариградску св. Софију, цркву св. Марка у Венецији и Палатинску капелу у Палерму. Поред сјајног мозаика и дивног мермерног пода у разним бојама Поповић је нагласио да су и све остале црквене потребе од првокласне уметничке вредности. Бронза, злато и сребро, по његовом мишљењу стилски су особито израђени на кандилима, полијелејима, крстовима, свећнацима, а иконостас од мермера, изрезан заједно са дверима и вратима на њему, ремек је дело.²⁸³

Скице и нереализовани пројекти сакралних објеката

Архитекта Поповић је радио предано, оставивши један број нереализованих пројеката и скица, за објекте сакралног типа. Неколико звонара, две задужбинске цркве и конак манастира Грачанице нека су од неизведених дела.

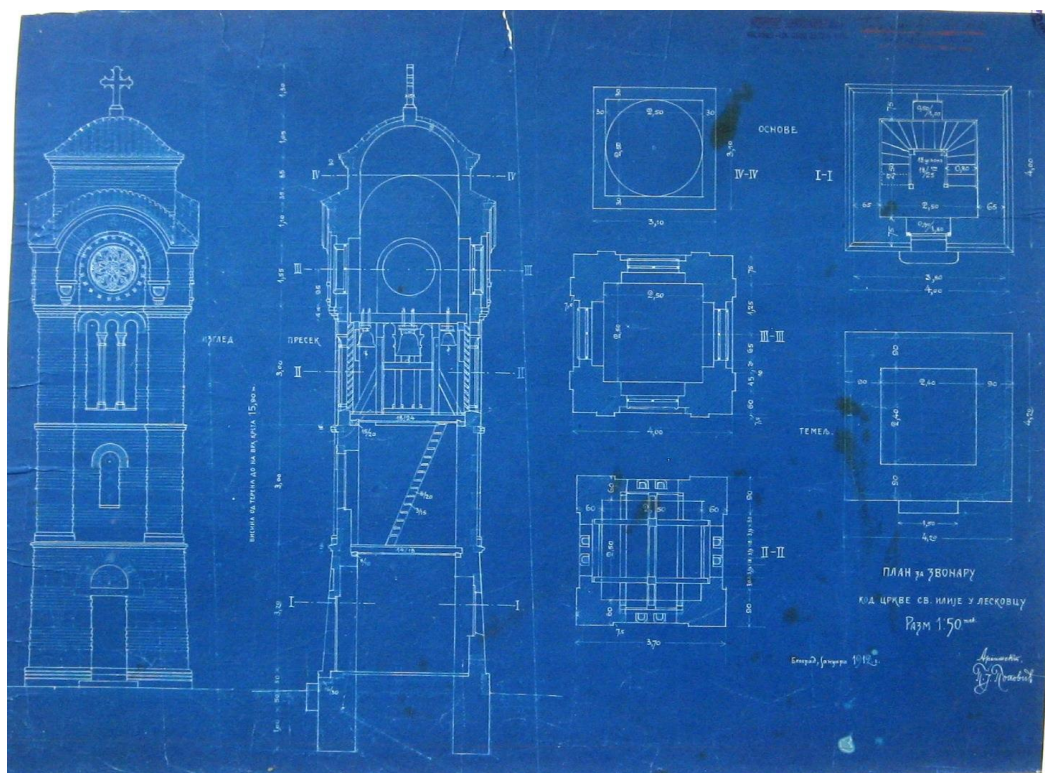
План за звонару код цркве св. Илије у Лесковцу из 1912. године прво је Поповићево неизведено дело (сл.65). Црква је подигнута 1889. године на падинама лесковачког Хисара, на месту старијег храма.²⁸⁴ Дело је знаменитог српског архитекте Светозара Ивачковића. По просторном распореду, елевацији и декорацији црква св. Илије носи препознатљива обележја његове градитељске естетике. Замишљена је у националном стилу са препознатљивим елементима ханзенове варијанте „неовизантизма“ коју је Ивачковић као његов ученик следио.

²⁸² М. Јовановић, *нав.дело*, 89.

²⁸³ П. Ј. Поповић, „Краљ Александар Први као љубитељ архитектуре, уметности и технике“, *Технички лист 11-12*, 30.6.1935, 154.

²⁸⁴ А. Кадијевић, „О архитектури Цркве св. Илије на лесковачком Хисару“, *Лесковачки зборник XXXVII*, Лесковац 1997, 61; О цркви св. Илије у Лесковцу видети и у : А Кадијевић, *Један век...*, 45.

Храм има основу у облику слободног крста са узаном припратом, пространим наосом и плитким олтарским делом који је завршен апсидом. Првобитна полихромија фасада временом је нестала. Данас је црква омалтерисана и окречена белом бојом. Да звоник није саграђен кад и црква, потврђено је и забелешком Феликса Каница који је запазио да црква нема звоник иако је веома удаљена од града.²⁸⁵ Када је тачно и по чијим пројектима он саграђен за сада није познато. Извесно је да се то догодило неколико деценија након завршетка храма, а сигурно после 1924. године када је „Општина одредила суму од 20.000 динара за подизања нове звонаре“.²⁸⁶

Сл. 65. П.Ј. Поповић, План за звонару код цркве св. Илије у Лесковцу
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2511

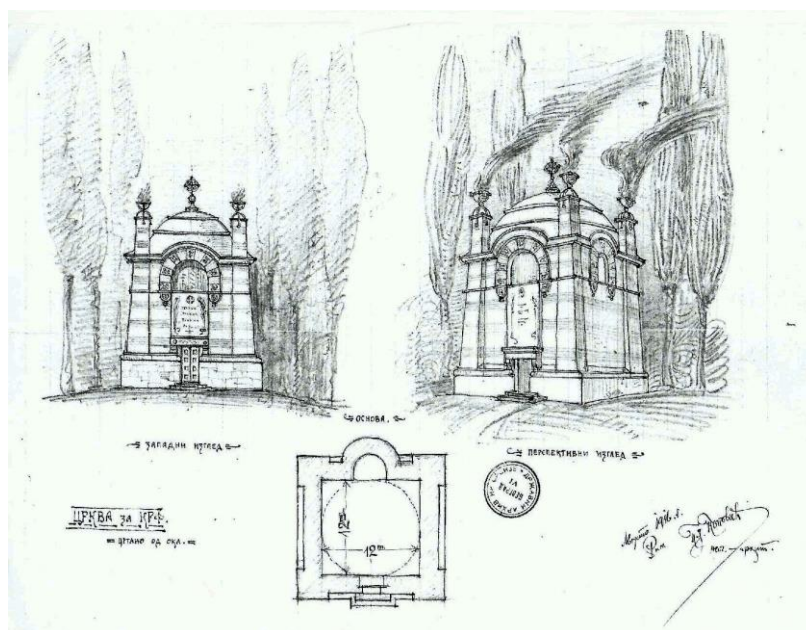
Пројекат за звоник код Светоилијског храма у Лесковцу Петар Ј. Поповић је урадио 1912. године. Реч је о грађевини високој 15 метра, стилски решеној у духу средњовековних споменика моравске школе. Основа је квадратна, димензија 4x4 метара, а зидови звоника се благо сужавају од темеља ка врху. Четвороспратна подела јасно је изражена и на фасадама, замишљеним у карактеристичној полихромији постигнутој наизменичним ређањем камена и

²⁸⁵ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво II*, Београд 1986, 241.

²⁸⁶ Аноним, (Из унутрашњости), „Велики радови у Лесковцу“, *Време*, 25. 5.1924, 4.

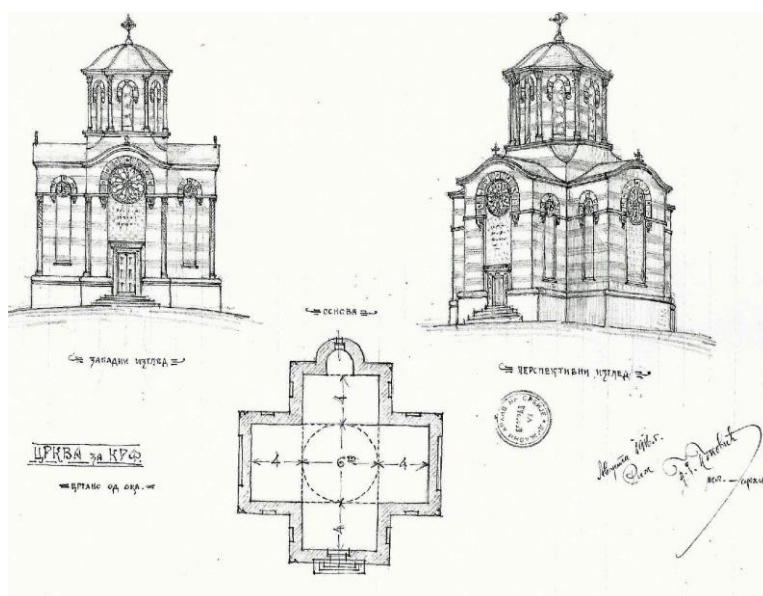
опеке. Декорација се умножава сразмерно броју спратова и сконцентрисана је око отвора. У приземљу је видљива у лунети над улазом, док је на првом спрату присутна само на архиволти изнад монофоре. На трећем спрату се налази трифора, са две колонете и малом тролучном аркадицом. Наткривена је широком и богато профилисаном лучном архиволтом, која уоквирује розету - најупечатљивији мотив целе фасаде. Звоник је завршен куполом на чијем је врху постављен крст. Складних пропорција, стилски добро замишљена, звонара за цркву св. Илије представља успели Поповићев пројекат, који би да је реализован чинио складну целину са Ивачковићевим остварењем.

Скицу за српску цркву на Крфу Поповић је припремио 1916. године у Риму. У првој варијанти је предложио централни тип грађевине, основе 12x12 метара, са полукружном апсидом на истоку и куполом која наткрива читав објекат (сл.66). Са спољне стране углови су ојачани пиластрима који пробијају завршни венац и са све четири стране уоквирују куполу. Због благо пирамидалног сужавња силуете објекта стиче се утисак да је реч о капели, а не о цркви. Декоративна обрада одговара Поповићевом пројектантском сензибилитету. Смењивање црвених и окер тонова као и карактеристична архиволта постављена на све четири стране недвосмислено указују на архитектонске узорце преузете из моравске школе.

Сл. 66. П.Ј.Поповић, српска црква на Крфу, скица I
Извор: Архив Србије, Министарство грађевина, Ф XXIII, 37

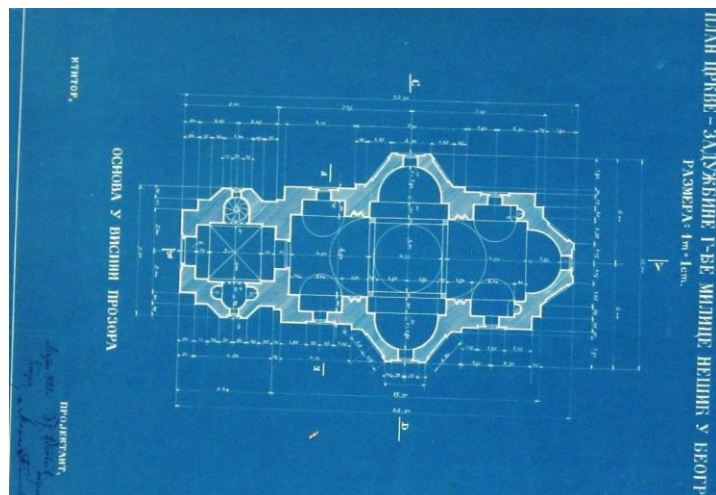
Код друге варијанте Поповић се одлучио за грађевину у облику грчког равнокраког крста, димензија 14x14 метара, са куполом изнад централног дела (сл.67). Вертикална подела зона на уским истуреним блоковима кракова крста наглашена је моравским розетама, венцима, архиволтама и полуколонетама. Витко српско-византијско кубе даје посебну елеганцију објекту, док скроман неупадљив портал у висини сокла наглашава његов свечани карактер.²⁸⁷ Ове две нереализоване скице најављују значајну Поповићеву ангажованост на пројектовању меморијалне архитектуре у периоду између два рата, када је постао носилац неоморавског стила.

Сл. 67. П. Ј. Поповић, српска црква на Крфу, скица II
Извор: Архив Србије, Министарство грађевина, Ф XXIII, 37

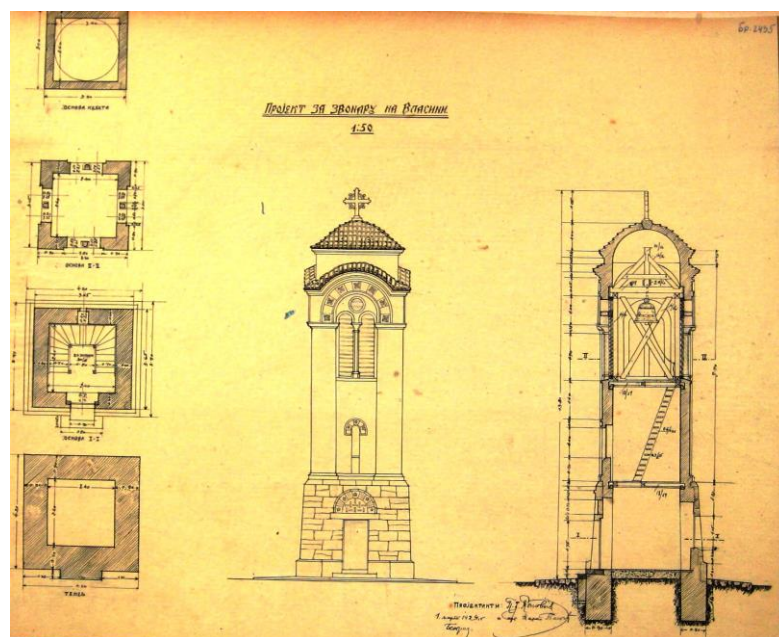
Наредни пројекат, за који не постоје ближи подаци да је изведен, је план за задужбинску цркву Милице Нешић у Београду. Поповић га је урадио 1922. године заједно са колегом Жарком Татићем (сл.68). Личност задужбинарке је такође остала нерасветљена, као и локација на којој је храм требало да буде изграђен. Пројекат представља уобичајено решење архитектонског двојца Поповић - Татић. Црква је у основи решена као триконхална грађевина, сажетог типа, са једном куполом изнад наоса и звоником у западном делу. У заоставштини су сачувани само планови основе грађевине без спољњег изгледа.

²⁸⁷ А. Кадијевић, *Један век...*, 105.

Сл. 68. П.Ј. Поповић, Ж.Татић, Пројекат цркве задужбине Милице Нешић у Београду
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2394

Заједничку сарадњу Поповић и Татић остварили су и на пројекту за **Звонару на Власини**, из 1924. године (сл.69). На основу тренутно доступних података сматрамо да ова грађевина није изведена. Звонара, висока 13 метара, завршена је залученом забатном површином из које израња четвртасто постоље, надкривено куполом. Доњи део фасаде у висини приземља урађен је од камена и представља неку врсту високог сокла, изнад кога се уздиже други део фасаде, који је омалтерисан и готово без декоративних мотива. Врло елегантна бифора са украшеном архиволтом постављена је испод слепе куполе звоника.

Сл. 69. П.Ј. Поповић, Ж.Татић, Пројекат звонаре на Власини
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2435

Црква Самодрежа на Косову обновљена је 1932. године по заједничком пројекту Петра Ј. Поповића и Александра Дерока.²⁸⁸ У Поповићевој заоставштини сачуван је пројекат **Звонаре за обновљену цркву Самодрежу на Косову**. Нама је доступан само спољни изглед звонаре, урађен у акварелу, без потписа и датума. Чланци објављени у тадашњој дневној штампи, који су исцрпно извештавали о обнови Самодреже цркве, не пружају нам готово никакве податке о евентуалној градњи звоника, тако да на основу њих не можемо закључити да ли је Поповић план за њега израдио истовремено кад и план за обнову храма или накнадно. Оно што са сигурношћу можемо закључити, на основу доступне фото документације, је да она сигурно није подигнута истовремено са рестаурацијом цркве (1932. г.), а сматрамо да се није приступило реализацији ни након те године (сл.70).

Сл. 70. Црква Самодрежа на Косову, након обнове (после 1932.), поред се види дрвени звоник
Извор: http://www.manastir-lepavina.org/vijest_cir.php?id=6188

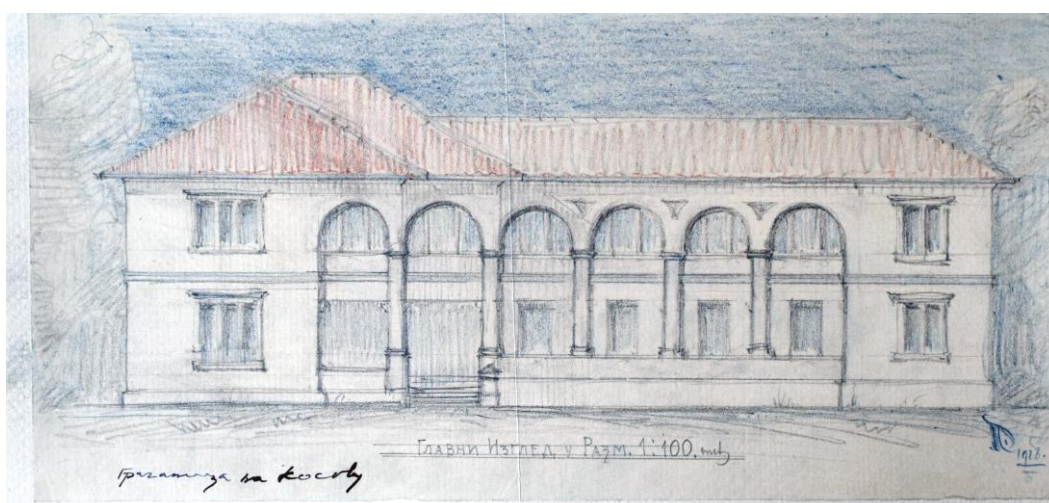
Поповић је звонару замислио као витку грађевину, завршену пирамидалним кровом, на чијем је врху постављен крст (сл.69). Спољашњост је осмишљена у духу моравске архитектуре, са фасадном површином решеном наизменичним ређањем камена и опеке. Фасада је подељена на три зоне, од којих је средишња носилац најдоминантнијег елемента - бифоре оперважене двома колонетама, које носе преплетима украшену архиволту. У већ поодмаклим

²⁸⁸ Аноним, „Обнављање Самодреже цркве“, *Време*, 19.12.1928, 5.

годинама и са изузетно богатим искуством, на овом свом последњем пројекту за овакав тип грађевине, Поповић није много одступио од већ устаљеног концепта, који је први пут приказао на звонику за цркву Лазарицу у Крушевцу. Нудећи већ опробани модел звонаре, Поповић је дао решење које, да је реализовано, не би успело да начини јединствену целину са обновљеном црквом, у потпуности изведеној од грубих комада камена.

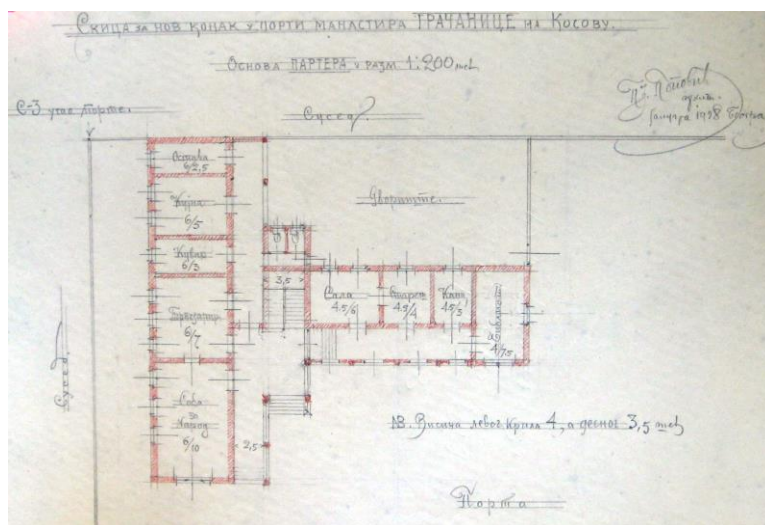

Сл. 71. Звоник цркве Самодреже на Косову
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 6438

Сл. 72. П.Ј. Поповић, Конак манастира Грачанице, скица
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8310

Скица за **Конак у порти манастира Грачанице** коју је Поповић израдио 1928. године указује да се већ у трећој деценији настојало у жељи да се овај манастирски комплекс обнови, што је требало да укључи и градњу нових конака. Током реализације ових тежњи, које су трајале све до 1941. године, урађено је неколико пројеката. Међу првим предлозима су две скице Петра Ј. Поповића, које приказују спољни изглед и унутрашњу организацију простора будућих конака (сл.72 и 73). Објекат је замишљен као двоспратна грађевина, са основом у облику слова „Г“. На скици партера видимо да су у подужном тракту планиране просторије за библиотеку, канцеларију и салу док је попречни био резервисан за кухињу, оставу, трпезарију и „собу за народ“. На споју два тракта замишљено је степениште, које би водило на спрат. Стилски, конаци су решени у националном маниру. Поповић је применио карактеристичне елементе народног градитељства оличене у аркадном низу, који обухвата и први и други спрат и затвара трем према дворишту. Ови Поповићеви предлози нису реализовани у пракси, а наредно решење конака јавности је понудио руски војни инжењер и архитекта Василиј Фјодорович Баумгартен,²⁸⁹ 1933. године.

Сл. 73. П.Ј. Поповић, Нацрт основе конака манастира Грачанице
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8309

²⁸⁹ Василиј Фјодорович Баумгартен је руски војни инжењер и архитекта рођен 1879. године у Петрограду. Дошао је у Београд као емигрант 1920. године и запослио се у Министарству војном. Његова дела су: палата Генералштаба у Београду, Официрски дом у Скопљу, Руски дом у Београду, Хипотекарна Банка у Панчеву. Преминуо је у САД, након Другог светског рата. Више о В. Баумгартену видети у: М. Ђурђевић, „Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен“, ГГБ ЛЦ, Београд 2004, 183-191; З. Маневић, *Лексикон...*, 23.

За пројекат руског уметника можемо слободно рећи да је био изузетно амбициозан, чак импозантан, о чему је известила и тадашња дневна штампа која га је до детаља описала.²⁹⁰ Планом је предвиђена градња конака за Њ. В. Краља, конака за Њ. Св. Патријарха, конака за владике и зграде за виђеније госте. Сви објекти били би повезани коначима за калуђере, који би могли да приме велики број верника током светковина (чак „10 000 душа“).²⁹¹ Грађевине су требале да буду подигнуте у националном стилу. Баумгартен је замислио да простор око саме цркве буде парковски уређен и ограђен аркадом. Изван зидова је такође планиран парк, који би се простирао на неколико хектара и који би обухватао и посебно изграђено вештачко језеро. За извођење свега замишљеног било је неопходно обезбедити суму од петнаест милиона динара, што је представљало значајан изазов. Чињеница да је баш овај пројекат²⁹² сматран за најбољи и најозбиљнији и да је као такав узет у разматрање за реализацију, недвосмислено говори о жељи да се од Грачанице направи „један од наших највеличанственијих споменика.“²⁹³ Рок за извођење радова такође је био веома амбициозан, и подразумевао је да све буде окончано за три године. Није познато да ли је ишта од читаве ове замисли спроведено у дело. Највероватније је да није и да је све до краја четврте деценије „наш најдрагоценији бисер лежао у корову“.²⁹⁴

Године 1936. основан је Одбор за обнову манастира Грачанице, подизање конака, Маузолеја и храма Славе на Косовом Пољу.²⁹⁵ Одбор је након оснивања активно кренуо са радом. Под покровитељством Патријарха Варнаве, у релативно кратком временском периоду, од добровољних прилога је сакупио суму од 700.000 динара. Одмах се приступило изради планова. Одбор је овај посао поверио професорима Београдског универзитета, архитектама Богдану Несторовићу и Браниславу Којићу.²⁹⁶ Након две године 1938. завршено је потпуно реновирање великог конака манастира Грачанице. Посетиоцима и верницима је на располагање стављена 41 соба у пуном комфору, са електричним осветљењем,

²⁹⁰ М. Вукадиновић, „Архитекта г. Баумгартен израдио је величанствен пројекат Грачанице са коначима Њ.В. Краља и Њ. Св. Патријарха, језерима и парковима“, *Време*, 29.10.1933, 5.

²⁹¹ *Исто*.

²⁹² Постоје и мишљења да Баумгартен за конаке у Грачаници није израдио пројекат већ само скице, и то доста невешто. О овоме видети у: З. Маневић, *Лексикон...*, 23.

²⁹³ М. Вукадиновић, „Архитекта г. Баумгартен израдио је.....“, 5.

²⁹⁴ Аноним, „Подигнути су нови коначи код манастира Грачанице“, *Време*, 11.8.1940, 11.

²⁹⁵ *Исто*.

²⁹⁶ *Исто*.

водоводом и паркетом.²⁹⁷ Такође, планирано је и осликавање трпезарије и парковско уређење дворишта.²⁹⁸ Ова последња настојања остварена су неколико година касније, тачније 1941. када је подигнут нови конак, а околина Грачанице добила сасвим нову физиономију. Тадашња дневна штампа пренела је да су „уместо трошних и накривљених конака подигнути нови, у стилу времена када је Грачаница грађена, са дивним салонима, репрезентативном трпезаријом, библиотеком, одајама за народ. Саграђена је и нова ограда од камена онаквог истог од каквог је и Грачаница.“²⁹⁹ Осим конака, који је имао око шездесет просторија, подигнути су и нови звоници, капела, велике репрезентативне капије и нове аркаде. Порта манастира је напослетку проширена и парковски уређена.³⁰⁰ Средства за радове обезбеђивао је одбор, углавном од прилога индустријалаца, трговаца, удружења и грађанства.³⁰¹ Планирано је да се освећење нових конака уприличи на Видовдан 1941. године. С обзиром на догађаје који су уследили и априлског напада Немачке на Србију није познато да ли је освећење извршено по плану.

Сл. 74. П. Ј. Поповић, Православна црква у Чаковцу, скица
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2703

²⁹⁷ Аноним, „Манастирски конак, са електричним осветљењем, водоводом и паркетираним собама“, *Време*, 18.7.1938, 9.

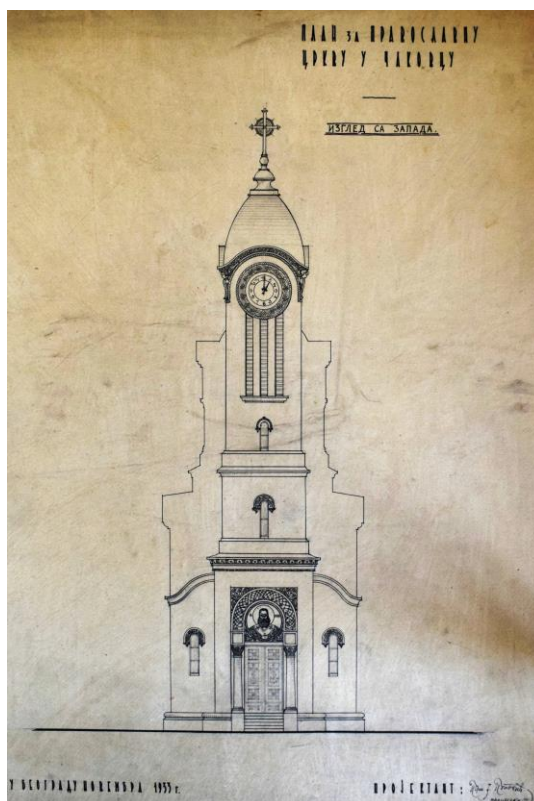
²⁹⁸ Аноним, „Нови конак манастира Грачанице“, *Време*, 31.5.1938, 7.

²⁹⁹ Аноним, „Подигнути су нови конаци код манастира Грачанице“, *Време*, 11.8.1940, 11.

³⁰⁰ Исто.

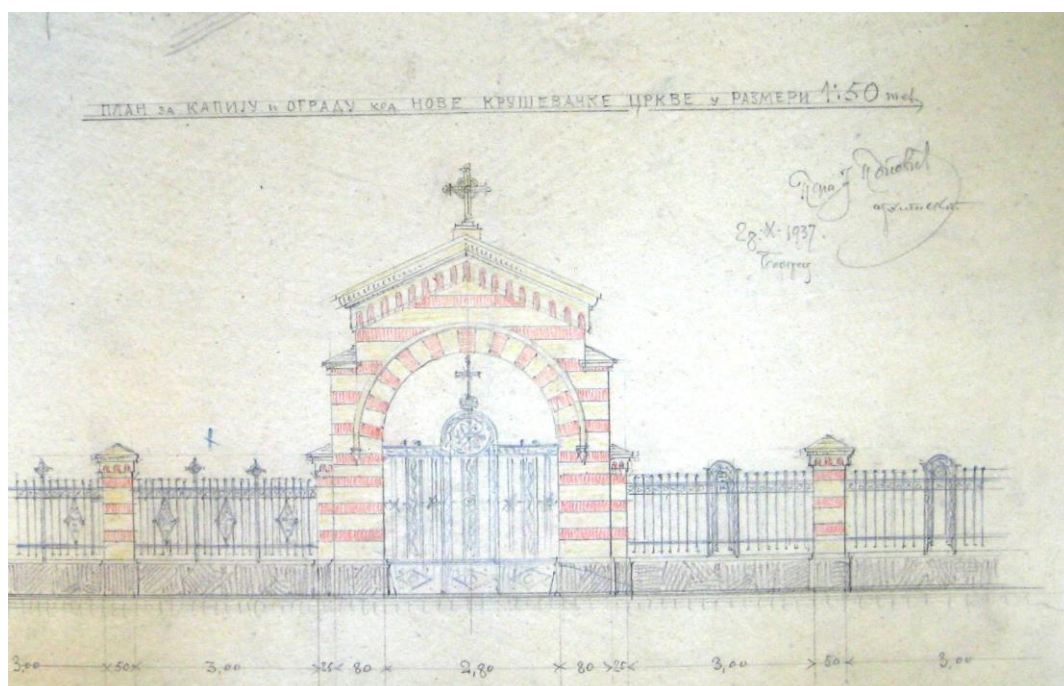
³⁰¹ Аноним, „Војводина за обнову Грачанице на Косову“, *Време*, 5.3.1941, 7; Аноним, „Обнова Грачанице на Косову“, *Време*, 6. 2. 1941, 7.

Пројекат за **Православну цркву у Чаковцу** доста је нетипичан за Петра Ј. Поповића, посебно у погледу спољашње обраде. Урађен је 1933. године. Реч о једнокуполној грађевини, основе у облику слободног једнокраког крста, који је на истоку завршен изнутра полукружном, а споља тространом апсидом. На западу се над припратом уздиже витак звоник. Спољашност цркве је врло динамична, са степенасто постављеним масама над централним делом наоса (сл.74). Из благо залучених кракова крста, израња четвртасто постоље са високим, прозрочним тамбуром наткривеним куполом. Замишљено је да црква споља буде омалтерисана и окречена, без икаквих декоративних украса осим на архиволтама, које уоквирују малобројне отворе (монофора на припрати и отвор при врху бочних страна кракова крста). Најупечатљивији је свакако изузетно висок звоник, потпуно несвојствен Поповићевом ауторском изразу (сл.75). У самом врху звоника, који је завршен пирамидално, на свакој је страни постављен сат. На основу тренутно доступних извора може се закључити да ни овај Поповићев пројекат није изведен.

Сл. 75. П. Ј. Поповић, Православна црква у Чаковцу, западна страна
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв. бр. 3219

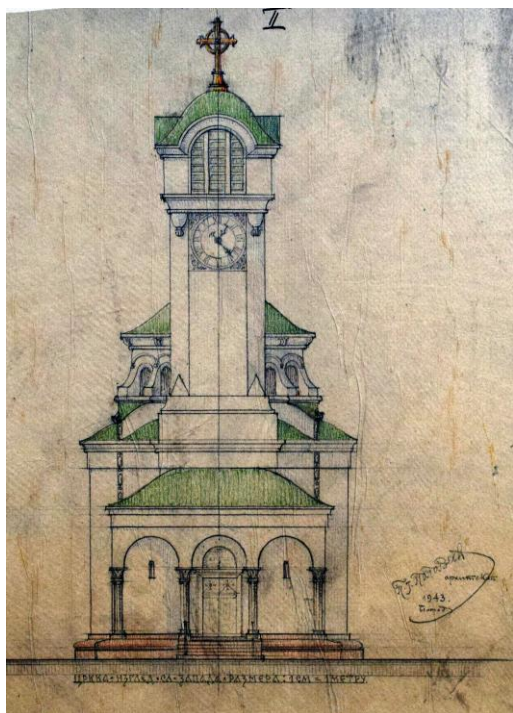
План за капију и ограду код нове Крушевачке цркве Поповић је завршио 1937. године (сл.76). Новом Крушевачком црквом називана је тада црква св. Ђорђа, подигнута 1904. године по пројекту Душана Живановића.³⁰² Црква је првобитно била ограђена дрвеном оградом, која је у неком моменту уклоњена. На основу овог Поповићевог пројекта видимо да је постојала намера да се изradi нова ограда. Нажалост до реализације овог подухвата није дошло. У време настанка пројекта окончано је подизање капије и ограде око цркве Лазарице, такође по Поповићевом пројекту. Сличност између ова два његова дела велика је. Као и капија Лазарице и капија за нову Крушевачку цркву такође је замишљена у духу моравске архитектуре, са том разликом што је овде она сведена на један лучни пролаз док је капија за Лазарицу тролучна. Изнад лучног пролаза уздиже се троугаони забат, са аркадним фризом и крстом на врху. Препознатљива полихромија, осим на капији, видљива је и на озиданим стубовима ограде од кованог гвожђа.

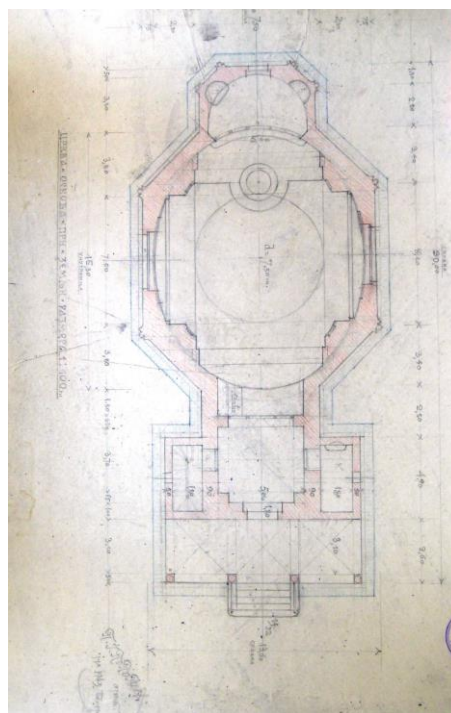
Сл. 76. П.Ј.Поповић, План за капију и ограду цркве Св.Ђорђа у Крушевцу
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8308

³⁰² Више о цркви св. Ђорђа у Крушевцу видети у: А. Кадијевић, *Један век...*, 59.

Последњи Поповићев пројекат који је урадио две године пред смрт 1943. је **Пројекат за цркву Задужбину** (сл.77 и 79). Из сачуваних планова и скица не може се закључити ко је њихов наручилац. Ни овај последњи његов пројекат није реализован. Сама грађевина просторно је доста специфично конципирана и одудара од осталих Поповићевих остварења сакралне архитектуре. Реч је о објекту са доминантним елипсастим наосом, кога наткрива купола пречника седам метара. На истоку је унутра полукружна, споља петострана апсида, а на западу припрата са звоником и спољашњим отвореним тремом. Изузетно велика купола, која покрива готово читав централни простор наоса, постављена је на релативно низак тамбур, који је споља ојачан малим контрафорима. Над припратом је замишљен онижи звоник на коме је смештен сат. Ово је једино Поповићево остварење који има егзонартекс на западном делу.

Сл.77.П.Ј.Поповић, црква Задужбина,
изглед са запада
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2714

Сл.78.П.Ј.Поповић, Пројекат цркве Задужбине
основа
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 3219

Стваралаштво Петра Ј. Поповића у области меморијалне архитектуре

(Породичне капеле, спомен костурнице и спомен обележија)

Капеле и спомен костурнице као вид архитектонске форме која негује културу сећања³⁰³ присутне су у стваралаштву значајног броја знаменитих српских градитеља. Осим Петра Ј. Поповића објекти овог типа заступљени су и у опусима: Александра Бугарског, Светозара Ивачковића, Милана Антоновића, Александра Дурока, Александра Васића, Рајка Татића, као и руских емиграната Романа Верховскоја, Валерија Сташевског, Василија Андросова, Григорија Самојлова и др.³⁰⁴ Када је реч о јавним маузолејима и спомен костурницама, чија је сврха била да сачувају сећање на жртве настрадале у ратним сукобима или истакнуте појединце, оне су подизане на иницијативу државе, локалних заједница или војних и цивилних удружења.³⁰⁵ У међуратном периоду подигнут је велики број меморијала, „који су својом уметничком формом настојали да победе пролазност, прославе јунаштво, помену невине жртве и још једном потврде државно-политичку идеју безусловног патриотизма.“³⁰⁶ Колико је држава ову област сматрала значајном говори и постојање регулативе којом се она уређује. Држава је 1922. године донела *Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробова изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији*, и 1925. године,

³⁰³ Више о култури сећања видети у: А. Кадијевић, М. Попадић (ур.), *Простори памћења, том I и II*, зборник радова, Београд 2013.

³⁰⁴ О капелама које су пројектовали ови архитекти видети у: А. Илијевски, „Архитектура маузолеја на Новом гробљу у Београду“ у: А. Кадијевић, М. Попадић (ур.), *Простори памћења*, 242-258; М. Брдар, (ур.), *Ново гробље у Београду: отворено сведочанство историје: поводом 125 година од оснивања*, Београд 2011.

³⁰⁵ Више о меморијалима Првог и Другог дветског рата видети у: О. Манојловић-Пинтар, *Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије*, докторска дисертација, Филозофски факултат Универзитета у Београду, Београд 2004; В. Суботић, М. Поповић, Љ. Драгићевић (и др.), *Меморијали ослободилачких ратова Србије књ. 1, том 1*, Београд 2006; В. Суботић, П. Опачић, Г. Миљанић (и др.), *Меморијали ослободилачких ратова Србије књ.1, том 2*, Београд 2006; В. Н. Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918 – 1955*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2013; О. Манојловић-Пинтар, *Arheologija sećanja: spomenici i identitet u Srbiji 1918 – 1989*, Београд 2014.

³⁰⁶ А. В. Марковић, „Чувари сећања, Меморијали Првог светског рата на подручју Подунавског округа“ у: А. Кадијевић, С. Бјелица (ур.), *Смедеревски крај 1918-1941, (зборник радова научног скупа)*, Смедерево 2017, 212.

*Закон о народном признању заслужнима за отаџбину.*³⁰⁷ Упркос постојању адекватних законских норми, изражене политичке и друштвене свести али и јаке жеље за подизањем меморијала, тадашња држава није била у могућности да реализује све планиране активности на овом пољу. Највећи број ових спомен обележја, изузимајући оне у престоници и на местима значајних битака, подизан је од стране локалне заједнице, породица палих ратника, појединаца или хуманитарних удружења.³⁰⁸ Освећења објеката меморијалне архитектуре обавезно су пратиле свечаности које су у појединим случајевима добијале форму ефемерног спектакла. Овакве догађаје можемо видети и на примеру Поповићевих остварења, капелама у Штипу и Сурдулици и спомен плочи студентима Београдског Универзитета, чијим је свечаним освећењима присуствовао готово цео државни врх предвођен Краљем. Осим ова три остварења Поповић је аутор и Спомен-чесме страдалима у ослободилачким ратовима у Власотинцу али и низа пројеката који нису реализовани (Споменик Заслужноме за отаџбину, Споменик палим Смедеревцима). Данас је истражена и историографски коментарисана само неколицина највећих и најпознатијих споменика, изграђених у знак сећања на хероје и многобројне српске жртве које су положили своје животе у одбрани отаџбине, док су стотине других мањих меморијала до данас само штуро анализирани или потпуно занемарени.³⁰⁹

Меморијална архитектура је веома заступљен сегмент Поповићевог стваралаштва и осим поменутих јавних меморијала његов опус је обогаћен и бројним приватним капелама, наручиваним од истакнутих појединаца или породица. Оба типа ових специфичних грађевина, чије је подизање било регулисано законом о уређењу санитарске струке и чувању јавног здравља из 1881. године,³¹⁰ подједнако су била заступљена у стваралачким опусима значајног броја архитеката. Просторну концепцију гробних капела, спомен костурница и спомен црква најчешће чини правоугаона основа, која се приближава квадратном облику, наткривена куполом. Опредељеност за примену овакве просторне форме треба тражити у симболици коју она носи, а која је дубоко укорењена у традицији

³⁰⁷ Исто.

³⁰⁸ Исто.

³⁰⁹ А. Кадијевић, „Спомен костурница у Сурдулици...”, 157.

³¹⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882-1914*, Београд 2007, 110.

повезивања света живих и мртвих. У стваралаштву Петра Ј. Поповића ова форма је испоштована код већине капела. Оне су често биле плод његове сарадње са неким од колега (Александром Дероком, Василијем Андросовим или Жарком Татићем). Иако је већину својих дела овог типа пројектовао након рестаурације Лазарице и Окружног начелства у Врању, занимљиво је да је баш код њих доста одступао од свог стилског модела-националног слога. Капелом у Врњцима којом је и отпочео своју богату пројектантску каријеру исказао је сопствене тежње и показао смер у коме ће се кретати. За разлику од црквених споменика, код капела је често примењивао академски манир градње, комбинујући га са карактеристичним елементима других стилских праваца, попут готике и сецесије. Овакав приступ запажамо на капелама Барловац, Лацковић, Димитријевић и Теодоровић. Пројекти за сопствену гробницу, споменик Алекси Поповићу и споменик књижевнику Петру Одавићу остали су нереализовани.

Капела породице Белимарковић у Врњцима

Капела у Врњачкој Бањи једно је од првих Поповићевих остварења (сл. 79).³¹¹ Пројектовао ју је 1909. године за генерала Јована Белимарковића.³¹² Радећи више од деценије у Министарству грађевина Поповић је већ био стекао одређено искуство и афирмацију у стручним круговима. Овим делом јасно се профилисао као недвосмислени заговорник националног стила и познавалац средњовековног градитељског наслеђа. На примеру гробне капеле у Врњцима, можемо најбоље уочити спој захтева имућног наручиоца, истакнутог друштвеног појединца, чија су схватања архитектуре обележена јаким националним убеђењима, и тежњи самог уметника. Тиме је Поповић наговестио своја будућа кретања у домену сакралне архитектуре, а као главну тему истакао је централну грађевину наткривену масивним кубетом.

³¹¹ О овоме видети у: А. Кадијевић, *Један век.....*, 83; Д. Младеновић, „Капела Белимарковић у Врњачкој Бањи“, *Гласник ДКС 33*, Београд 2009, 146-148.

³¹² Јован Белимарковић рођен је 1827. године у Београду. Школовао се као државни питомац у Пруској. Чин генерала добио је 1877. године. На дужности министра војног и грађевина био је од 1886. до 1872. године. Био је судија војнокасационог суда и председник Инжењерског комитета. Једини је генерал који је за живота стекао част да један пук носи његово име. Преминуо је у Врњачкој Бањи 1906. године. Више о Јовану Белимарковићу видети у: Генерал Белимарковић, *Политика*, 16. 8. 1906, 2; М. Милојевић, Г. Милосављевић, К. Лековић, *Генерал Јован Белимарковић у документима Историјског архива Шумадије*, каталог изложбе, Крагујевац 2014.

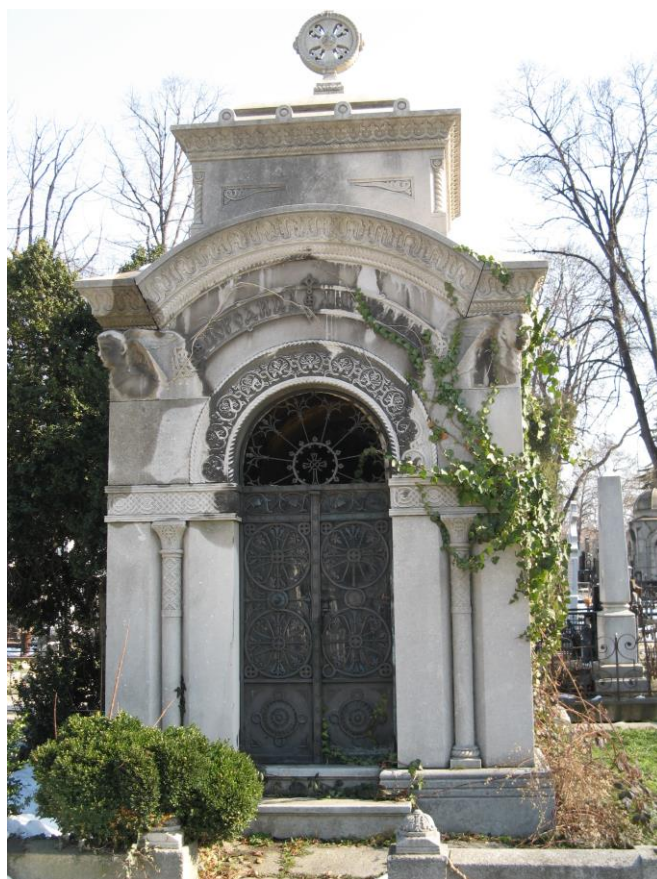

Сл. 79. Капела породице Белимарковић у Врњцима
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7410

Гробна капела породице Белимарковић пројектована је као објекат са основом у облику слободног крста, чији је централни простор надвишен куполом постављеном на коцкастом постољу. Упечатљивим трифорама, које се налазе на западној, северној и јужној страни и које представљају мотив преузет из рашке школе, решено је осветљење ове хармоничне грађевине. Олтарска апсида је изнутра полукружна, а споља полигонална, лишена отвора. У спољној обради Поповић се определио за примену богате полихромије, постигнуте наизменичним смењивањем камених блокова са пет редова опеке, од којих су два омалтерисана, а два су остављена у изворном облику. Употреба многобројних орнамената у каменој пластици додатно је допринела живописности фасаде. Најрепрезентативније је обрађена западна фасадна површина на којој доминира раскошна трифора, постављена изнад улазног портала и уоквирена луком. На чеоној страни лука исклесан је натпис „породица Белимарковић“. Необичан мотив представљају тордиране полуколонете, имплементиране на истакнутим краковима крста, као и розете на осмостраном тамбуру куполе. Овако интезивну ликовну обраду спољних површина, са применом бројних декоративних елемената, Поповић није практиковао у будућим остварењима, иако ће остати веран узорима

моравске архитектуре. Капелом у Врњцима, која представља складно градитељско решење, истакао се не само као одличан познавалац српске средњовековне баштине већ и архитектонске композиције. Иако је прва у низу грађевина ове специфичне архитектонске форме, које ће пројектовати током своје дуге каријере, капела породице Белимарковић не одаје утисак почетника. Након зграде Окружног начелства у Врању, Поповић је овом капелом потврдио своју опредељеност за стварање у националном стилу, који ће потпуну афирмација достићи у његовим сакралним објектима међуратног периода.

Капела породице Лацковић у Београду

**Сл. 80. Капела породице Лацковић, данас
Извор: Фото А. Илијевски**

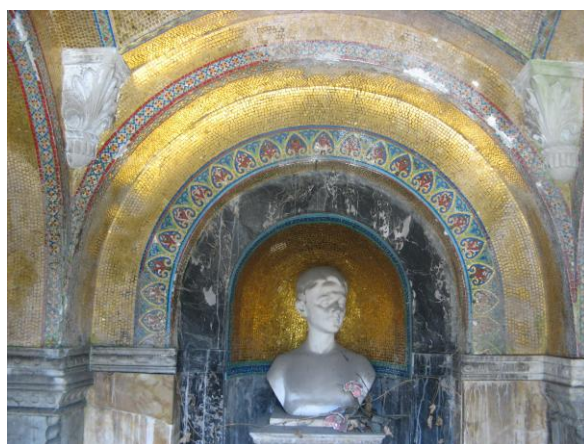
На основу Поповићевог пројекта је 1912. године, на Новом гробљу у Београду, изграђена капела породице Лацковић (сл.80).³¹³ Адвокат и задужбинар

³¹³ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 530; А. Кадијевић, *Један век...*, 83; М. Брдар, (ур.), *нав. дело*, 34, 305.

Владимир Лацковић и његова супруга Мила подигли су гробну капелу за рано преминулог сина Милутина.³¹⁴ Пројектована је у класичном академском маниру са стилизованим моравским мотивима и неупадљивом сецесијском орнаментиком.³¹⁵ Квадратна основа надкривена је степенастом пирамидом са крстом на врху. Наспрам главног улаза, наглашеног широким луком и колонетама усађеним у зидну масу, на источној страни је унутра полукружна а споља тространа апсида, без прозорских отвора. Фасада је подеоним венцем рашчлањена на две зоне (сл. 81). На бочним странама су у доњој зони постављене колонете код којих су горњи део стуба и капител обрађени преплетеним тракама. Површина изнад подеоног венца орнаментално је доста богатија. На сва четири угла налазе се главе серафима, који симболично представљају чуваре капеле. Кровни венац као и чеоне стране свих лукова носе стилизовану биљну врежу, мотив преузет из моравске градитељске школе.

Сл. 81. Капела породице Лацковић,
горња зона фасаде
Извор:Фото А. Илијевски

Сл. 82. Капела породице Лацковић,
биста Милутина Лацковића
Извор:Фото А. Илијевски

Унутрашност капеле такође је богато обрађена. Доње зоне су прекривене мермером, а горње позлаћеним мозаиком. У полукружној апсиди постављена је биста младог Милутина Лацковића (сл. 82). Мозаиком у боји наглашена је архитектонска форма објекта. Капела је оштећена током бомбардовања 1915.

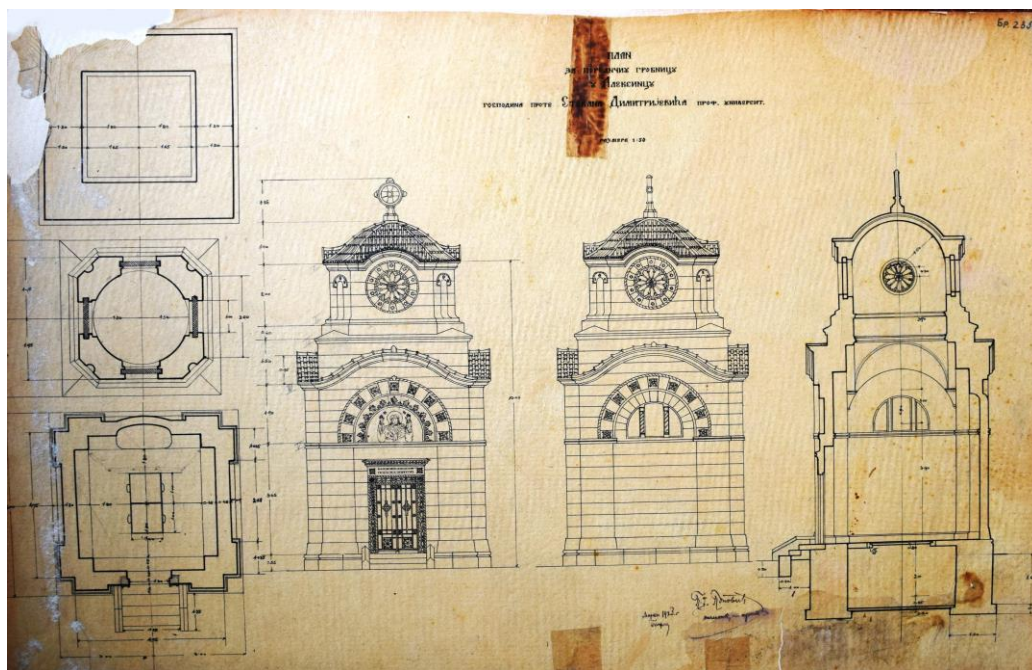
³¹⁴ О овоме сведочи плоча у унутрашњости капеле на којој је написано „Године 1912. подигоше овај споменик свом милом јединцу Милутину Влад. Лацковићу 1898-1910 Владимир и Мила“. Владимир Лацковић је касније основао задужбину која је носила име његовог рано преминулог сина Милутина и располагала имањем на Теразијама. О овоме видети у: А. Илијевски, „Архитектура маузолеја на Новом гробљу...“, 246-247; О личности Владимира Лацковића и њему као добротвору нешто више можемо сазнати и из некролога који је написао Богдан Поповић: Б. Поповић, „Владимир Лацковић“, *Политика*, 24.5. 1925, 4.

³¹⁵ А. Кадијевић, *Један век.....*, 83.

године.³¹⁶ На овој капели примећујемо одређене компромисе у односу на неке раније концепције ове специфичне архитектуре (капела Белимарковић). Овде је Поповић показао да и код сакралних остварења зналачки комбинује елементе академизма и других стилских праваца. Овакав принцип примениће и на будућим делима, попут капеле Живка Барловца и породице Теодоровић у Београду.

Капела проте Стевана Димитријевића у Алексинцу

Године 1923. Поповић је пројектовао капелу за проту Стевана Димитријевића, универзитетског професора и првог декана Богословског факултета у Београду (сл.83).³¹⁷ Подигнута на алексиначком гробљу, шест метара широка и шест метара дуга, има уобичајену квадратну основу уписаног крста. Наткривена је куполом на четвртастом постољу.

**Сл. 83. Пројекат капеле проте Стевана Димитријевића у Алексинцу
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2357**

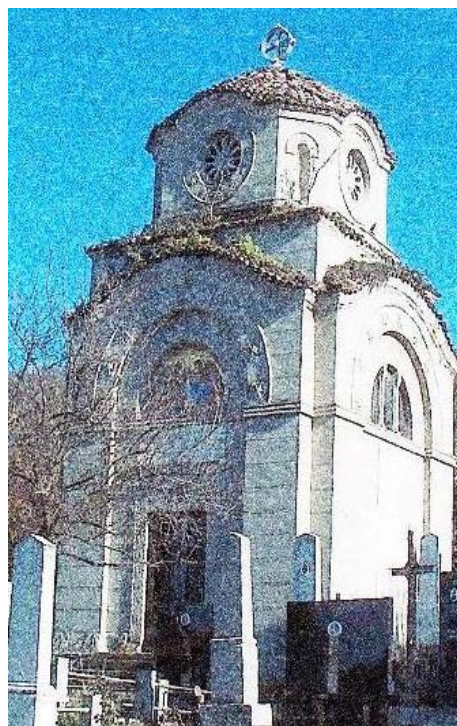
³¹⁶ На табли која је постављена на капели угравиран је текст: „Погађено приликом бомбардовања Београд 27. септембра 1915. године“.

³¹⁷ Стеван Димитријевић је рођен 1866. године у Алексинцу. Након завршене Богословије у Београду 1892. године завршава и Духовну академију у Кијеву. Био је ректор Призренске богословије, редовни професор и први декан Богословског факултета Универзитета у Београду. Био је професор четворици српских патријарха: Варнави, Гаврилу, Герману и Павлу. Истакао се и као добротвор. Сакупио је и предао Народној библиотеци у Београду око 600 рукописних и штампаних књига. Своје имање је поклонио за подизање Техничке школе у Алексинцу. Преминуо је у Београду 1953. године. Више о Стевану Димитријевићу видети у: З. Пелеш, „Прота Стеван М. Димитријевић (1866-1853)“, у: *Алексинац и околина у прошлости*, (зборник радова), Алексинац 2016, 509-522.

У спољној обради Поповић се одлучио за национални стилски израз али је уместо њему својствених моравских у фокус ставио споменике рашке градитељске школе. Чисте и глатке фасадне површине, добијене коришћењем камених блокова, са веома сведеном декоративном пластиком, одликују ово дело (сл.84 и 85). Чеона страна архиволте изнад главног улаза обogaђена је рељефним симболима постављеним у свако друго поље. Исто је поновљено и на бочним странама капеле, на архиволтама изнад трифора, чиме је фасади дата одређена живост. Овоме су допринеле и розете уметнуте на четири шире стране тамбура, док су на ужим странама постављени уски слепи прозори. На осмостраном тамбуру капеле у Алексинцу можда се најбоље може видети како Поповић зналачки синтетише елементе различитих средњовековних школа архитектуре (на тамбур преузет из рашке градитељске школе имплементирао је розете-карактеристичне елементе моравске декоративне пластике, те га додатно обогатио готичким реминисценцијама у виду уских прозора).

Сл. 84. Капела Стевана Димитријевића, акварел
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј.П., инв.бр. 6406

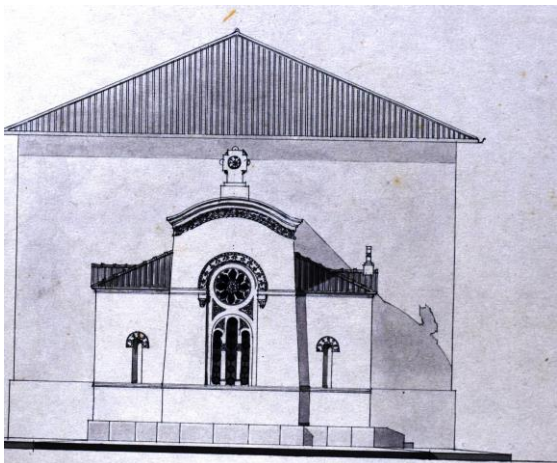

Сл. 85. Капела Стевана Димитријевића, данас
Извор: Фото документација ЗЗСК Ниш

Синкретизам у стилској обради није био несвојствен Поповићу, али је јасно да су на појединим његовим делима доминирали неоморавски елементи. Спој елемената узетих из различитих градитељских узора уочава се тек

деталнијом стилском аналазом, због чега се може закључити да је у Поповићевом пројектантском деловању, када је реч о меморијалној архитектури, синкретизам пре био правило него изузетак.

Спомен-костурница у Сурдулици

Сл. 86. Нацрт за капелу у Сурдулици

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.7896

Сл. 87. Костурница у Сурдулици, данашњи изглед

Извор: <http://www.srpskaistorija.com/spomen-kosturnica-u-surdulici-delo-bugarских-krvnika/>

У спомен свим Србима из Сурдулице и околине, који су страдали од стране бугарских окупатора 1915. године, подигнута је костурница у виду ниског анекса припојеног уз школску зграду, грађену по плановима непознатог аутора. Пројекат капеле потписали су Петар Ј. Поповић и руски архитекта Василије Андросов (сл.86).³¹⁸ Камен темељац костурнице постављен је на Видовдан 1922. године, а освећење је уприличено у присуству највиших државних званичника 24. августа 1924. године.³¹⁹ Градња је финансирана добровољним прилозима, а преко друштва посебно основаног за подизање овог меморијалног објекта. Свечаности поводом освећења, осим породица настрадалих и великог броја сурдуличана,

³¹⁸ Више о овој костурници видети у: У. Рајчевић, „Спомен костурница жртвама бугарских злочина над Србима 1915 - 1918. године, Сурдулица 1924“, у: *Затирано у затрто. О уништеним српским споменицима*, књ.2, Нови Сад 2007, 26-27; Р. Дојчиновић, *Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица 2011; А. Стаменковић, „Градитељска баштина Сурдулице“, *Лесковачки зборник LI*, Лесковац 2011, 200-203; А. Кадиевић, „Спомен-костурница у Сурдулици...“,155-164.

³¹⁹ Више о овим догађајима види у: В.Т.С., „Освећење споменика у Сурдулици“, *Лесковачки гласник бр.27*, 3; Аноним, „Освећење споменика народним мученицима у Сурдулици, на Шихару, у Араповој долини“, *Време*, 28.6.1922, 1; Аноним, „Дан националне туге и поноса“, *Време*, 25.8.1924. године,1; Аноним, „Освећење костурнице“, *Време*, 25.8. 1924, 3.

присуствовао је сам државни врх, на челу са Краљем Александаром и Краљицом Маријом. Помен је служио патријарх Димитрије са свештенством.³²⁰

Просторно осмишљена као комбинација подужног и централног типа грађевине, костурница у Сурдулици је једини анексни објект у Поповићевој богатој пројектантској каријери, те као таква представља особен пример (сл.87). На десет метара дугој и четири метара широкој тробродној костурници обједињена су два типа сакралне моделистике: преморавски (рашко-косовско-вардарси) и неоморавски. У спољној обради фасадних површина исказана је одређена суздржаност, што уз релативно мале димензије објекта доприноси утиску да сурдуличка костурница делује знатно скромније и ненаметљивије у односу на остала Поповићева дела меморијалног карактера. Поједини историографи су исказали став да је овакав приступ израз пројектантовог пијетета према меморијалној намени цркве.³²¹ Споља омалтерисана и окречена у бело, са издигнутим средњим бродом, на чијој бочној површини доминира мотив трифоре преузете из рашке архитектонске школе надвишене неоморавском пластичном декорацијом, капела несумњиво има једнонационални стилски карактер, коме је аутор на већини својих дела тежио. Фасада је подељена у три зоне, од којих је средња најбогатије декоративно обрађена. Динамику у спољном изгледу Поповић је постигао ритмичним постављањем благо залучених поткровних забата завршеним богато украшеним фризом. Над самим улазом, до кога води степениште, налази се крст, стављен такође и на врх централног највишег брода. Унутрашњост капеле осликао је Влахо Буковац. Током Другог светског рата сурдуличка капела је потпуно уништена од стране бугарских фашиста, а њена обнова окончана је тек 2010. године.

³²⁰ Аноним, „Освећење костурнице“, *Време*, 25. 8. 1924, 3; Целокупан догађај освећења спомен-костурнице изискује посебан осврт на сва дешавања пре и након самог чина освећења. Посебно треба сагледати и дубље анализирати ефемерни спектакл који је организован у част високих званица.

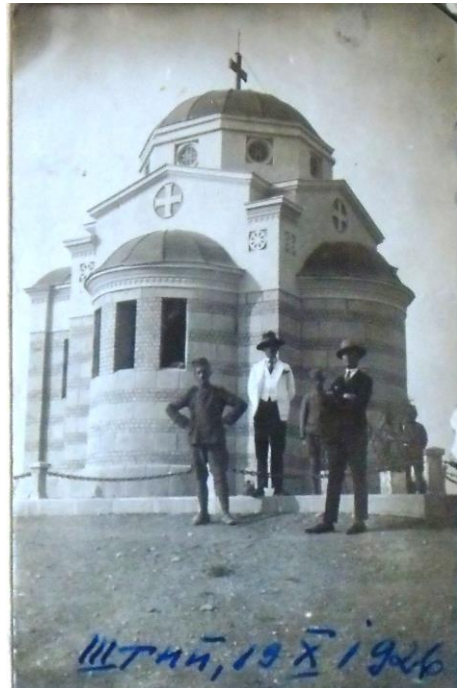
³²¹ А. Стаменковић, *нав.дело*, 202.

Спомен-костурница у Штипу

Након реализације сурдуличке спомен-костурнице Поповић је 1925. године окончао пројекат костурнице на Брегалници, чија је градња завршена годину дана касније (сл.88). Овај меморијал подигнут је на брду Каленици, надамак Штипа, у част ратника палих у борби са Бугарима 1913. године. Како су на овом месту вођене прве битке Другог балканског рата, идеја је била да у крипти буду похрањене мошти изгинулих бораца (сл. 89). Иако је освећење било планирано за 26. септембар 1926. године, овај свечани догађај је одложен, те је капела освећена три године касније (27. октобра 1929. године). Одлагање освећења је омогућило одбору за подизање споменика да у потпуности оконча радове на капели, пре свега оне на унутрашњој декорацији.³²²

Сл. 88. Пројекат капеле у Штипу
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7987

Сл. 89. Капела у Штипу, фотографија
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7410

Спомен капела је пројектована као централна триконхална грађевина, са националним стилским изразом који је Поповић нагласио, као и у ранијим остварењима, синкретизмом елемената различитих школа српске средњовековне архитектуре. Штипску капелу аутор је осмислио као реминисценцију на косовско-

³²² Одлагање је било последица појаве шарлаха у тим крајевима. Видети: Ј. Ј., „Освећење костурнице у Штипу“, *Политика*, 13.10.1929, 8.

метохијску и вардарску школу архитектуре, док су неоморавска обележја потиснута у други план. Заступљена су само у рустично обрађеним зидним површинама, решеним наизменичним смењивањем гранитних плоча и редова опеке. Док оскудна пластична декорација и малобројни отвори капели дају затворен и строг карактер, широко западно pročеље, проширено бочним конхама, и масивни ниски тамбур, доприносе утиску тежине па чак и здепастом изгледу објекта (сл.90). Изнад улаза, иако по пројекту предвиђена слика свеца заштитника, постављена је мермерна плоча са натписом: „За владе Њ. В. Краља Срба, Хрвата и Словенаца захвални Брегалничани ослободилачкој српској војсци палим борцима у бици са Бугарима на Брегалници 1913. године“.³²³

Сл. 90. Капела у Штипу на дан свечаног освећења
Извор:Лична архива А. Кадијевића

Унутрашњост капеле била је живописана. Осликавање је поверено руском сликару Андреји Биценку, након што је првобитни живопис који је израдио Хегедингић био уништен јер „није одговарао духу православне цркве“.³²⁴ Како је пренела тадашња дневна штампа унутрашњост је украшена фрескама и живописом у византијском стилу. На источној страни капеле, у апсиди, насликано је распеће Исуса Христа, а у кубету анђели који држе у рукама венце. Четири нише испод куполе биле су испуњене фрескама наших светитеља св. Саве, св. Симеона

³²³ Исто.

³²⁴ Исто.

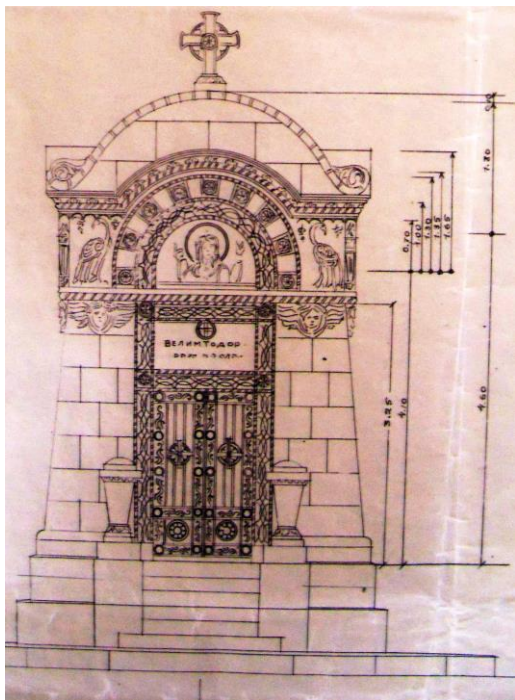
Мироточивог, св. Стефана Дечанског и св. Стефана Првовенчаног, док је на зиду изнад врата осликан српски грб.³²⁵ Јасно је да се живописом јачао и величао национални индетитет, на супрот спољном изгледу, где се Поповић определио за скромност при обликовању, подцртавајући тако, као и код сурдуличког меморијала пијетет према палим жртвама битке. Упркос суздржаности при спољној обради, штипска капела има у односу на сурдуличку доста изражајнију националну црту, која је додатно наглашена у унутрашњости објекта. С обзиром да је реч о костурници, Поповић се при пројектовању одлучио за затворену уместо тријумфалну форму брегалничког споменика.

Ипак тријумфализам није избегнут при чину освећења, које је осмишљено као прворазредни национални догађај, уз присуство државних званичника и мноштва народа (око 10 000). Одбор за подизање капеле замислио је да свечаност буде смотра државне националне свести. На платоу на коме се налази костурница у сва четири угла постављене су заставе на јарболима, а све улице, радње и мост на Брегалници, такође су били окићени државним заставама, зеленилом и цвећем. Било је подигнуто и неколико тријумфалних капија за пролазак гостију и народне милиције. У самом догађају учешће су узела сва певачка и соколска друштва, ђаци гимназија, грађанских и основних школа, патриотска, културна, просветна и витешка удружења.³²⁶ Ово Поповићево успело дело меморијалне архитектуре међу последњима је овог типа у његовом плодном стваралаштву. Нажалост, током Другог светског рата је порушено, те о њему можемо да судимо само на основу малобројних сачуваних фотографија.

³²⁵ Ј. Ј., „Освећење костурнице у Штипу“, *Политика*, 13.10.1929, 8.

³²⁶ Више о овом догађају види у: Ј. Ј., „Освећење костурнице...“, 8; Б. Антић, „Благодарност Брегалнице палим јунацима 1913 године“, *Политика*, 27. 10. 1929, 5; В. Ђорђевић, „Прослава ослобођења Брегалнице и освећење спомен костурнице у Штипу“, *Време*, 28.10. 1929, 3.

Капела Велимира Теодоровића у Београду

Сл. 91. Пројекат капеле Велимира Теодоровића
Извор: АЈ, фонд 62 - МГ, планови III/3

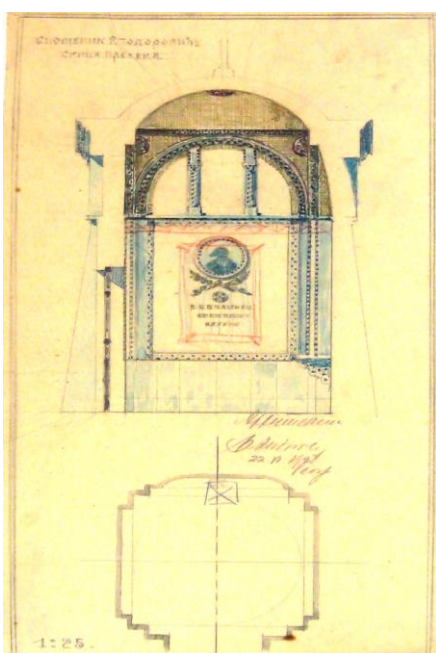
Сл. 92. Капела Велимира Теодоровића, данас
Извор: Фото, А. Илијевски

Маузолеј народног добротвора Велимира Теодоровића, по чијој је жељи основана задужбина „Велимиријанум“, подигнут је 1926. године у Алеји великана, на Новом гробљу у Београду (сл.92).³²⁷ Изградио га је Државни савет, који је руководио задужбином, како би посмртне остатке овог добротворца пренео са минхенског на београдско гробље. Пројекат су потписали архитекти Петар Ј. Поповић и Василије Михајлович Андросов (сл. 91, 93 и 94).³²⁸ Зидна маса капеле, која се сужава при врху, почива на квадратној основи и надвишена је

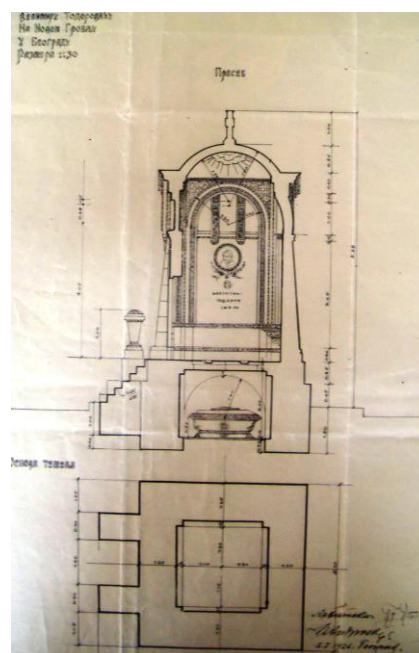
³²⁷ Велимир Михајло Теодоровић (1849-1898) био је ванбрачни син кнеза Михајла Обреновића, кога је он добио из везе са Маријом-ћерком маварског лекара Берхауза. У Србији је у раном детињству провео око десет година. Оца је виђао ретко, а о његовом васпитању бринули су се васпитачи које је ангажовао кнез. Један од васпитача који је највише утицао на његово образовање и уопште формирање његове личности био је познати сликар Степа Теодоровић. Након завршетка шесторазредне гимназије Велимир је наставио школовање у иностранству, најпре у Швајцарској а потом се уписао на минхенски Универзитет на коме је студирао државне науке. Након убиства Михајла Обреновића Велимиру је додељено велико имање „Негоје“ у Румунији од кога се издржавао до краја живота. Како му је повратак у Србију био забрањен живео је у Минхену у коме је и преминуо у 49. години живота. Сву своју имовину оставио је Краљевини Србији, а по његовој жељи је основана задужбина „Велимиријанум“, за унапређење науке, образовања, индустрије и помагање заслужних људи. Више о Велимиру Теодоровићу виду у : Жубомир Ж. Јевтић, „Личност Велимира Михаила Теодоровића и његова задужбина „Велимиријанум“, *Београдске опитинске новине*, год. LVIII, бр.6, Београд 1.6.1940, 552-557.

³²⁸ АЈ, Ф62, МГКЈ, Збирка планова бр.21, Пројекат капеле Велимира Теодоровића III/2; Исто III/3; Музеј Српске православне цркве, Оставина Петра Ј. Поповића, инв. бр. 2401.

полукружном калотом. Ово Поповићево остварење, настало у сарадњи са руским архитектором, споља делује здепасто и тешко. Таквом дојму допринели су подједнако спољна обрада од камених блокова и ојачавајући припијени четвртасти пиластри, постављени на сва четири угла. У основи шири, а при врху ужи, они подсећају на неку врсту контрафора. Горња зона капеле, која је носилац готово целокупне декоративне пластике, од доње је одвојена снажно профилисаним подеоним венцем. У лунети изнад главног улаза је постављен мозаик са ликом св. Николе, коме је капела и посвећена. Фасадна пластика је инспирисана националном традицијом и изведена је у плитком рељефу. На свакој страни су у угловима, са леве и десне стране, одмах испод подеоног венца, постављени серафими, а изнад њих паунови окружени виновом лозом. Поповић је и овде веома успешно прибегао синтези националног и сецесијског стила, створивши по мишљењу истакнутих историографа „најрепрезентативнију капелу у српској међуратној архитектури“.³²⁹

Сл. 93. Капела Велимира Теодоровића, цртеж у боји
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2401

Сл. 94. Пројекат капеле Велимира Теодоровића
Извор: АЈ, фонд 62 - МГ, планови III/3

³²⁹ А. Кадјевић, *Један век...*, 129; Више о капели видети у: М. Брдар, (ур.), *нав.дело*, 215; А. Илијевски, „Архитектура маузолеја на Новом гробљу...“, 248-249.

Капела породице Барловац у Београду

Породичну капелу добротвора Јовице Барловца³³⁰ на Новом гробљу у Београду, Петар Ј. Поповић је пројектовао 1929. године, у сарадњи са Александром Дероком.³³¹ Највероватније ју је подигла држава којој је његов син Живко тестаментом оставио сву своју имовину.³³² Двојица уметника израдила су неколико варијанти пројекта. На скици бр. II (сл.95) видимо да је капела требало да има правоугаону основу, сачињену од два травеља и двоводни кров без куполе. Мали звоник постављен је на десну предњу страну крова и чини његов саставни део. Спољашњим изгледом доминирају елементи карактеристични за готичку архитектуру (преломљени луци, уски прозори и прислоњени стубови, који асоцирају на контрафоре).

³³⁰ Јовица Барловац био је индустријалац и један од најбогатијих трговаца у Србији свог доба. Његов син Живко део живота је провео у Паризу. Једно време је био конзул и управник вароши Битољ. Такође је радио и на поверљивим пословима при Врховној Команди. Био је један од највећих београдских рентијера. Своје наследство готово у целини је потрошио у Паризу. Наследство своје сестре Милеве Барловац наследио је након њене смрти и тестаментом га завештао ратној сирочади старости испод десет година, да се из тог фонда издржавају и потпомажу. Тестамент је био написан 1915. године. Барловац је фонду оставио комплекс кућа у Београду, лоцираних око тадашњег Трговачког суда. Њихова вредност процењена је на тадашњих двадесет милиона динара. Након смрти Живка Барловца 1922. године, који је своје последње дане провео у специјалној болници за душевне болеснике у Стењевцу у близини Загреба, покренут је судски спор између његових рођака, чија је намера била да оспоре веродостојност тестаamenta, с једне стране и Задужбинског одељења Министарства просвете као извршиоца тестаamenta с друге стране. Суд је после процеса пресудио да је Живко Барловац у време писања тестаamenta био потпуно урачуњлив и да је тестамент валидан. О овоме више видети у: Аноним, „Завештање од 20 милиона динара пред судом“, *Време*, 2.05.1925, 4; Аноним, „Завештање пред судом док сирота деца чекају“, *Време*, 12.05. 1925., 6; Аноним, „Барловчев тестамент“, *Правда*, 9.09.1925, 3; Аноним, „Спор око тестаamenta пок. Барловца“, *Време*, 30. 12. 1925, 6.

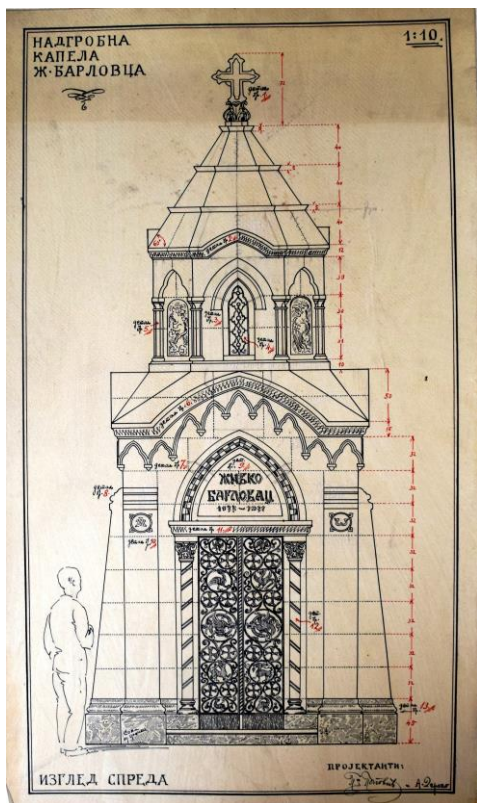
³³¹ О делу архитекте Александра Дерока више види у: З. Јовановић, *Александар Дероко*, Београд 1991; З. Маневић, „Дероко Александар“, у: *Лексикон.....*, 89-96.

³³² На пројектима се налази натпис „Капела Живка Барловца“ док је на самој капели изнад улаза уклесано „Породична гробница Ј. Барловца просветног добротвора“.

Сл. 95. Петар Ј. Поповић, капела Живка Барловца, скица II
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2431

Изведени објекат се, када је реч о просторној концепцији, доста разликује од оног приказаног на скици бр. II, али је стилски приступ остао исти. Већ уобичајена шема квадратне основе наткривене куполом примењена је и у овом случају (сл. 96 и 97). За српску архитектонску сцену врло необична спољна обрада, осмишљена у духу готике, чини ово дело посебно особеним. Лакоћа масе и виткост објекта постигнуте су применом преломљених лукова и куполом на високом тамбуру. Изузетно богату архитектонску пластику двојица уметника су зналачки распоредила на спољашност грађевине. На осмостраном витком тамбуру су у четири нише поставили рељефне приказе - симболе јеванђелиста (сл.98), док митолошка бића на вратима од кованог гвожђа имају улогу чувара улаза (сл.99).

Сл. 96. Капела Живка Барловца, пројекат западне фасаде
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 3197

Сл. 97. Капела породице Барловац у Београду,
Извор: Фото А. Илијевски

Замишљена као реминисценција на готичке грађевине, капела породице Барловац остаће усамљен пример оваквог архитектонског склопа у опусу Петра Ј. Поповића. Њена стилска обрада несвојствена је његовом ауторском изразу и вероватно је плод Дерокових идеја. Као зрели уметник, са званично окончаном пројектантском каријером (пензионисан 1927. године), Поповић се овде укључио као ментор млађем колеги, који је тек закорачио на сцену (дипломирао 1926. године), помогавши му да идеје реализује на најбољи начин. У стваралаштву старијег архитекте само на једном његовом делу запажамо декоративну пластику карактеристичну за готичку архитектуру. Реч је о розети и прозорима на костурници у Судулици. Дероко, такође у својим каснијим делима само спорадично примењује ову врсту мотива (у виду преломљених лукова и декоративних детаља). Капела породице Барловац представља јединствени пример у опусима обојице аутора, јер они ни у једном свом остварењу нису у овој мери посегли за реминесценцијом на готичку архитектуру. Складан објекат, на

коме је архитектонска пластика иконографски прожета фунералним симболима,³³³ свакако представља успешно градитељско дело.³³⁴

Сл. 98. Капела породице Барловац, купола
Извор: Фото А. Илијевски

Сл. 99. Улаз у капелу породице Барловац
Извор: Фото А. Илијевски

Капела у Перлезу (Бачка)

О капели подигнутој на гробљу у Перлезу (Бачка) нема много података. Њено атрибуирање Петру Ј. Поповићу извршила је Зорица Шипка Ергелешев у свом чланку из 1980. године.³³⁵ То је уједно и једини пут у домаћој историографији да се пројектовање капеле у Перлезу приписује Поповићу. Није познато ко је наручилац ни када је подигнута, предпостављамо након окончања Првог светског рата, највероватније у трећој деценији двадесетог века, када је Поповић пројектовао готово све своје објекте меморијалне намене. Форма је уобичајена као и код осталих капела пројектованих за појединце или породице. Објекат је централног типа, са квадратном основом наткривеном осмостраном

³³³ А. Илијевски, „Архитектура маузолеја.....”, 252.

³³⁴ Више о капели Лацковић видети у: М. Брдар, (ур.), *нав.дело*, 34.

³³⁵ З. Шипка Ергелешев, *нав.дело*, 167; Није најјасније на основу којих чињеница је З. Шипка Ергелешев извршила атрибуцију ове капеле Петру Ј. Поповићу. Она се у поменутом чланку није позвала на извор којим би поткрепила ову своју тврдњу.

куполом, постављеном на четвртасто постолје које избија из масивних троугаоних забата којима се завршавају зидна платна на све четири стране (сл. 100 и 101). Капела је споља омалтерисана а декорација је ограничена на хоризонталне фугне, изузетно наглашен кровни венац са „зубцима“ и малим стубићима постављеним на сваки угао. Осмострани тамбур који је украшен минијатурним сведеним розетама надвишених низом слепих лукова, постављеним на конзолне испусте, доминира читавом капелом. Обликована у академском стилу са врло оскудном декоративном пластиком, изузетно хармонична и елегантна капела у Перлезу представља успели пример меморијалне архитектуре.

Сл. 100. Капела у Перлезу, западна страна
Извор: Фото документација ЗЗСК Зрењанин

Сл. 101. Капела у Перлезу, југо-источна страна
Извор: Фото документација ЗЗСК Зрењанин

Спомен-чесма палима за отаџбину у Власотинцу

У историографији је питање ауторства спомен-чесме родољубима палим у ослободилачким ратовима од 1809. до 1918. године у Власотинцу дуго важило за спорно, и након полемика које су се око њега водиле оно је остало отворено. Још је 1980. године, пишући о животу и раду Петра Ј. Поповића, историчарка уметности Зорица Шипка-Ергелешев навела да је Поповић заједно са архитектом Ђокићем урадио скицу спомен обележје у Власотинцу.³³⁶ Нешто касније је проучавајући архитектуру Лесковца и околине, а на основу пројекта сачуваног у Архиву Југославије,³³⁷ проф. др Александар Кадијевић извршио атрибуирање овог дела руском архитекти Николају Краснову.³³⁸ Како је пројекат израђен 1931. године дуго представљао једини конкретан траг који се односио на подизање спомен чесме, међу иначе доста штурим подацима о овом делу, остали историографи који су се бавили овом темом прихватили су мишљење о Краснову као аутору.³³⁹ Међутим, чињеница да су разлике између приложеног пројекта и изведеног дела више него очигледне, подстакла је истраживаче млађе генерације да став о Красновљевом ауторству преиспитају. Детаљно анализирајући сваки сегмент постојећег споменика са планом руског архитекте, историчар архитектуре Тадија Стефановић је, у чланку објављеном 2007. године, ово ауторство делимично и оспорио. Он је изнео следеће закључке: „Будући да се једини траг о овом питању налази у архиву Југославије, и да нам данас није познат ниједан други пројекат сем Красновљевог, наводи нас на закључак да је ово ипак дело архитекте Краснова, како је то са своје стране на основу архивских извора нагласио и проф. др А. Кадијевић. Ако је Краснов и доиста пројектант овог дела, онда се током реализације из неког разлога од његовог пројекта толико одступило да су се основе карактеристике Красновљеве замисли потпуно изгубиле, или је спомен-чесма рађена по нацрту који нама данас није познат. Различите стилске карактеристике које су се среле у архитектури овог објекта саме по себи би биле

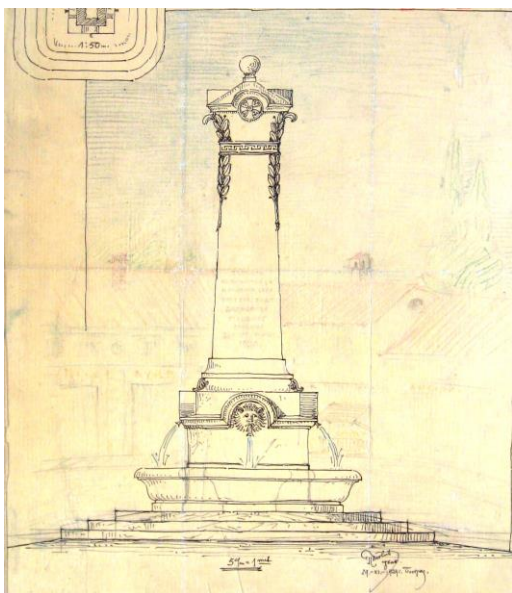
³³⁶ З. Шипка-Ергелешев, *нав. дело*, 170.

³³⁷ Архив Југославије, Фонд 62-Министарство грађевина, збирка планова.

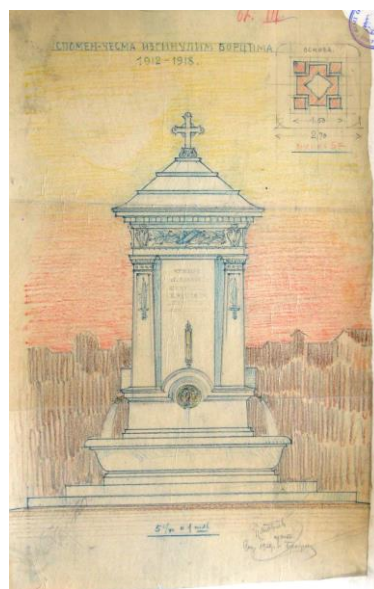
³³⁸ А. Кадијевић, С. Марковић, *нав. дело*, 111.

³³⁹ Д. Валчић, „Архитектура у Власотинцу између два рата“, *Лесковачки зборник XL*, Лесковац 2000, 142; Б. Димић, „Меморијални споменик борцима палим у националним покретима и ратовима од 1809. до 1918. године за слободу и уједињење у Власотинцу“, *Власотиначки зборник 2*, Власотинце 2006.

посебан искорак у логици Красновљеве архитектуре.³⁴⁰ Изнете Стефановићеве сумње по питању ауторства спомен чесме потврђене су новим сазнањима до којих је дошао проф. др Александар Кадијевић проучавајући рад Петра Ј. Поповића на простору јужне Србије.³⁴¹ Стављајући на увид јавности недатовану скицу споменика у Власотинцу (сл.105), која такође не одговара реализованом објекту, Александар Кадијевић је не одбацујући Краснова као аутора, изнео коригован став о атрибуирању овог дела. Он је мишљења да су уз руског архитекту и архитекти Поповић и Ђокић били укључени у пројектовање спомен чесме, али као спољни сарадници.³⁴² У недостатку нових доказа који би бацили другачије светло на читаву полемику, ове тврдње од стране осталих истраживача до данас нису оспораване.

Сл. 102. П. Ј. П. Спомен-чесма у Власотинцу,
Скица I

Сл. 103. П. Ј. П. Спомен-чесма у Власотинцу,
Скица II

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2437 Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8272

Детаљно проучавање Поповићеве заоставштине у Музеју српске православне цркве довело је до нових открића, која су допринела коначном разрешењу спорног питања атрибуирања спомен обележја у Власотинцу. За споменик је израђено неколико скица и најмање два пројекта. Прву скицу (сл.102) нацртао је Петар Ј. Поповић крајем новембра 1929. године. Суштински је она и најсличнија изведеном објекту, од кога се разликује само у размерама појединих

³⁴⁰ Т. Стефановић, „О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу”, *Лесковачки зборник XLVII*, Лесковац 2007, 130.

³⁴¹ А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића...”, 238-239.

³⁴² Исто.

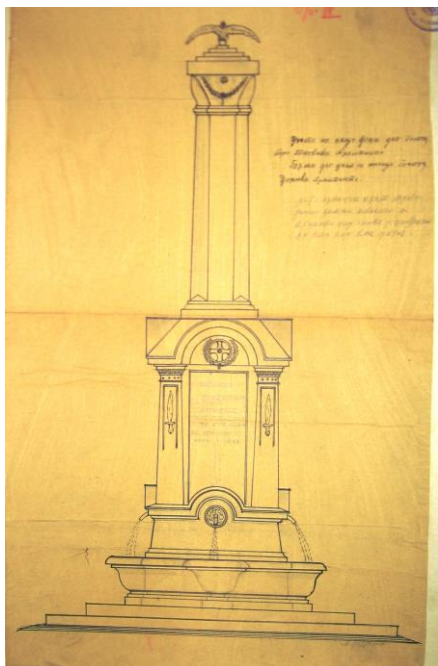
елемената (висина обелиска, ширина истурених „посуда“ за одвод воде) и декоративној пластици (недостају стилизовани штитови на обелиску као и плоча са натписом). Другом скицом Поповић је предвидео концептуално другачији споменик од предходно понуђеног решења. На овој скици спомен чесма нема форму обелиска већ је замишљена као четвртасти монолит око кога је у доњем делу постављено истурено корито за прихват воде, а горе је завршен пирамидално, са крстом на врху (сл.103).

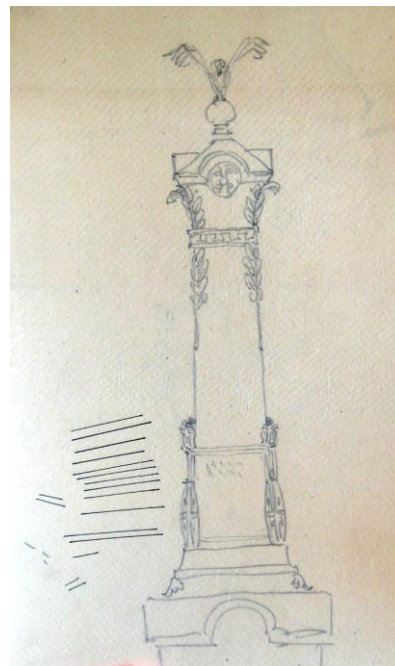
Сл. 104. Војислав Ђокић, Спомен-чесма у Власотинцу, скица III
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8116

Трећа скица, такође из 1929. године, рад је архитектке Војислава Ђокића (сл. 104). Његова замисао била је споменик постављен на степенасто постоље, сачињен из две целине. На високи четвртасти доњи део, који представља базу, наставља се витак октагонални стуб са орлом раширених крила на врху. Комбиновањем прве и треће скице (сл. 102 и 104) настало је још неколико предлога решења споменика палима за отаџбину у Власотинцу. Скица број четири добијена је спајањем Поповићевог и Ђокићевог предлога, о чему сведочи и руком исписан текст који гласи: „Узето из скице, доњи део од Пере Поповића, архитектке; Горњи део узет из скице Ђокића, архитектке“ (сл.105). Настао спајањем два решења, споменик на скици број четири изузетно је богат традиционалним декоративним елементима који симболишу витештво, славу и патриотизам (мачеви, венци, орао итд.). На следећој скици (сл.106), непотписаној и недатованој, приказан је горњи део

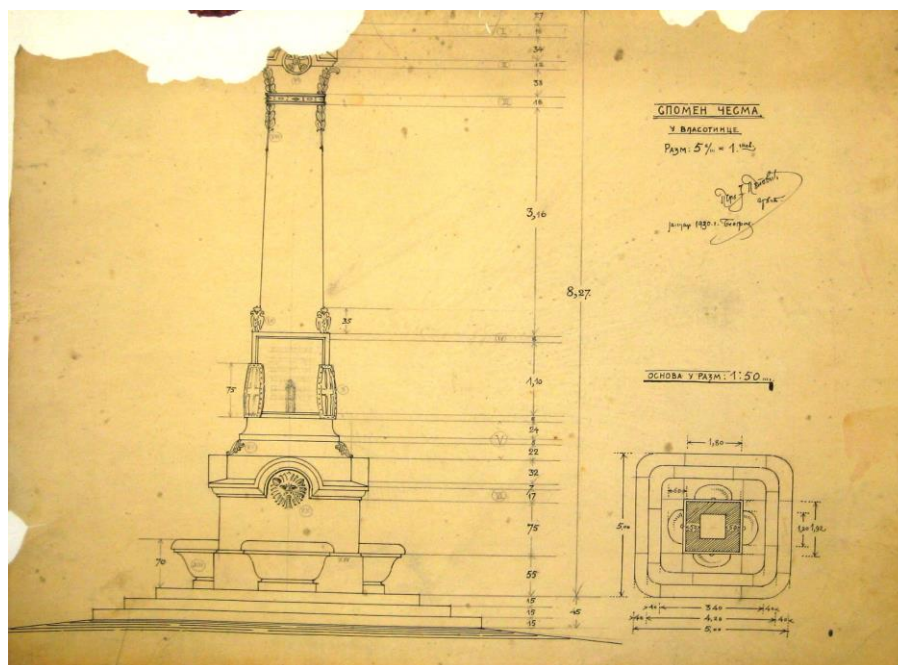
споменика који је готово идентичан изведеном делу, осим фигуралне представе орла раширених крила на врху, који је у реализацији изостављен.

Сл. 105., Спомен-чесма у Власотинцу, скица IV
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 5648

Сл.106. Спомен-чесма у Власотинцу, скица V
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8056

Сл. 107. П. Ј. П., Спомен-чесма у Власотинцу, изведени пројекат
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2436

Осим наведених скица, нама су данас доступна два пројекта урађена за Спомен – чесму палима за отаџбину у Власотинцу. Први, датован јануара 1930. године, који је и реализован, дело је архитекте Петра Ј. Поповића (сл.107). Аутор другог већ поменутог пројекта из јануара 1931. године је руски архитекта Николај Краснов. Остаје нам непознаница зашто је након Поповићевог решења тражена израда још једног, које очигледно није задовољило наручиоце те су се на крају ипак одлучили за реализацију Поповићевог пројекта.

Сл. 108. П.Ј.Поповић, Спомен-чесма у Власотинцу, данас

Извор: <https://www.poreklo.rs/2012/12/29/poreklo-prezimana-selo-i-varo%C5%A1ica-vlasotince/>

Власотиначки споменик подигнут је на главном градском тргу 1932. године, „палим борцима за слободу и уједињење у националним покретима и ратовима од 1809. до 1918. године“, како је исписано на плочама постављеним на самој спомен-чесми (сл.108). Изразито архитектонске структуре, за разлику од оних скулптурално-фигуралног типа, карактеристичног за меморијалне грађевине до Првог светског рата,³⁴³ споменик је састављен из неколико повезаних делова, сраслих у једну органску целину. На базу готово квадратне основе, надовезује се високо витко стабло завршено вишесегментном „капом“, рашчлањеном малим

³⁴³ А. Кадијевић, С Марковић, *нав.дело*, 111.

лучним нишама.³⁴⁴ Чесме за воду постављене су на све четири стране широке базе и наглашене декоративном пластиком у виду главе лава. Испод њих су „шкољке“ за прихват воде. На академски осмишљен споменик у облику обелиска аплицирано је мноштво „националних“ украсних мотива, симболичног и хералдичког значења. Поповић се определио за једну ненаметљиву, складну, уздржану форму, чиме је нагласио свечану меморијалну функцију и пијетет према жртвама.

Окружен зеленилом и високим растињем, власотиначки споменик стоји готово неприметно у амбијенту који га окружује. Усамљени пример архитектуре националног стила у граду на Власини подређен је зградама другачије стилске обраде подигнутим око њега. Иако се не може поредити са монументалнијим и репрезентативнијим српским меморијалним остварењима између два рата, у односу на споменике у форми обелиска изграђене у центрима већих градова,³⁴⁵ ово Поповићево дело може се сврстати у вреднија остварења.

Спомен-плоча изгинулим студентима БУ у ратовима 1912-1919

У славу 359 студената изгинулих у ратовима за ослобођење и уједињење, 1930. године су у аули зграде старог београдског Универзитета постављене спомен плоче израђене по нацртима Петра Ј. Поповића.³⁴⁶ Идеју за постављање спомен плоча дао је 1925. године тадашњи ректор Универзитета Павле Поповић, а реализацију је омогућио Лука Ђеловић.³⁴⁷ Посебан одбор састављен од Богдана Поповића, Милоја Васића, Петра Ј. Поповића и секретара Универзитета Павла Стевановића руководио је изградом споменика.

³⁴⁴ Исто.

³⁴⁵ Исто.

³⁴⁶ С. К, „Њ. В. Краљ, Влада, војска и народ одају највећу почаст једном витешком поколењу“, *Време*, 28.1. 1930, 1.

³⁴⁷ Лука Ђеловић (1854-1929) трговац и индустријалац, био је председник Београдске задруге од њеног оснивања до смрти 1929. године. Сву своју имовину која је износила око тридесет милиона динара тестаментом је оставио Београдском универзитету. Своју намеру о оснивању „Задужбине Луке Ђеловића-Требињца, београдског трговца“ саопшти је ректору Уноверитета децембра 1925. године, изразивши жељу да се оснивање задужбине објави на дан Светог Саве 27.1.1926. године. Тог дана је ректор Павле Поповић прочитао Основно писмо о оснивању задужбине. Више о Луки Ђеловићу види у: М. Шупут, „Повратак портрета Луке Ђеловића Требињца на Универзитет у Београду“, *Задужбинар* 6, Београд 2018, 11-16; М. Софронијевић, „Лука Ђеловић Требињца. Највећи добротвор Универзитета у Београду“, *Задужбинар* 6, Београд 2018, 17-44.

Сл. 109. П.Ј.П., Спомен-плоча студентима БУ, скица
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8271

Сл. 110. П.Ј.П., Спомен-плоча студентима БУ
Извор: Фото, А.Кадјевић

Поповић је предлог за спомен плоче урадио 28. јуна 1925. године, одмах по покретању иницијативе за њихово постављање (сл.109). Њихова израда је након неколико дана и одобрена што нам потврђује руком исписан текст на самој скици, који гласи: „Г. Поповићу, Скица примљена од Г. Ректора, Г. Поповића и потписана. Према томе се може дати у разраду и дефинитивну израду. Поздравља Вас Ваш М. М. Васић. У. Б. 2.VII 25“. Поповић је замислио да се имена страдалих студената испишу у две колоне црвеним словима на плочама од белог мермера. Посебно је декоративно био обрађен горњи део плоче који је завршен благим луком и у чијем се средишту налази штит са старим грбом Србије-крстом са четири оцила - а преко њега је извајан мач. Цео штит је окружен лоровим венцем, док су са леве и десне стране у барелефу израђени стилизовани пауни, симболи загробног живота и бесмртности. У дну плоче приказана је кадионица чији дим уместо вертикалне црте раздваја два ступца имена изнад којих је у врху спомен плоче постављен натпис: „Студенти Универзитета погинули за отаџбину 1912-1919“. Слова алфа и омега уписана испод натписа означавају, како је то сам Поповић рекао, „нешто последње што смрт запечаћује“.³⁴⁸ Спомен-плочу је „Г.

³⁴⁸ С. К, „Њ. В. Краљ, Влада, војска и народ одају највећу...,1.

Пера Поповић архитекта и професор Универзитета начинио у модернизованом византијском стилу.³⁴⁹

Откривање и освећење меморијалних плоча уприличено је поводом светосавске прославе 27. јануара 1930. године у присуству Краља, целе владе, аташеа страних држава, војног врха, свештенства, представника Универзитета и великог броја Београђана. Догађај је осмишљен као ратничка, војничка и народна комеморативна манифестација. На Краљевом тргу, пред старом и новом зградом Универзитета биле су постројене цела Војна академија, пешадијска подофицирска школа као и једна батерија пољске артиљерије. Испред саме ауле стајала је војна музика и почасна чета другог пешадијског пука. Аула старог Универзитета била је претворена у салон и украшена ћилимима и зеленилом, а на улазу за ректорат постављен је трон за Краља Александра.³⁵⁰ Мермерне плоче су постављене у четири нише у вестибилу старе универзитетске зграде.

Врло ефектно, без сувишних детаља, имплементирајући на спомен обележје само декоративне елементе који симболизују страдање, витештво, победу, славу и бесмртност, Поповић је остварио елегантно дело, примерено меморијалној функцији коју обавља, показујући знање и рутину већ искусног уметника (сл.110).

Скице и нереализовани пројекти меморијалних објеката

Споменик изгинулим Смедеревцима у ратовима 1912-1919 подигнут је по пројекту нама данас непознатог аутора. Иницијатива за изградњу покренута је 1919. године, након чега је формиран посебан одбор који је уз помоћ општине, среза, округа и установа културе ову идеју након седам година спровео у дело.³⁵¹ Поповић је пројекат који је остао нереализован израдио 1920. године (сл.111 и 112).³⁵² Споменик је замишљен као једна компактна целина, сачињена од правоугаоне базе на коју се надовезује камени блок завршен стилизованим

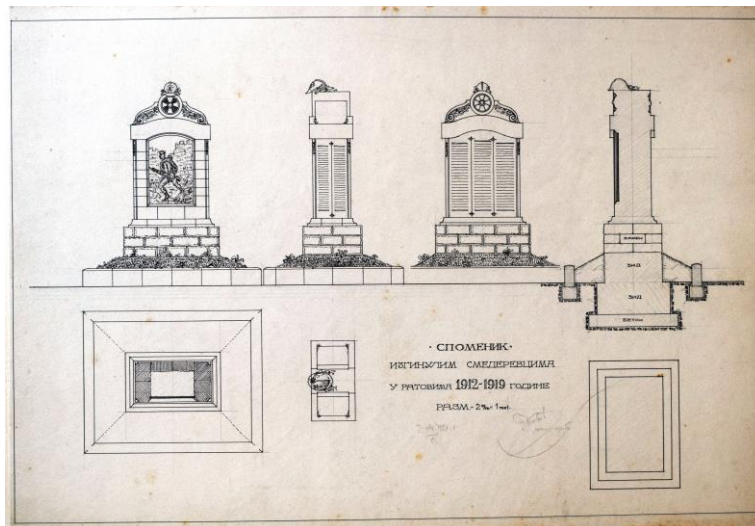
³⁴⁹ Исто.

³⁵⁰ Исто; Више о прослави уприличеној поводом освећења спомен плоча палим студентима видети у чланку: Аноним, „Прослава Светог Саве на Универзитету и освећење спомен плоче студентима палим у ратовима од 1912-1918“, *Политика*, 28. 1.1930, 1-3.

³⁵¹ Д. А. Борчанин, „Освећење споменика ратницима у Смедереву“, *Време*, 2.12.1926, 6.

³⁵² Осим овог пројекта из 1920. године у оставини Петра Ј. Поповића постоји индентичан пројекат израђен на плавом озолиду 1921. године (инв. бр. 8289).

лучним елементом. На чеоној страни је предвиђена фигура војника у покрету, урађена у високом рељефу, док су на бочним и задњој страни требало да буду исписана имена страдалих ратника.

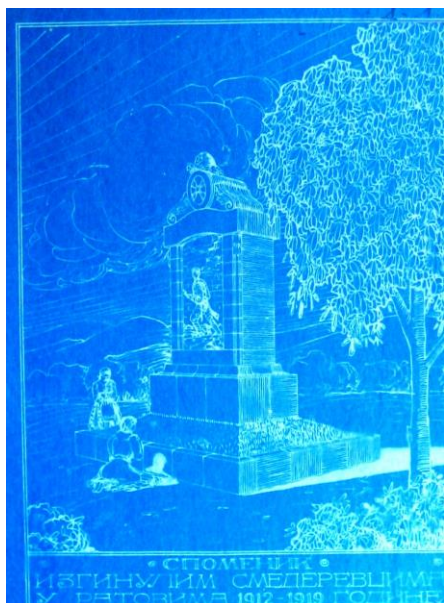
Сл. 111. П. Ј. П., Споменик изгинулим Смедеревцима
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2583

Ово Поповићево решење остало је неизведено, а смедеревски споменик је подигнут 1926. године на основу другог пројекта, чији нам је аутор до данас остао непознат. Осмишљен као меморијал фигуралног типа, Споменик палим Смедеревцима има високи постамент, који у завршници носи фигуру војника, док је на степенастом постољу изведена фигура младића у народној ношњи са уздигнутим победничим венцем (сл.113).³⁵³ Свечаности уприличеној поводом откривања и освећења споменика, организованој првог децембра, на дан уједињења, присуствовали су осим Краљевих изасланика и представници Владе, Војске и Морнарице.³⁵⁴ Град је за ову прилику био посебно декорисан заставама, а четири тријумфалне капије, направљене од зеленила и цвећа, са натписима „Слава палим Смедеревцима за уједињење“, украшавале су парк испред цркве св. Ђорђа у коме је споменик постављен.³⁵⁵ Споменик је имао и ограду, а током историје је неколико пута дислоциран, увек у оквиру Главног градског трга. Сада се налази наспрам јужног зида цркве.

³⁵³ А. В. Марковић, *нев.дело*, 215; Више о Споменику палим Смедеревцима види у: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 37-48.

³⁵⁴ Видети: АЈ, Ф-74, ф-98/61.

³⁵⁵ П. М., „Споменик у рату погинулим Смедеревцима“, *Политика*, 2.12. 1926, 2; Д. Ђорђевић, „Велика Свечаност у Смедереву“, *Правда*, 2.12.1926, 3.

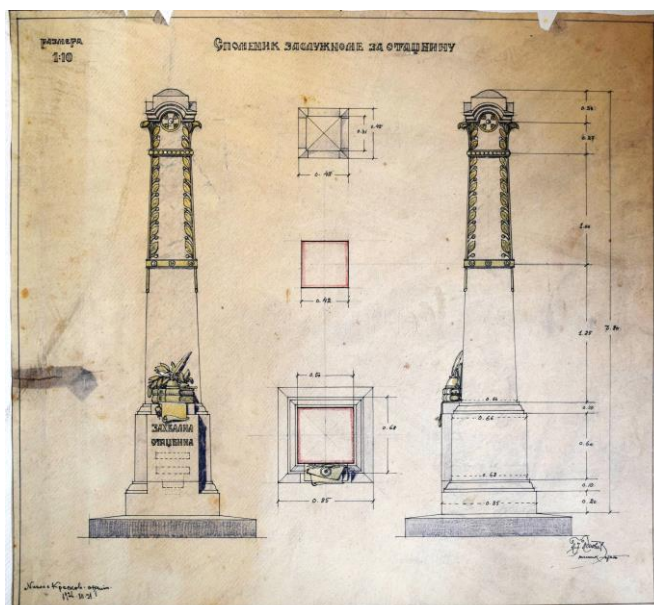

Сл. 112. П.Ј.П., споменик изгинулим Смедеревцима
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8289

Сл. 113. Споменик изгинулим Смедеревцима
Извор: Фото, Лична архива аутора

На предлог Николе Пашића, Народна скупштина је 1925. године усвојила *Закон о народном признању заслужнима за отаџбину*. Закон је предвиђао пренос посмртних остатака народних посланика и војсковођа који су умрли у земљи или иностранству, и адекватно обележавање њихових гробница.³⁵⁶ Израда пројеката за гробнице и споменике поверена је начелнику Министарства грађевина Петру Ј. Поповићу.³⁵⁷

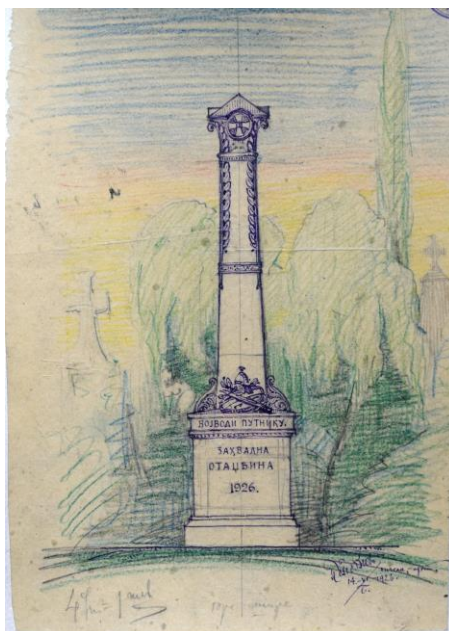

Сл. 114. П. Ј.Поповић, Н. Краснов, Споменик заслужном за отаџбину
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 3222

³⁵⁶ В. Обреновић, *нав. дело*, 177.

³⁵⁷ *Исто*.

Пројекат споменика заслужноме за отаџбину Поповић је израдио 1926. године у сарадњи са Николајем Красновим. Предвидео је типски меморијал на коме би се по потреби само уписивала имена великана коме је посвећен (сл.114).³⁵⁸ Споменик је замишљен у форми обелиска са сведеном декорацијом. Изнад четвртасте високе базе уздиже се витко стабло завршено „капом“. На предњој страни је постављена плоча са натписом „Захвална Отаџбина“ изнад које је предвиђена декоративна пластика, сачињена од две књиге, перагамента и мастионице са пером. У горњој зони обелиска, на све четири ивице, налазе се украсне гирланде ловора. Држава ово решење Поповића и Краснова није прихватила, те је 1927. године расписан јавни конкурс за споменик Заслужноме за отаџбину.³⁵⁹

Сл. 115. П.Ј.П., Споменик Војводи Путнику
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7994

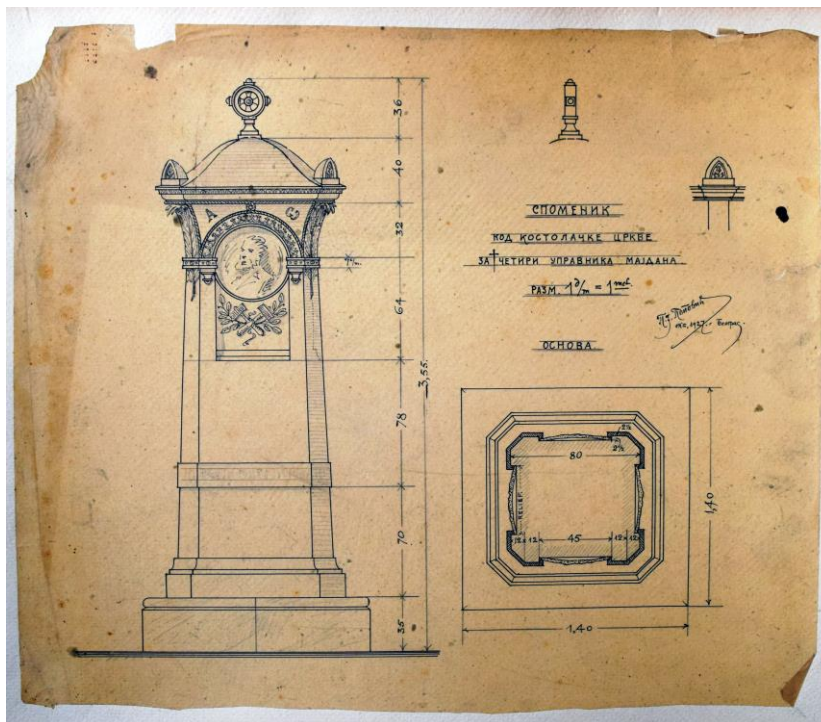
Скицу **Споменика Војводи Путнику** Поповић је израдио истовремено кад и пројекат за споменик Заслужноме за отаџбину, 1926. године (сл.115). Тачније реч о индентичном решењу, а разлике су уочљиве само у амблему, док је форма остала у потпуности иста. Изнад угравираног натписа „Војводи Путнику,

³⁵⁸ Више о подизању споменика заслужноме за отаџбину видети у: В. Обреновић, *нав. дело*, 176-178, 181-184.

³⁵⁹ Аноним, „Споменици заслужноме за отаџбину“, *Време*, 22.2. 1927, 5; Аноним, „Стечај за скице надгробних споменика заслужнима за Отаџбину“, *Политика*, 23.2.1927, 7; Аноним, „Конкурс за израду споменика великанима“, *Време*, 11.3.1927, 4.

Захвална Отаџбина 1926.“ предвиђено је постављање штита и мача, симбола војне славе и витештва. Ни ово решење није реализовано, а јавни конкурс за споменик Војводи Путнику, расписан је у оквиру конкурса за споменик Заслужноме за отаџбину.³⁶⁰

Споменик за четири управника Мајдана Поповић је пројектовао 1927. године (сл.116). Четвртасто монолитно стабло, високо око три метра, са наглашеним ивицама, постављено на ниско постолје и завршено карактеристичном „капом“, требало је да са сваке стране носи по један медаљон са ликом управника. Изнад слике су предвиђена слова алфа и омега, а испод укрштена два чекића. Споменик је требало да буде постављен код костолачке цркве, односно цркве задужбине пуковника Драгутина Тодића. До реализације није дошло.

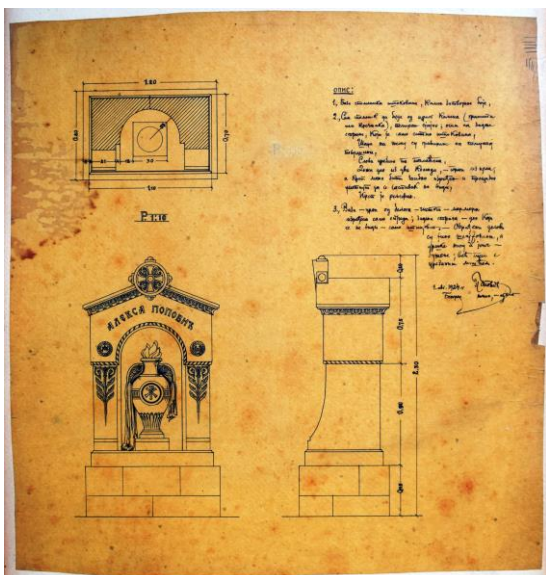

Сл. 116. П. Ј. П., Споменик за четири управника Мајдана
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П. Ј. П., инв. бр. 2481

Пројекат за Споменик Алекси Поповићу, адвокату и председнику скупштине (1880-1882), Петар Ј. Поповић је завршио 1. августа 1924. године (сл.117 и 118). У горњем десном углу архитекта је руком детаљно описао будући изглед споменика. Правоугаона база, дужине нешто више од једног метра и

³⁶⁰ Више о споменику и конкурс за споменик војводи Радомиру Путнику видети у: В. Обреновић, *нав. дело*, 178-181; А. Илијевски, „Архитектура маузолеја...“, 249-250.

ширине седамдесет центиметра, носила би камени блок црне боје, са уметнутом вазом на средини и крстом на врху. Поповић је на пројекту записао следеће: „1. База споменика чисто кована, камен затворене боје; 2. Сам споменик да буде од црног камена (гранита или кречњака), полиран сјајно, осим са задње стране, која је само ситно штокована, Шаре на њему су гравирани на полираној површини, слова урезана па позлаћена, Доњи део из два комада, горњи из цела, а Крст може бити засебно израђен и прецизно уметнут да се саставак не види, крст је рељефан; 3. Ваза-црна од белог чистог мермера израђена само спреда; задња страна, - део који се не види - само ишпицован, Обрађени делови су фино ишлајфовани а дршке нису *a jour* бушене- већ пуне са урезаним листићем.“

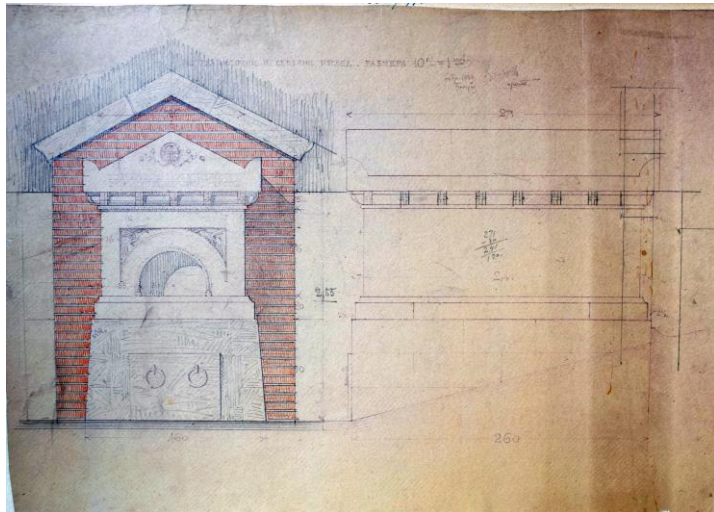
Сл. 117. П.Ј.П., Споменик Алекси Поповићу

Сл. 118. П.Ј.П., Споменик Алекси Поповићу, детаљ

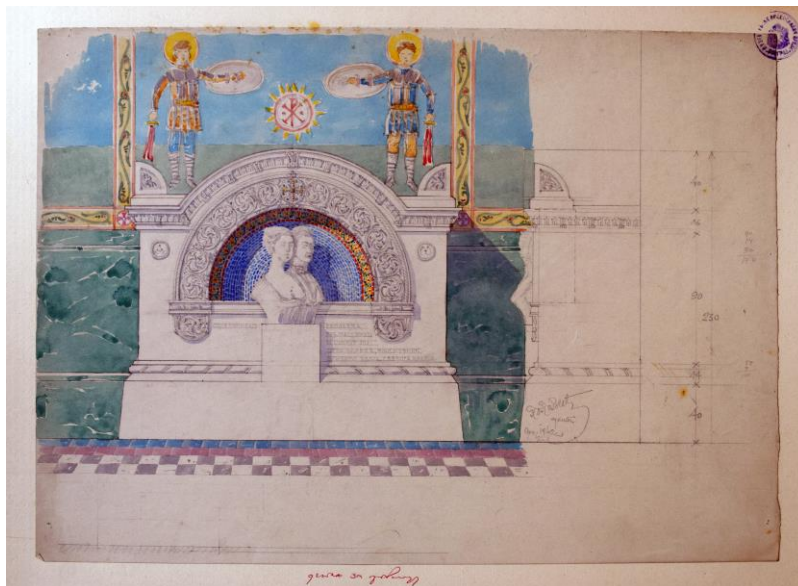
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2648 Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8292

Пројекат за сопствену гробницу Поповић је осмислио фебруара 1939. године (сл.119). Гробница је осмишљена као правоугани објекат, дужине 2,70 висине 2,55 и ширине 1,70 метара. Сачињен је из три дела, која су на предњој страни видљива. Најнижи део предвиђен је за смештање посмртних остатака и израђен је од камених блокова. Спреда је јасно уочљив. Има трапезасту форму и носи две округле алке. Средишњи део се на чеоној страни завршава полукружном нишом, наглашеном снажним архиволтом. Трећи део представља неку врсту двоводног крова и покрива читав објекат. Напред је такође посебно наглашен. Посебну црту гробници даје црвена фасадна цигла којом је оперважено прочеље. До данас нема података да је овај објекат реализован.

Сл. 119. П.Ј.П., Пројекат Гробнице Петра Ј. Поповића
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2608

Гробница Петра Одавића књижевника и његове жене Лепосаве требало је да буде изведена у цркви која је била њихово ктиторско дело (сл.120). Пројекат је Поповић израдио децембра 1943. године. Спојена попрсја двоје супружника постављена су на коцкасти постамент који израста из правоугаоне базе гробнице. Најупечатљивија је полукружна ниша прекривена светло плавим каменчићима и уоквирена богато декорисаном архиволтом. Није познато да ли је ова гробница реализована.

Сл. 120. П.Ј.П., Пројекат за гробницу Петра Одавића
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2732

Сл. 121. Скица бр. I

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 6479

Сл. 122. Скица бр. II

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7950

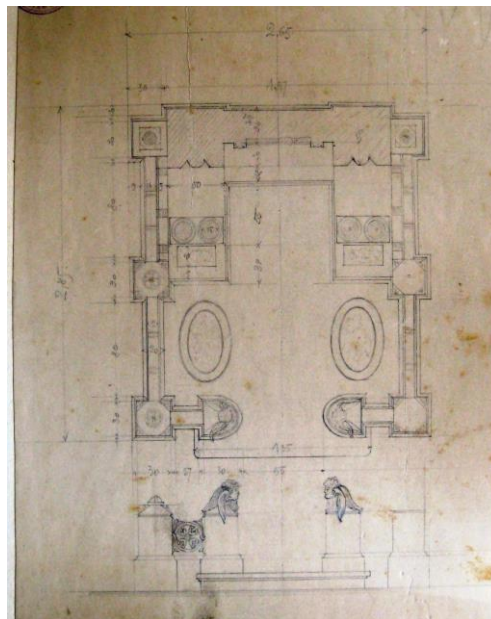
Неколико скица, на којима су приказани објекти меморијалног типа, свакако не би требало изоставити када говоримо о Поповићевим нереализованим пројектима. Иако се на основу њих не може тачно закључити о којим је споменицима реч, нити када су скице урађене, сматрамо да би их, због монументалности и занимљиве архитектонске форме, требало проучити. На сложеној архитектонској форми која представља владарски престо, постављена је седећа фигура, која у једној руци држи уздигнуту гранчицу ловора, симбол победе и тријумфа, док се изнад ње, са леве и десне стране, уздижу жезла са орловима на врху. Са обе стране престола постављене су две фигуре пауна који симболишу бесмртност и загробни живот. Испред читаве форме постављена је фигура ратника у клечећем положају (сл.121 и 122). До данас нема података да је овај меморијал са изузетно слојевитом симболиком реализован.

Споменик породице Ђукановић детаљније је разрађен. Осим скице прочеља (сл.123) и пројекта основе (сл.124), урађени су и прецизнији нацрти споменика (сл.125). На готово коцкастој основи споменика ширине 2,65 и дужине 2,85 метара, почива изузетно сложена архитектонска форма. Благо залучено прочеље уоквирено са два пара стубова носи медаљон са ликом светитеља, изнад

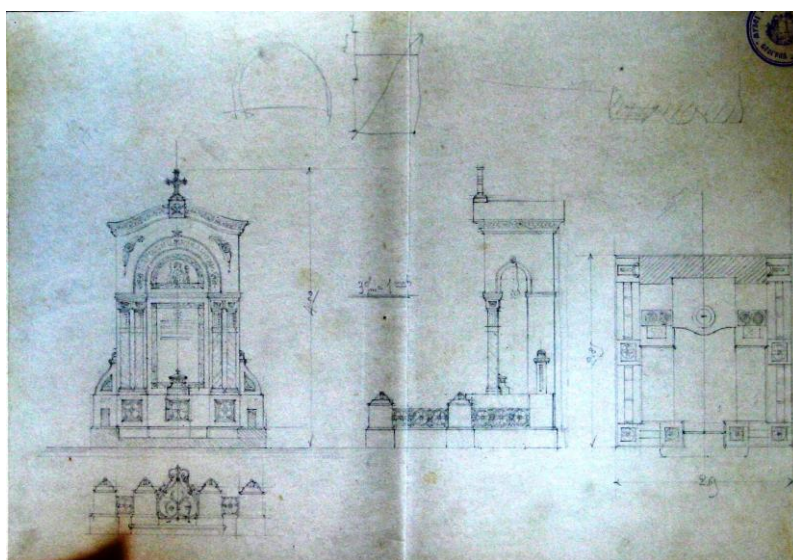
кога је на архиволти исписано „Породица Ђукановић“. Поред стубова се са обе стране налазе украсне камене вазе док је на средини споменика постављен пламен који вечно гори, такође изведен у камену. Предвиђена је и изузетно занимљива ограда, са главама серафима и преплетима од кованог гвожђа, која би уоквирила цео споменик.

Сл. 123. Споменик породице Ђукановић, скица
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7261

Сл. 124. Споменик породице Ђукановић, основа
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7973

Сл. 125. Споменик породице Ђукановић, главни и бочни изглед
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8031

Учешће Петра Ј. Поповића на јавним конкурсима

Резултати досадашњих истраживања говоре нам да је Петар Ј. Поповић током целе каријере учествовао на само два јавна конкурса. Оваква чињеница не изненађује ако узмемо у обзир да је Поповић као начелник Министарства грађевина, и касније професор Универзитета, често био у оцењивачким комисијама расписаних конкурса. Као врло млад архитекта, на самом почетку каријере, био је учесник конкурса за уређење Малог Калемегдана 1899. године и нешто касније 1903. године конкурса за цркву на Опленцу.

Конкурс за уређење Малог (доњег) Калемегдана објављен је 23. августа 1898. године у *Београдским општинским новинама*. План је требао да садржи: а) два места за забавишта дечија, једно за одраслу а друго за мању децу; б) место за панораму или другу какву забаву те врсте; в) место за „рингишпил“ или томе подобно; г) да буде означен распоред стаза и путева; и д) распоред дрвета, као и која и каква би се требала да засаде.³⁶¹ Према оцени жирија (у коме су били Коста Главинић и Милан Капетановић) од пристиглих радова најбољи су били планови Димитрија Т. Лека и Петра Ј. Поповића.³⁶² По мишљењу комисије Поповићев план је нешто бољи јер има веће игралиште за децу. Такође, позитивно је оцењено и то што за разлику од Лековог, Поповићев план нема рибњак, као и то што има шире стазе. На крају, жири је оценио да ни један пројекат не одговара у потпуности али да се оба могу дати Општинском баштовану.³⁶³ Општински одбор је крајем 1898. године ипак одлучио да Димитрије Т. Леко на основу ова два плана изради нову скицу и да баштован ради под његовим надзором, с тим да се прво изведе само засађивање и паркирање.³⁶⁴ Уређење Малог Калемегана отпочело је 1900 године. Конкурсне скице нису сачуване, а о садржају планова ово двоје архитеката сазнајемо из писаних извора.³⁶⁵ Петар Ј. Поповић је 1926. године био један од чланова комисије (у којој су између оталих били и Андра Стевановић, Николај Краснов и Хрисанф Александрович Виноградов) која је

³⁶¹ (Стечај), *Београдске општинске новине*, 23.08.1898, 1.

³⁶² С. В. Недић, „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године“, *ГГБ XXIII*, Београд 1976, 196.

³⁶³ Исто.

³⁶⁴ *Београдске општинске новине*, 12.12.1898, 171.

³⁶⁵ Д. Т. Леко, *У лету кроз Београд. Поводом покренутог питања регулисања Малог Калемегдана*, Београд 1899.

имала задатак да изради Генерални план Београдске тврђаве. План је урађен и Београдска Општина је 1928. године започела његову реализацију.³⁶⁶

Конкурс за цркву на Опленцу објављен је у *Српским Новинама* 1903. године.³⁶⁷ Од учесника конкурса се захтевало да пројектују монументалну грађевину у српско-византијском стилу, површине 500 м² са криптом. Оцењивачку комисију чинили су Михајло Валтровић, Андра Стевановић и Драгутин Ђорђевић. На конкурс је приспело 18 радова, међу којима и пројекат Петра Ј. Поповића.³⁶⁸ Прву награду је добио Никола Несторовић, другу Владимир Поповић, а трећу Душан Живановић. Откупљени су радови Милорада Рувидића Петра Ј. Поповића и Јелисавете Начић.³⁶⁹ Несторовићева скица је као победничка објављена у листу *Нова Искра*, а осим ње до данас је сачувана још и скица под шифром „Сваком своје“, вероватно рад Душана Живановића.³⁷⁰ Конкурсни радови осталих учесника нису сачувани па нам је непознато како је изгледао рад Петра Ј. Поповића. Додатни извор информација о радовима који су учествовали у надметању представља критички чланак Димитрија Т. Лека, који је објављен у часопису *Дело*.³⁷¹ Леко је након завршеног конкурса ушао у отворену полемику са Андром Стевановићем, једним од чланова жирија.³⁷² Критички се осврћући на исход конкурса он је на крају чланка изнео и опис пет конкурсних скица, од којих по свему судећи ни једна није припадала Поповићу, који је касније, након Првог светског рата, био активно укључен у радове на цркви св. Ђорђа на Опленцу.³⁷³

Учешће Петра Ј. Поповића у раду архитектонских комисија

Један од сегмената веома богате Поповићеве каријере било је и учешће у многобројним оцењивачким комисијама, путем којих је на посредан начин утицао на архитектонско-урбанистичко обликовање престонице. Статус признатог

³⁶⁶Б. М. Татић, „Једно од најлепших шеталишта Европе гради се на бедемима Београдског града“ *Време*, 21.10. 1928, 7.

³⁶⁷ (Стецај), *Српске новине*, 4.12.1903, 2.

³⁶⁸ (Домаће вести), „Задужбина његовог Величанства Краља у Тополи“, *Српске новине*, 28.9.1907,1.

³⁶⁹ Исто.

³⁷⁰ Скица Душана Живановића чува се у Архиву Југославије у Ф 74 - Двор Краљевине Југославије

³⁷¹ Д. Т. Леко, „Скице за нову цркву у Тополи“, *Дело*, 1.1.1904, 271-280.

³⁷² Одговор А. Стевановића архитекти Д.Т. Леку видети у: А. Стевановић, „Скице за нову цркву у Тополи“, *СКГ бр. 79 (1.5.1904)*, 788-796,865-873, 1025-1031.

³⁷³ Више о цркви св. Ђорђа на Опленцу видети у: М. Јовановић, *нав. дело*.

архитекте који је уживао у стручним и друштвеним круговима уз високе професионалне положаје које је заузимао као професор Универзитета, начелник Министарства грађевина и Члан Краљевске Академије, допринели су да он буде у готово свим комисијама које су одлучивале о подизању најзначајнијих грађевина у Београду.

Поповић је, поред Николе Несторовића и Момира Коруновића, био члан жирија за подизање зграде **Министарства финансија** 1925. године.³⁷⁴ Заједно са колегама Душаном Живановићем, Драгутином Ђорђевићем и Момиром Коруновићем, био је члан оцењивачког жирија за подизање **храма св. Саве у Београду** 1927. године. У жирију су осим њих били још и Богдан Поповић, Петар Мицић и Патријарх Димитрије.³⁷⁵ На конкурс је пристигло 22 рада, од којих је нама данас познато 12. Жири је радио у просторијама Основне школе Краљ Петар I у бизини Саборне цркве, а како је пренела тадашња дневна штампа поједине скице су биле толико велике и тешке „да су их са кола морала по два човека уносити у салу жирија.“³⁷⁶ Прва и трећа награда нису додељене док је друга награда припала Богдану Несторовићу. Након окончања конкурса отворила се оштра полемика о будућем изгледу светосавског храма, а жири је подвргнут оштрим критикама. У једном чланку објављеном у *Правди* архитекта Милутин Борисављевић је ишао толико далеко да је написао да од чланова жирија једино Душан Живановић има све поверење јер је он ученик чувеног Теофила Ханзена исто као Илкић и Ивачковић. По његовом мишљењу они су дали дела која ће остати, а „што се тиче г. Поповића и Коруновића, то већ није случај; ни један ни други нису створили ништа што ће остати.“³⁷⁷ Бурна полемика у вези са резултатима конкурса за подизање храма св. Саве у Београду наставила се и у наредним годинама. Коначну одлуку донели су патријарх Варнава и Краљ Александар I, после анализе свих пристиглих планова. Одлучено је да се приступи градњи према заједничком пројекту Богдана Несторовића и Александра Дерока. Камен темељац постављен је 1939. године.³⁷⁸

³⁷⁴ А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007, 346.

³⁷⁵ Аноним, „Скице за храм Св. Сави“, *Време*, 8.6. 1927, 4.

³⁷⁶ Исто.

³⁷⁷ М. Борисављевић, „Урбанистички проблем храма Св. Саве“, *Правда*, 18.2.1928, 4.

³⁷⁸ А. Кадијевић, *Један век...*141.

Конкурс за споменик **Заслужноме за отаџбину** расписао је Одбор за извршење *Закона о народном признању заслужнима за отаџбину* у фебруару 1927. године. Конкурсом су тражена идејна решење за три групе споменика. У првој групи је тражено идејно решење за споменик Војводи Радомиру Путнику, у другој идејно решење за споменик председнику Народне скупштине, министрима и војсковођама, а у трећој скице за споменик народним посланицима. У оцењивачкој комисији били су Андра Стевановић, Петар Ј. Поповића и председник удружења Југословенских инжињера и архитеката Св. Путник.³⁷⁹ На конкурс су учествовали: Александар Дероко, Димитрије М. Леко, Петар и Бранко Крстић, Милутин Борисављевић и Александар Васић. Ни овај конкурс није прошао без контраверзи. Прва награда је припала Александру Дероку, а првонаграђена скица је објављена у листу *Политика*.³⁸⁰ Међутим, након неколико месеци ова одлука је преиначена и одлучено је да се споменик војводи Радомиру Путнику изведе по скицама Александра Васића.³⁸¹ Поводом овакве одлуке јавно је иступио Александар Дероко питајући се зашто уопште учествовати на конкурсима, „кад све ионако зависи не од стручног жирија, већ од оних од којих административно и материјално зависи извођење објекта“.³⁸² Капела Војводи Путнику подигнута је према пројекту Александра Васића 1928. године у савременој варијанти српско-византијског стила.³⁸³

У жирију за **зграду Ратничког дома** у Београду Поповић је био заједно са колегама, архитектом Драгутином Маслаћем и инжењерима Светозаром Јовановићем и Здравком Васковићем. Конкурс је спроведен у мају 1929. године, а комисија је једногласно одлучила да ни један од поднетих радова не заслужује прву награду јер се „без великих допуна, нарочито у фасадама, не би могао ни један узети за основу директног разрађивања у план.“³⁸⁴ Два рада, која су се својом основом издвојила од осталих, награђена су другом наградом. Били су то радови Жарка Пиперског - Јована Јовановића и Богдана Несторовића – Јована

³⁷⁹ Видети: Аноним, „Споменици заслужноме за отаџбину“, *Време*, 22.2. 1927, 5; Аноним, „Стечај за скице надгробних споменика заслужнима за Отаџбину“, *Политика*, 23.2.1927,7; Аноним, „Конкурс за израду споменика великанима“, *Време*, 11.3.1927,4.

³⁸⁰ Аноним, „Пројекат надгробног споменика војводи Радомиру Путнику“, *Политика*, 23.5. 1927, 4.

³⁸¹ А. Кадијевић, *Један век...*, 145-146.

³⁸² Аноним, „Какве ћемо споменике подићи заслужнима за отаџбину?“, *Време*, 25. 11. 1927, 3.

³⁸³ А. Илијевски, „Архитектура маузолеја...“, 249-250.

³⁸⁴ Аноним, „Скице за Ратнички дом у Београду“, *Време*, 16.5. 1929, 3.

Шнајдера (сл. 126), док је трећа награда припала Марку П. Андрејевићу. Жири је једногласно одлучио да се награђеним учесницима равномерно подели целокупна сума одређена за награде, у износу од 110 000 динара, а остатак предвиђене суме, од 30.000 динара, да се употреби за откуп бољих радова јер је жири сматрао да треба одржавати вољу за суделовање на конкурсима и да треба наградити релативан успех и велики уложени труд. С обзиром да прва награда није додељена, комисија је предложила Одбору за грађење дома да израду планова повери једном од пројектаната награђених другом наградом али да пре израде дефинитивног плана, све скице, а нарочито фасаду, поправи по упутствима жирија.³⁸⁵ Камен темељац за градњу дома постављен је на јесен 1929. године.³⁸⁶

Сл. 126. Исечак из дневне штампе сачуван у оставини П. Ј. Поповића
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7341

Поповић је 1930. године, заједно са Драгутином Маслаћем и Миланом Минићем, уз још два свештена лица, био члан жирија за подизање **храма св. Марка у Београду**. Прву награду комисија је доделила архитектама браћи Петру

³⁸⁵ Исто.

³⁸⁶ Више о згради Ратничког дома видети у: А. Кадијевић, *Један век...*, 152-153; А. Игњатовић, „Између универзалног и аутентичног: о архитектури Ратничког дома у Београду“, *ГГБ LIII*, Београд 2005, 313-331.

и Бранку Крстићу, за чији пројекат је оценила да је „ у спољашњем изгледу цркве, са великим успехом постигнут утисак Грачанице, без простог имитирања.“³⁸⁷ Градња цркве је отпочела 5 јула.1932. године.³⁸⁸ Током извођења радова јавиле су се одређене несугласице са предузимачем инжењером М. Смиљанићем. Комисија је реаговала и изнела свој став, нагласивши да је ово усамљен случај у коме су овако прецизно и добро урађени планови и детаљи, и да се радови морају наставити према раније утврђеној погодби.³⁸⁹ Петар Ј. Поповић је у више наврата као стручно лице присуствовао седницама Управног одбора цркве св. Марка, како би се разрешиле несугласице са предузимачем, које су настале у вези са облагањем храма каменом, за шта је Смиљанић тражио да му се исплати додатна сума новца. Поповић је остајао при ставу да тражење доплате од 4 500 000 динара није оправдано, уз образложење да који год експерти убудуће буду разматрали ово питање, ако раде по савести, донеће исто решење.³⁹⁰ Поповић је заједно са колегом архитектом Светозаром Јовановићем утврдио да предузимач ни у ком случају неће моћи да заврши радове у предвиђеном року, те да се уговор мора раскинути.³⁹¹ Радови на цркви св. Марка су након овога најпре неко време стагнирали, а када су настављени текли су веома споро, услед сталних несугласица. Градња је приведена крају 1935. године, без дефинитивно завршеног ентеријера.³⁹²

Године 1932. Српска књижевна задруга је одлучила да подигне **споменик Вуку Стефановићу Караџићу**. Констатујући да ни 68 година након смрти, а 35 година од преноса посмртних остатака из Беча у Београд, у престоници није подигнут споменик нити је било каквим видним обележијем одата почаст овом српском великану, Српска књижева задруга је после много труда успела да сакупи довољну суму новца за подизање споменика Вуку Стефановићу Караџићу. Посао је био поверен угледном вајару Ђорђу Јовановићу, а оцењивачки жири чинили су сликар Урош Предић и архитекта Петар Ј. Поповић. Споменик је био замишљен

³⁸⁷ Аноним, „Нови храм Св. Марка. Палата главне поште“, *Време*, 18.9.1930, 7.

³⁸⁸ Аноним, „Данас је почело зидање храма Светог Марка“, *Правда*, 5.7.1932, 3; Н. К., „Радови на грађењу најмонументалнијег православног храма у нашој земљи“, *Правда*, 16.12.1932, 9.

³⁸⁹ В. Ивковић, „Подизање храма Св. Марка“, *Правда*, 8.6.1934, 3-4.

³⁹⁰ В. Ивковић, „Подизање храма Св. Марка“, *Правда*, 9.6.1934, 8.

³⁹¹ *Исто*.

³⁹² Више о архитектури цркве св. Марка у Београду видети у: А. Кадијевић, *Један век...*, 188; Исти, „Прилог проучавању архитектуре цркве св. Марка на београдском Ташмајдану“, *Наслеђе I*, Београд 1997, 75-82.

као један од најмонументалнијих споменика у Београду. Скицама је предвиђено да на постаменту високом 5 метра, буде постављена Вукова фигура у седећем положају. Скице су усвојене од стране Управног одбора Српске књижевне задруге и од чланова оцењивачког жирија.³⁹³

Тридесетих година Поповић је био и члан комисије основане при Министарству грађевина за спровођење ужег конкурса расписаног због избора најбољег скулптуралног решења **фигура лавова за пилон на мосту Краља Александра I Ујединитеља**. Поред Поповића у комисији су били вајар Ђорђе Јовановић и архитекта Николај Краснов.³⁹⁴

Пензиони фонд чиновника и служитеља Народне банке расписао је 1937. године конкурс за израду идејне скице за сопствену зграду. У жирију су били Петар Ј. Поповић, Светозар Јовановић и Ђура Бајаловић. Након окончања конкурса, жири је одлучио да прву награду додели раду архитекте Григорија Самојлова, док је друга награда припала архитекти Миладину Прљевићу, а трећа Маријану Ивацићу, архитекти из Загреба.³⁹⁵

На основу ових неколико наведених примера, који свакако не представљају коначан број комисија чији је Поповић био члан, можемо закључити да је он имао веома активну улогу на архитектонској сцени и након повлачења са места начелника архитектонског одељења и са места Универзитетског професора. Поповић је као архитекта са огромним знањем и искуством био готово незаобилазна личност у свим дешавањима која су се одвијала на архитектонско-урбанистичком пољу престонице.

³⁹³ Аноним, „Споменик Вуку Караџићу биће у Београду подигнут тек идуће године“, *Време*, 17.5.1932, 3.

³⁹⁴ Више о овоме видети у: А. Илијевски, „Прилог проучавању архитектуре и идеологије моста витешког Краља Александра првог ујединитеља у Београду“, *Наслеђе XIV*, Београд 2013, 211-220.

³⁹⁵ Аноним, „Идејна скица архитекте г. Григорија Самојлова за зграду пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке добила је прву награду“, *Време*, 16. 11. 1937, 7; Више о овоме видети у: М. Просен, „Палата пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке“, *ГГБ XLIX*, Београд 2002, 183-193.

IV КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКА ДЕЛАТНОСТ ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА

Конзерваторско - рестаураторска делатност у Србији крајем XIX и у првим деценијама XX века

Током неколико последњих деценија XIX века целокупна конзерваторска делатност на подручију Србије може се у потпуности везати за рад двојице истакнутих професора Велике школе: Михајла Валтровића и Драгутина Милутиновића. Сматрају се утемељивачима „научног метода истраживања српске средњовековне архитектуре и црквене уметности.“³⁹⁶ Свој велики допринос развоју и унапређењу ове области Милутиновић и Валтровић су дали деловањем у више области. Најзначајнија су свакако њихова бројна теренска истраживања, на којима су спроводили систематско снимање српске црквене баштине. Не сме се занемарити ни њихов педагошки рад, који је између осталог резултирао и формирањем нове генерације архитеката, која је наставила и унапредила започете активности у овој области и у њој успешно деловала све до четрдесетих година двадесетог века. Када говоримо о развоју конзерваторске делатности у Србији неопходно је подвући да се свест о очувању средњовековних старина јавила код истакнутих појединаца много пре рада Милутиновића и Валтровића, још почетком деветнаестог века. Тада се бележе прве иницијативе да се остаци средњовековних манастира најпре лоцирају и попишу, а нешто касније предлажу се и законске регулативе којима би се спречило њихово даље уништавање. Прве кораке у овој области начинио је Вук Стефановић Караџић 1819. године, обилазећи споменике Овчарско Кабларске долине. Резултате свог рада објавио је неколико година касније (1826) под насловом *Почетак описанија сербски*

³⁹⁶А. Илијевски, „Средњовековна баштина и савремена архитектонска пракса: црква цара Лазара и развој националног стила у Србији“, у: *Кипије поморавља у духовној историји српског народа*, (ур. С. Рајић, Г. Јашовић, И. Беџић, Љ. Васиљевић), Крушевац 2017,138; О доприносу Михајла Валтровића и Драгутина Милутиновића развоју српске конзерваторске делатности више видети у: Т. Дамјановић, *нав.дело*; С. Богдановић, *нав.дело*; Н. Дебљовић-Ристић, „Валтровић и Милутиновић, тумачења“, *Гласник ДКС* 33, Београд 2009, 323-326; И. Стевовић, „Од теренске скице до скице целине: Михајло Валтровић и српска средњовековна архитектура“, *Зборник народног музеја XXII-2*, Београд 2016, 31-35.

намастира, у првом броју забавника *Даница*.³⁹⁷ У том периоду и Јоаким Вујић по налогу кнеза Милоша Обреновића путује по Србији, са задатком да обиђе цркве и манастире и опише све што је у њима “старо и ретко.”³⁹⁸ Од пресудног значаја за очување наше градитељске баштине био је и рад Јована Стерије Поповића,³⁹⁹ тадашњег начелника Попечитељства просвештенија (Министарство просвете) и Јанка Шафарика,⁴⁰⁰ професора Лицеја. Стерија Поповић иницира доношење уредбе којом би се спречило даље рушење старих градова и њихових развалина, а Књаз 1844. године прихватајући овај предлог доноси акт којим се прописује да се стари споменици у што већој мери „ненарушим сачувају.”⁴⁰¹ Стерија Поповић такође исте године доноси указ којим оснива Музеј србски, и наредне четири године активно учествује у сакупљању старина за музејску збирку. Управљање збирком 1884. године препушта Шафарика, који је до тада већ пропутовао велики део Србије и обишао бројне манастире, између осталих и Жичу, Манасију, Студеницу, Љубостињу и др. Осим градитељске баштине он се на путовањима занимао и за надгробне споменике, старе рукописне и штампане књиге, археолошку грађу и др. Сва сазнања до којих је дошао објавио је у извештају под називом *Известије о путовању по Србији 1846. године*.⁴⁰² С друге стране Стерија Поповић је наставио да даје свој допринос очивању средњовековног градитељског наслеђа, делујући кроз Српско учено друштво, које је у другој половини XIX века „постало најзначајнији чинилац на пољу истраживања и заштите старина.”⁴⁰³ Држава је на предлог ове институције 1870. године под своју заштиту ставила 152

³⁹⁷ В. С. Караџић, „Почетци описанија србских намастира“, *Даница, Год. 1*, Беч 1826, 1.

³⁹⁸ С. Богдановић, *нав. дело*, 12.

³⁹⁹ Јован Стерија Поповић је рођен у Вршцу 1806. године. Био је истакнути српски књижевник, начелник Попечитељства просвештенија (Министарства просвете) и један од оснивача Друштва српске словесности. Његовим указом је 1844. године основан Музеум србски. Иницирао је доношење уредбе о забрани рушења старих градова што се сматра првим актом о заштити градитељске баштине. Преминуо је у Вршцу 1856. године.

⁴⁰⁰ Јанко Шафарик (1814-1876) је био лекар, музеолог, нумизматичар и библиотекар. Био је професор на Лицеју, један од оснивача Друштва српске словесности (1842), руководилац збирке Музеја србског (1848), управник Народне библиотеке у Београду (1861-1869) и члан државног савета Кнежевине Србије (1870-1875). Бавио се и истраживањем наших средњовековних цркава и манастира. Преминуо је у Београду 1876. године. Више о Јанку Шафарика видети у: М. Коларић, *Први кораци ка заштити старина и Јанко Шафарик*, (сепарат), Београд 1953; М. Драгић, *Др. Јанко Шафарик и његове заслуге за науку, књижевност и просвету*, Београд 1981; Ј. Николић, „Словак србофил: Јанко Шафарик, заљубљеник у нашу културу“, *Политика*, 18. 1. 2014, 7.

⁴⁰¹ А. Илијевски, „Средњовековна баштина и савремена архитектонска пракса...“, 137.

⁴⁰² *Исто*.

⁴⁰³ *Исто*, 138.

локалитета, што представља први званични списак заштићених споменика у Србији.

У овом периоду на сцену ступају две изузетне личности, немачки ђаци и професори Велике школе, архитекти Михајло Валтровић и Драгутин Милутиновић. Они су током последње четвртине деветнаестог века имали водећу улогу на овом пољу, постављајући темеље рестаураторско-конзерваторске делатности. У пројекту који је подржало и финансирало Српско учено друштво, њих двојица су у периоду од 1871. до 1884. године спровели низ истраживања која су обухватила више од четрдесет споменика. Осим обилажења и техничког документовања средњовековних манастира и цркава ова истраживања су пратили и теренски извештаји, описи и критички коментари, који упркос огромним напорима двојице професора нису били публиковани. Ипак Српско учено друштво је јавности презентовало резултате истраживања организујући такозване „излоге“ 1874, 1875, 1877. и 1878. године, док је сва грађа настала радом Валтровића и Милутиновића штампана много касније, тачније 120 година након свог настанка (2008).⁴⁰⁴

Почетком двадесетог века и друге институције се активније укључују у проучавање црквених споменика. При Народном музеју је 1906. године организован једномесечни обилазак наших средњовековних манастира који је предводио Габријел Мије,⁴⁰⁵ византолог и предавач на Школи за високе научне студије при Сорбони, а пратили су га млади научници Владимир Петковић⁴⁰⁶ и

⁴⁰⁴ Видети: Т. Дамљановић, *нав. дело*.

⁴⁰⁵ Габријел Мије (Gabriel Millet) је француски византолог, естетичар и историчар уметности. Рођен је 1867. године у Сенегалу. Студирао је у Ници и Паризу где је дипломирао историју 1881. године. Након студија пет година је провео у Атини радећи као наставник у француској школи. У том периоду се упознао са византијском уметношћу. Од 1899. године је предавао на *École Pratique des Hautes Études*, а 1906. је постављен за директора ове школе. Један је од утемељивача византологије као науке. Истакао се као аутор бројних књига о византијској уметности. Године 1905. и 1906. је истраживао у Србији, Македонији и Црној Гори. Био је дописни члан Српске краљевске академије касније Српске академије наука. Преминуо је у Паризу 1953. године. Више о Г. Мијеу видети у: И. Стевовић, „Габријел Мије, уметности и комуникација: пловидбом против раздаљине“, *Летопис Матице српске, књ.477, св. 4*, Нови Сад 2006, 628-642; Ц. Грозданов, „У славу Габријела Мијеа“, М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 17-28; А. Кадијевић, „О сарадњи Габријела Мијеа са Миланом Минићем, Архитектом и сликаром“, у: М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 59-66; Д. Прерадовић, „Прво путовање Габријела Мијеа по Србији и његови резултати“ у: Ј. Новаковић, (ур.), *Срби о Французима - Французи о Србима* Београд 2015, 187-205.

⁴⁰⁶ Владимир Петковић (1874-1956) је био истакнути познавалац српске средњовековне уметности, првенствено фресколикарства. Студије је завршио у Београду 1897. године, а докторирао је у Халеу у Немачкој 1905. године. Био је редовни професор Београдског универзитета, од 1921. до

архитекта Петар Ј. Поповић. Мије је резултате овог свог истраживања објавио у Паризу 1919. године у књизи *L'ancien art serbe. Les eglises*, која је након објављивања извршила значајан утицај на српску историографију и одредила даљи правац изучавања средњовековне архитектуре.

Осим Српског ученог друштва, и тек успостављених установа попут Народног музеја, веома важну, можемо слободно рећи и најважнију, улогу у развоју наше конзерваторске делатности имао је Технички факултет Велике школе у чију су наставу архитектуре седамдесетих година XIX века двојица поменутих професора, Михајло Валтровић и Драгутин Милутиновић унела проучавање властитог средњовековног градитељског наслеђа. Значајна промена на факултету, која ће позитивно утицати и на развој конзерваторске делатности, одиграла се 1882. године када је поред постојеће *Катедре за архитектуру* основана и *Катедра за археологију* за чијег је руководиоца постављен Валтровић.⁴⁰⁷

Такође, од великог значаја било је и ангажовање у настави професора Андре Стевановића 1890. године који је и сам вршио теренска истраживања и указивао на неопходност и важност проучавања и заштите споменичког наслеђа. Он је још као студент у Берлину радио тезу из области старе српске црквене архитектуре и, како је то касније навео Петар Поповић „од тада, па све до данас“ он се „интересује стално за те сведоке наше славне прошлости, проучава их, по могућству, и анимира и друге, и упућује их на студију.“⁴⁰⁸ Сам Стевановић је сматрао да „не штити и карактерише један народ само његов језик, него и његова култура, односно његове разнолике културне тековине и творевине, јер народ који и на овом пољу нема тековина, или их има али не сачува, изгубиће се, претопиће се у други суседни народ чија култура њиме доминира.“⁴⁰⁹ Говорећи о старој српској црквеној архитектури изражавао је незадовољство чињеницом да о њој нема довољно прикупљених података, а да се од онога што је прикупљено не

1935. године директор Народног музеја у Београду, године 1932 постао је члан Српске краљевске академије. Аутор је бројних стручних чланака и монографских публикација чија су тема били архитектура и живопис наших средњовековних манастира. О Владимиру Петковићу више видети у: С. Радојичић, „Др. Владимир Петковић“, *Гласник САН бр.2*, Београд 1957; И. Ђорђевић, *Владимир Р. Петковић, уредник Старицара: од 1931-1956*, Београд 1985.

⁴⁰⁷ Видети: Б. Ротер Благојевић, „Настава архитектуре на вишим...“, 145.

⁴⁰⁸ П. Ј. Поповић, „Прилог за студију старе српске црквене архитектуре“, *Старицар, књ. I*, Београд 1923, 95.

⁴⁰⁹ А. Стевановић, „Стара српска црквена архитектура и њен значај“, *СКГ бр.47*, 1.1.1903, 515.

може склопити целовита слика културне тековине једног народа. Посебно је наглашавао да је несхватљиво да изучавање црквене архитектуре за тадашње институције има споредни значај, а као неславни пример таквог односа наводио је непубликовање вредне грађе које су прикупили професори Валтровић и Милутиновић.⁴¹⁰ Са намером да изнесе своје погледе на српску средњовековну архитектуру Стевановић је написао чланак под називом „Стара српска црквена архитектура и њен значај“, објављен у *Српском књижевном гласнику* 1903. године.⁴¹¹ У њему је дао преглед наших најзначајнијих манастира и опис њиховог материјалног стања почетом двадесетог века, наглашавајући да „излагање неће, у осталом, имати строго научни карактер, јер се не могу изложити нацрти који су за такво излагање преко потребни.“⁴¹² Иако без прилога овај чланак је имао значајан утицај на касније тумаче градитељског наслеђа, можда највише на Петра Ј. Поповића који се врло често у својим научним радовима позивао на поједине ставове свог професора, изнете у овом чланку.⁴¹³ Настојећи да у што већој мери допринесе заштити наших средњовековних споменика, Стевановић је својим заузимањем успео да на Универзитету 1906. године издејствује буџет за испитивање и проучавање старих српских споменика и народних рукотворина.⁴¹⁴ Такође, на његову иницијативу и под његовим водством Српска Краљевска Академија је у лето 1912. године организовала научну екскурзију по јужној Србији, тада још неослобођеној од Турака. Трошкове експедиције поднела је Академија, а средства су обезбеђена из фонда „Велимиријанум.“⁴¹⁵

Осим Стевановића, Валтровића и Милутиновића и остали професори Техничког факултета узимали су активно учешће у проучавању наших старина. Након изненадне Милутиновићеве смрти 1900. године, на факултет из Министарства Грађевина долази архитекта Милорад Рувидић и 1903. године почиње да ради као хонорарни професор на предметима *Историја архитектуре* и *Византијски стил* у оквиру кога је изучавана старо-хришћанска, византијска и

⁴¹⁰ Исто, 514.

⁴¹¹ А. Стевановић, „Стара српска црквена архитектура и њен значај“, *СКГ бр.47, 1.1.1903*, 514-522. и А. Стевановић, „Стара српска црквена архитектура и њен значај“, *СКГ бр.55, 1. 5.1903*, 47-54, 123-134, 213-226, 295-304, 445-455.

⁴¹² Исто, 47.

⁴¹³ Видети: П. Ј. Поповић, „Фасада манастира Манасије“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IV*, Београд 1924, 187.

⁴¹⁴ Б. Таназавећ, *нав. дело*, 50.

⁴¹⁵ П. Ј. Поповић, „Прилог за студију...“, 95.

српска архитектура.⁴¹⁶ На факултету је тада радио и архитекта Бранко Таназевић, који је водио катедру *Орнаментике* и блиско сарађивао са Рувидићем. Свесни потребе темељног изучавања наше средњовековне баштине њих двојица су 1906. године отпутовали у унутрашњост Србије зарад проучавања старе српске архитектуре.⁴¹⁷ Средства је, како смо већ поменули обезбедио Универзитет заузимањем професора Андре Стевановића, а резултате истраживања Таназевић је изнео у чланку објављеном 1910. године у *Српском Техничком листу*.⁴¹⁸

У трећој и четвртој деценији двадесетог века наставило се са активним радом на заштити споменика архитектуре али у доста сложенијој друштвеној и културној клими. „Упркос одсуству државно организоване и на закону засноване планске службе заштите у овом периоду се доста радило и постигло.“⁴¹⁹ Технички факултет је и даље представљао једну од важних карику у настојањима да се српски споменици адекватно изуче, а потом и заштите. Професори факултета су често били, као и пре рата, чланови разних стручних експедиција и комисија које су радиле на проучавању и обнови српске градитељске баштине. Милорада Рувидића је, након његове смрти 1914. године, наследио предани поборник изучавања и заштите старе српске архитектуре Петар Ј. Поповић. Он је свој рад на факултету отпочео 1919. године као већ искусни архитекта, рестауратор и добар познавалац српских средњовековних споменика. Поповић је био члан, а касније и председник *Комисије за одржавање и рестаурацију манастирских грађевина* (установљеној 1923. године при *Министарству вера*). У области заштите деловао је од почетка двадесетог века, а ступањем на факултет, као и његови предходници, истицао је важност познавања и очувања српске средњовековне баштине. Након Поповићевог повлачења место је поверено његовом млађем колеги, архитекти Александру Дероку, који је са Поповићем сарађивао и у области архитектуре и у области заштите. Заједно су у периоду од 1925-1928. године истраживали манастире Жичу, Ђурђеве Ступове у Будимљу, Ђурђеве

⁴¹⁶ М. Ротер Благојевић, *нав. дело*, 154.

⁴¹⁷ Д. Живановић, „Почеци проучавања византијске архитектуре у Србији“, М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 400.

⁴¹⁸ Б. Таназевић, *нав. дело*.

⁴¹⁹ А. Стојаковић, „Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата“, *Рашка баштина 2*, Краљево 1981, 259-267.

Ступове код Новог Пазара, Сопоћане и Дечане.⁴²⁰ Дероко је био и члан *Комисије* коју је при Синоду основала Српска православна црква 1930. године, након што је предходна комисија *Министарства вера* престала са радом. Чланови ове *Комисије* поред Александра Дерока били су и архитекти Момир Коруновић, Бранко Таназевић и Ђурђе Бошковић. Коруновић је спровео истраживања на око четрдесетак споменика из средњовековног периода и новијег доба.⁴²¹ Радио је првенствено на њиховом проучавању али и на реконструкцији. Најзначајнији је рад на заштити манастира Дечана и рад на оправци манастира Жиче.⁴²² На проучавању и очувању архитектонске баштине у међуратном периоду нарочито се истакао Ђурђе Бошковић,⁴²³ који је „од 1928. до 1938. године радовима у Каленићу, Пећкој Патријаршији и Бањској, установио начела заштите споменика културе, која ће бити узор генерацијама стручњака.“⁴²⁴ Бошковић је својим деловањем на овом пољу, крајем треће и током четврте деценије двадесетог века, битно изменио методолошки приступ обнови споменика.⁴²⁵ У овом периоду свој допринос конзерваторској делатности поред наведених архитеката дали су и архитекти Драгутин Маслаћ⁴²⁶ и Жарко Татић.⁴²⁷ Татић је често радио са Петром

⁴²⁰ З. Јовановић, *нав. дело*.

⁴²¹ Више о раду Момира Коруновића на пољу конзерваторске делатности видети у: А. Кадијевић, „Рад архитекте Момира Коруновића у заштити споменика културе“, *Гласник ДКС 16*, Београд 1992, 182-187.

⁴²² О овоме више видети у: А. Кадијевић, „Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата“, у: Г. Суботић, (пр.), *Манастир Жича: зборник радова*, Краљево 2000, 341-356.

⁴²³ Ђурђе Бошковић (1904-1990) је 1928. године дипломирао на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду на коме је 1950. године изабран за редовног професора. Предавао је историју уметности и историју архитектуре средњег века. Био је управник Археолошког института до 1978. године. Бавио се заштитом српске средњовековне архитектонске баштине и архитектонском критиком. Аутор је бројних стручних публикација, научних студија и монографија. Више о биографији и научном раду Ђурђа Бошковића видети у: Г. Милошевић, „In memoriam Ђурђе Бошковић (1904-1990)“, *Свеске ДИУС XX-XXI*, Београд 1990, 79-91; Е. Блануша, „Ђурђе Бошковић као истраживач црквених споменика рашке школе“, *Новопазарски зборник XXVII*, Нови Пазар 2003, 223-240; М. Јевтић, *Прочитавања прошлости: разговори са Ђурђем Бошковићем*, Београд 2004; И. Стевовић, „Бошковић Ђурђе“, у: М. Лесковац, А. Форишковић, Ч. Попов, (ур.), *Српски биографски речник I*, Нови Сад 2004, 737-738; З. Маневић, *Лексикон...*, 48-49; А. Илијевски, „Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата“, *ГЛБ LVIII*, Београд 2011, 171-202.

⁴²⁴ А. Илијевски, *нав. дело*, 172.

⁴²⁵ Видети: А. Стојаковић, *нав. дело*, 263-265.

⁴²⁶ Драгутин Маслаћ (1875-1937) је био истакнути српски архитекта и зачетник архитектонске критике. Био је запослен у Министарству грађевина. Нека од његових најзначајнијих остварења су: Среско начелство и суд у Прокупљу, Гимназија у Чачку, Црква св. Николе у Шилопају, Црква св. Ђорђа на Чукарици (са В. Андросовим), палата Ристић у Скопљу и др. Био је један од оснивача Удружења српских инжињера и архитеката и Клуба архитеката. Више о Драгутину Маслаћу видети у: М. Јанакова Грујић, *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Београд 2006.

Ј. Поповићем и на пројектантском и на конзерваторском пољу. Издваја се његов пројекат за обнову манастира Каленића⁴²⁸ чија реализација је, због Жаркове преране смрти, поверена Ђурђу Бошковићу.⁴²⁹

Свеобухватно гледано, међуратни период је био плононосан за развој конзерваторске делатност, и уопште подизања свести шире јавности о важности очувања наших средњовековних споменика. ОвOME су осим наведених архитеката доприносила и новооснована удружења, попут *Друштва пријатеља старина*, али и истакнути појединци-стручњаци у истим или сродним областима, између осталих и Милоје Васић, Владимир Петковић, Милан Кашанин, Владимир Ћоровић, Ђорђе Мано-Зиси, Бранислав Којић, Милан Злоковић, Сергеј Смирнов и др. Од институција је, осим Техничког факултета и Српског ученог друштва значајну улогу имао и Историјско - уметнички (данас Народни) музеј у Београду, који је вршио ископавања и научна истраживања, и Археолошко друштво у Београду, ограничено само на научна испитивања.⁴³⁰

И док су се с једне стране релевантне институције све више ангажовале на очувању српских старина, држава није доносила неопходну законску регулативу, која би ближе уредила ову област, по чему је Србија у међуратном периоду представљала једини такав пример међу европским земљама. Целокупна заштита наше архитектонске баштине била је сведена на један једини члан у оквиру Грађевинског закона усвојеног 1931. године, који се односио на „Историјске Уметничке грађевине“ и који није имао никаквог стварног значаја.⁴³¹ Неопходност стављања очувања споменика у законске оквире учавана је дуго од стране појединаца, који су своје иницијативе упућивали установама за које су професионално били везани, указујући тада на потребу постојања организованијег и систематичнијег приступа овој области. Тако се Милоје Васић 1921. године

⁴²⁷ Више о раду Жарка Татића на заштити средњовековне градитељске баштине видети у: Ж. Татић, В. Петковић, *Манастир Каленић*, Вршац 1926; Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929; Ђ. Бошковић, „Арх. Жарко М. Татић, Трагом велике прошлости, (Светогорска писма и монографске студије)“, *СКГ XXVIII, бр.2*, Београд 1929, 127-132.

⁴²⁸ Више о манастиру Каленић видети у: И. Стевовић, *Каленић: Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006.

⁴²⁹ Иако је првобитна замисао била да се спроведу Татићеви пројекти на самом почетку радова Бошковић је открио многа до тада непозната архитектонска својства, што је проузроковало промену постојећег (Татићевог) плана. Видети: Ђ. Бошковић, „Споменици прошлости и њихово обезбеђивање“, *СКГ XXXVIII, бр.1*, Београд 1.3.1933, 540.

⁴³⁰ А. Стојаковић, *нав. дело*, 260.

⁴³¹ Видети: Ђ. Бошковић, „Споменици прошлости и њихово...“, 379.

обратио Српској Краљевској Академији наводећи да „У Краљевини Србији и у њој присједињеним областима не постоји никакава специјална установа за заштиту, чување, одржавање и проучавање историјских и уметничких споменика“ и да су „наши национални, историјски и уметнички споменици од велике вредности, изложени све већем квару и пропасти.“⁴³² Васић је такође предочио Академији на неопходност оснивање посебне комисије за чување, одржавање и проучавање историјских и уметничких споменика. Са истом иницијативом се Академији обратио и тадашњи Министар грађевина предлажући да се „Одељење за Уметност заузме и организује снимање, студију, чување и рестаурисање архитектурних споменика, са евентуалном сарадњом Универзитета и Народног Музеја.“⁴³³ Ова два обраћања резултирала су израдом предлога закона који су израдили Андра Стевановић и Милоје Васић и који је уз мале измене и усвојен на седници Академије 27. II. 1922. године.⁴³⁴ Неопходно је нагласити да се није радило о *Закону за чување старина* у правом смислу те речи, већ о врло сажетом правном акту, од свега четири члана, којим је било регулисано оснивање *Одбора за чување, одржавање и проучавање, историјских и уметничких споменика и старина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца* при Српској Краљевској Академији. Одбор није формиран у оквиру Академије али је 1923. године при *Министарства вера* установљена већ поменути *Комисија за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина*, што је представљало до тада најозбиљнији покушај државе да успостави организованији приступ заштити старина. *Комисија* је активно радила неколико година, међутим због неукључивања довољног броја стручних лица у њен рад, с једне стране, и преаузаности сталних чланова, који су били преоптерећени дужностима на својим примарним пословима, с друге стране, она није у потпуности испунила очекивања и постепено је престала да делује. Реорганизована, и са знатно повећаним бројем архитеката *Комисија* је, како смо то већ напоменули, почела да делује при *Синоду српске православне цркве* 1930. године, „изгубивши на тај начин својство државне установе, па самим тим и неограниченост деловања на

⁴³² *Годишњак СКА*, XXX, (за 1921.), Београд 1922, 58-60.

⁴³³ *Исто*, 57-58.

⁴³⁴ *Исто*, 61.

обезбеђивању споменика, без обзира на њихово верско порекло и намену.⁴³⁵ Она је имала већи број чланова, међутим због суженог делокруга и одлучивања, *Комисија* није могла да води озбиљнију политику заштите. Још један покушај државе да систематичније приступи овој области видимо у оснивању *Бановинске археолошке комисије* крајем 1932. године, при Просветном одељењу *Моравске бановине*. Деловање ове *Комисије* било је више усмерено на проучавање споменика него на њихову заштиту. За неколико година прикупљена је огромна документација о споменицима и њиховим стању. Урађена је картотека и предлог уредбе о чувању старина и историјских споменика за Моравску бановину.⁴³⁶ Нажалост, до почетка Другог светског рата држава није донела неопходне законске прописе нити је радила на оснивању специјалне службе заштите. Рад ове три *Комисије* представљао је једино значајније ангажовање државног апарата у настојању да се питање очувања и обнове српске средњовековне архитектонске баштине институализује, те да не зависи од ентузијазма појединаца. Тако је Ђурђе Бошковић у једном свом чланку истакао да је „доношење закона о старинама код нас културно питање првог реда.“ Он је закључио да „за њиме вапи наша културна прошлост“ подједнако колико га „изискује и наша данашња култура.“⁴³⁷

Без оснивања специјализованих установа које би се бавиле конзерваторско-рестаураторском делатношћу али и без релевантних закона, уредби и правилника, на чију неопходност се истина константно указивало, у овој области је ипак од краја XIX и током прве три деценије XX направљен огроман помак. Истраживачким и педагошким радом архитеката и професора Михајла Валтровића и Драгутина Милутиновића створени су неопходни предуслови за развој конзерваторске делатности у Србији. На самом почетку она је у већем делу била сведена на проучавања споменика наше средњовековне прошлости, уз спорадичне, махом неадекватне обнове, али је почетком XX века направљен озбиљан искорак. Прекретницу у овом смислу представља рестаурација цркве Лазарице у Крушевцу, архитектке Петра Ј. Поповића.

⁴³⁵ А. Стојаковић, *нав. дело*, 260.

⁴³⁶ Ђ. Бошковић, „Оснивање и делатност Бановинске археолошке комисије при Моравској бановини“, *Старинар X-XI*, Београд 1936, 193-194.

⁴³⁷ Ђ. Бошковић, „Споменици прошлости...“, 380.

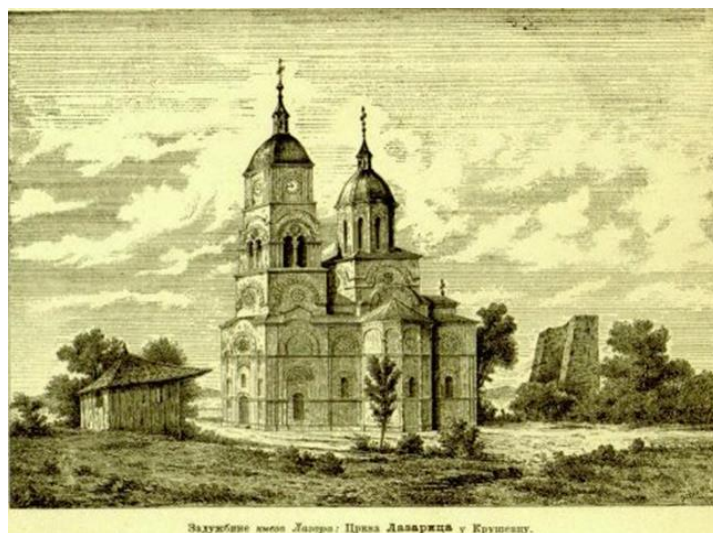
Конзерваторско – рестаураторска делатност Петра Ј. Поповића

Деловање у области конзерваторско – рестаураторске делатности архитекта Петар Ј. Поповић отпочео је у првим годинама XX века, рестаурацијом једног од најзначајнијих споменика Српског средњовековног градитељства-дворском црквом Цара Лазара у Крушевцу. Занимљиво је да је Поповић обнови приступио као веома млад архитекта, готово без икаквог предходног искуства, не само у оквиру конзерваторске већ и пројектантске делатности. Упркос оскудном радном стажу у Министарству грађевина, од свега седам година, без иједног архитектонског остварења иза себе, очигледно да је Поповић имао ванредне стручне квалитете, које су надређени учили и захваљујући којима му је и поверен овакав посао од прворазредног значаја. Реализујући дати му задатак на најбољи могући начин Поповић је у потпуности оправдао очекивања, без обзира на одређени број критика које су му са стручног становишта, након обнове, биле упућене од стране појединих колега. У том смислу Петар Ј. Поповић представља врло особену уметничку појаву - архитекту који је своју каријеру отпочео не пројектујући, већ обнављајући једну грађевину. Овде је можда најлакше уочити и спознати јачину утицаја који су на Поповића извршила двојица његових професора Драгутин Милутиновић и Андра Стевановић. На примеру обнове Лазарице ми увиђамо да је он са студија изашао одлично припремљен, већ оформљен, са великим знањем о нашим средњовековним споменицима, и јасно усмерен ка двојаким деловању: једном на проучавању и обнављању српских старина, а другом на пројектовању у српском националном стилу.

Обнови цркве цара Лазара у Крушевцу Поповић је приступио 1904. године.⁴³⁸ Црква је подигнута у периоду између 1377/8-1381. године као задужбина кнеза Лазара Хребелановића. Прва обнова изузетно оштећеног храма извршена је 1833. године када је он оспособљен за богослужења. Друга, велика обнова, извршена је непосредно након ступања на власт кнеза Александра Карађорђевића 1843.

⁴³⁸ Више о обнови Лазарице видети у: В. Ристић, „Промене у архитектури Лазарице у XIX веку“, *Рашка баштина* 2, Краљево 1980, 267-272; Исти, „Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904-1908. године“, *Саопштења XV*, Београд 1983, 129-146; А. Кадијевић, *Један век...*, 81; А. Илијевски, „Средњовековна баштина и савремена архитектонска пракса: „Црква Лазарица и развој националног стила у Србији“ у: *Катија Поморавља у духовној историји Српског народа*, (ур: С. Рајић, Г. Јашовић, И. Бецић, Љ. Васиљевић), Крушевац 2017, 135-154.

године.⁴³⁹ Том приликом је спољашност омалтерисана и прекречена у бело, чиме је у потпуности нарушен изворни изглед храма.⁴⁴⁰ Унутрашњост цркве је тада делимично и осликана. Још неколико деструктивних интервенција забележено је током XIX века, али изглед њених фасада није мењан, те је она остала како ју је Каниц назвао „бела црква”,⁴⁴¹ све до рестаурације 1904. године (сл. 125). О драстичним интервенција на цркви сам Поповић је написао: „Око седамдесетих година прошлог века инжењер окружија крушевачког Матијашевић, по примеру торњева свих шокачких а на жалост и наших цркава преко, надзидао је западно кубе у торањ, метнуо сахат; а звона су већ била ту.”⁴⁴² Свакако не треба изоставити чињеницу да је иницијатива за враћање цркве у изворно стање постојала доста раније него што је Поповић приступио обнови. Наиме, при *Министарству просвете и црквених послова* је 1887. године била покренута акција да се формира стручна комисија која ће снимити Лазарицу и предложити начин даље обнове. План рестаурације из 1889. године израдили су комисијски тројица архитеката: Михајло Валтровић, Александар Бугарски и Душан Живановић. Они су изнели став да је црква конструктивно исправна тј. стабилна али да је неопходно вратити јој првобитни – изворни облик и изглед,⁴⁴³ што није било учињено све до Поповићеве обнове 1904-8. године.

Сл. 127. Црква Лазарица, пре рестаурације 1904-8
Извор: <http://slikekrusevca.com/author/milos/page/140/>

⁴³⁹ В. Ристић, „Промене у архитектури Лазарице“, 268.

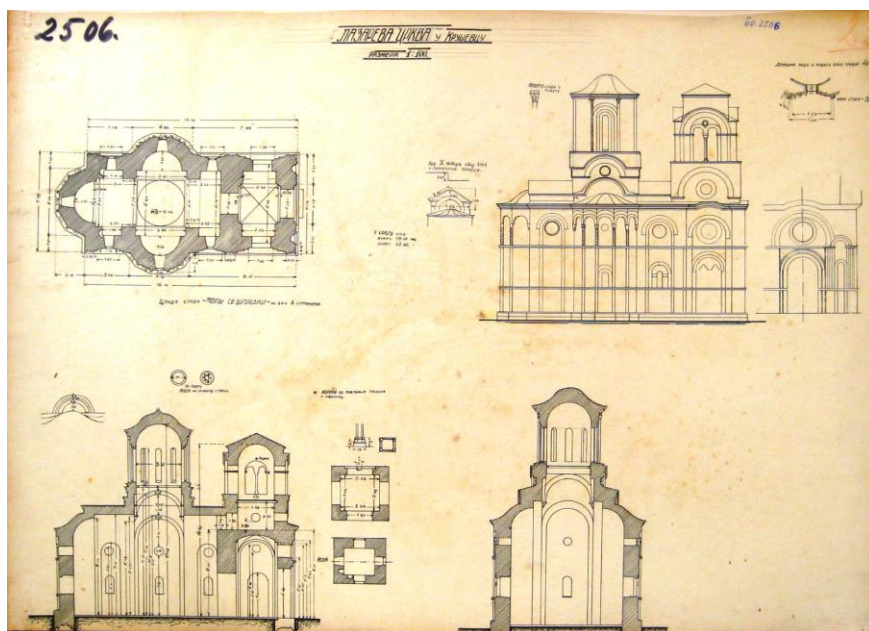
⁴⁴⁰ Исто.

⁴⁴¹ А. Каниц, *Србија земља и становништво...*, 88.

⁴⁴² П. Ј. Поповић, „Западно кубе цркве Лазарице у Крушевцу ...“, 230.

⁴⁴³ М. Валтровић, „Оправка крушевачке цркве“, *Стариар IV*, Београд 1887, 64.

Питање обнове Лазарице поново је покренуто крајем 1901. године, када је на захтев представника крушевачке цркве израђен план и предрачун радова, на основу реферата архитекте Душана Живановића. Овај план није усвојен и одлучено је да се рестаурација изврши по плановима из 1889. године.⁴⁴⁴ Сећајући се свог боравка у Крушевцу 1901. године Поповић је записао: „Много сам часова преседео у порти дивећи се архитектури овог алемкамена нашег и поред тога што је била нагрђена бароком и сва замалтерисана и окречена.”⁴⁴⁵ Упоредјујући комисијски план из 1889. године са грађевином, Поповић је уочио одређене нетачности. Из тог разлога је предложио оснивање нове комисије која би решила „како ће се и шта изградити.”⁴⁴⁶ Тадашњи министар г. Денић, прихватио је овај предлог и именовоао комисију у саставу: Петар Ј. Поповић, Јован Илкић и Душан Живановић. Већ 1902. године обијен је сав малтер са цркве и *Комисија* је могла да види како је Лазарица изгледала пре малтерисања. Септембра 1904. године под надзором Петра Ј. Поповић отпочели су радови на рестаурирању цркве Цара Лазара у Крушевцу (сл.128).

Сл. 128. Црква Цара Лазара у Крушевцу, план
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2506

⁴⁴⁴ П. Ј. Поповић, „Рестаурација цркве Цара Лазара у Крушевцу“, *Српски технички лист бр.50*, Београд 1907, 417.

⁴⁴⁵ Исти, „Западно кубе цркве Лазарице у Крушевцу ...“, 230.

⁴⁴⁶ Исти, „Рестаурација цркве Цара Лазара...“,417.

Радове су пратиле и одређене финансијске потешкоће, које је Поповић успешно решавао. Предвиђена новчана средства утрошена су већ након два месеца од почетка радова, а након тога уследила је веома жива преписка Поповића са Министарством грађевина и Министарством просвете и Црквених дела. Средства су увек обезбеђивана, а радови су текли континуирано. Један од дописа гласи: „На рестаурацији се живо ради и сва ће сума ускоро бити утрошена. Да посао не би био прекидан учтиво молим Господина Министра да изволи издејствовати код Господина Министра Просвете и Црквених дела наредбу: да се из црквеног капитала цркве Цара Лазара у Крушевцу, што пре пошаље из Управе фондова - где је капитал дат на приплод - десет хиљада динара Благајници округа Крушевачког, одакле бих узимао одређене суме за радове на цркви.”⁴⁴⁷ Како се веома озбиљно приступило обнови Лазарице, а није изостала ни добра комуникација између надзорног архитекте и Министарстава, финансијске потешкоће су успешно превазилажене и посао је напредовао. Оно што је Поповићу задавало много више брига, од новчаних потешкоћа, било је проналажење адекватног и исправног решења за реконструкцију западног кубета. У тренутку спровођења радова још увек није био познат ни један визуелни предложак који би документовао изглед западног кубета пре деструктивног надзиђивања, када је изграђена кула са сатом. Такође, Поповић је приликом рушења надзиданог дела наишао на један зидић који га је усмерио ка решењу, које је било друкчије од оног комисијског, које су израдили Валтровић, Бугарски и Живановић. Поповић је западно кубе завршио како је сматрао да је исправно. По сопственом признању до решења је дошао логичним резонавањем, посматрајући западно кубе цркве у Брусу (код Крушевца), која је зидана раније од надзиђивања торња на Лазарици. Архитекта је констатовао да му је копија послужила да рестаурира оргинал.⁴⁴⁸ Радови су окончани 1908. године, а извештај комисије која је 14. августа 1909. године прегледала обновљену цркву усвојен је исте године од стране Министарства грађевина.⁴⁴⁹ Петар Ј. Поповић је у ауторском чланку објављеном у *Техничком листу* 1907. године сажето изнео „зашто је што и како

⁴⁴⁷ АС, МПсЦ, 1907, V, 53.

⁴⁴⁸ П. Ј. Поповић, „Западно кубе...”, 232.

⁴⁴⁹ АС, МПсЦ, 1910, III, 64.

урађено“ током рестаурације Лазарице.⁴⁵⁰ Сазнајемо да је велико кубе израђено слично ономе на Раваници, да је мало кубе добило сужавање изнад двојних прозора, да су кровови изведени по узору на оне у Хиландару, а да је орнаментика у камену допуњена где год је била уништена или оштећена. Прозори су такође обновљени по хиландарским мотивима као и отвори на припрати.⁴⁵¹ Садржај овог чланка изазвао је негативну реакцију архитекте Бранка Таназевића, који се и сам бавио изучавањем средњовековних споменика. Таназевић је упутио веома оштре критике не само на податке изнесене у Поповићевом чланку, оспоравајући њихову веродостојност, већ и на начин на који су они презентовани, а такође се веома неповољно изразио и о самој рестаурацији Лазареве цркве у Крушевцу. Не можемо не приметити да критике имају и призив личне нетрепеливости према Петру Ј. Поповићу. Осврћући се на његов чланак о обнови Лазарице Таназевић каже: „Писац нам није довољно јасно изнео шта је ново а шта је старо на тој рестаурисаној грађевини, већ ређа моменте, тако да онај који зграду није видео не може ни имати појма о обиму њене рестаурације. Ми архитекти не можемо пропустити а да не осудимо овакав приказ, тим пре што нам је у многоме нетачан; он је шта више у многоме неразумљив.“⁴⁵² Највише се Поповићу замера што у оквиру чланка није изнео опис и цртеж ранијег изгледа грађевине, који се види из извештаја Валтровића, Бугарског и Живановића (из 1887. године), а који би читаоцима пружио јаснију слику о изгледу храма пре обнове. Замерано му је и то што у чланку није приложио читав реферат ове тројице стручњака као и што није изнео цео ток рада на Лазарици, бар у главним цртама.⁴⁵³ Ипак најоштрија критика упућена је Поповићу на не помињање сопственог пројекта рестаурације из 1901. године. Таназевић овај Поповићев план назива смешним. Он наводи: „Господин је још пропустио да каже да је јануара месеца 1902. поднео план и предрачун за оправку цркве крушевачке, (дакле не крајем 1901. као што вели). По овом плану требало би надзидак изнад припрате да прими још једно кубе. Затим би се сви опали редови, опека и камена имитирали малтером и бојом и на место оштећених орнамената резаних у камену дошли би орнаменти у теракоти, која би

⁴⁵⁰ Видети: П. Ј. Поповић, „Рестаурација цркве Цара Лазара...

⁴⁵¹ Исто, 418.

⁴⁵² Б. Таназевић, *нав. дело*, 65.

⁴⁵³ Исто.

била премазана бојом да представља камен. Свакако да овакав смешан предлог није смео нити могао бити примљен те га је техничка ревизија која је ово прегледала и одбила.⁴⁵⁴ Иако Таназевић има право када констатује да Поповићев план из 1901. није био прихватљив, што потврђује и његово неусвајање, ипак он занемарује чињеницу да стручњаци нису имали у том моменту на основу чега да израде план рестаурације с обзиром да није био познат изворни изглед Лазарице (пре деструктивних интервенција у XIX веку). Из тих разлога је и усвојени план Валтровића, Бугарског и Живановића из 1889. године имао одређених недостатака, што је Поповића натерало да затражи формирање нове комисије која би дефинитивно одлучила на који ће се начин спровести обнова. Није реткост да током процеса рестаурације на самом споменику дође до нових открића, која онда усмере обнову у сасвим новом правцу и доведу до измене пројеката. Поповић наводи да је тек по уклањању малтера са спољних фасада комисија решила како ће се обнова извршити. Он каже: „Предходно је обивен нови леп са цркве , те је тако комисија почетком 1903. год. могла тачно видети како је црква изгледала пре замазивања малтером, тада су решена сва спорна питања.“⁴⁵⁵ Нешто слично догодило се и за западним кубетом, када је Поповић тек након рушења торња схватио да се кубе мора урадити другачије него што је то првобитним планом било предвиђено. Оваквих случајева биће и у каснијој пракси. Можда се највише истиче онај при обнови Каленића, тридесетих година XX века, када је због нових открића током саме обнове, Ђурђе Бошковић одустао од реализације постојећих планова Жарка Татића.⁴⁵⁶ Бошковић је у том периоду (1933) осврчући се на обнову Лазарице, приметио одређене недосатке направљене приликом рестаурације. Он је у доста смиренијем тону и чини се са много више поштовања према Поповићу, укратко указао на неколико пропуста који су учињени током обнове. Највише замерки је имао на реконструкцију западног портала и бифора на нартексу, који су урађени по угледу на хиландарске. Решење западног портала је оценио као потпуно нестилски изведено.⁴⁵⁷ Такође, он је позвао Поповића да на сачуваним Рувидићевим снимцима Лазарице, с обзиром да су његови

⁴⁵⁴ Исто.

⁴⁵⁵ П. Ј. Поповић, „Рестаурација цркве Цара Лазара...“, 417.

⁴⁵⁶ Погледати напомену 429.

⁴⁵⁷ Ђ. Бошковић, „Споменици прошлости...“, 534.

(Поповићеви) уништени у рату, убележи све рестаурисане делове као и стање у коме су се пре оправке налазили. Оценио је да би ово представљало изистински драгоцен податак за будуће генерације.⁴⁵⁸

Осим ове две критике, Таназевићеве за коју можемо рећи да је исувише оштра а донекле и неутемељена, и Бошковићеве, умереније и оправданије, реакције и оцене других стручњака на обнову Лазарице су биле изузетно позитивне. Рестаурација овог средњовековног споменика одлично је прихваћена и у јавности. На Балканској изложби је макета обновљене цркве била награђена златном медаљом,⁴⁵⁹ а византолог Габријел Мије је 1919. године посао на рестаурацији описао као „веома савестан, вичан, вешт и успео.“⁴⁶⁰ Похвалама се прикључио и Милоје Васић у чланку објављеном 1924. године.⁴⁶¹ Он је нагласио да је посао на обнови (сл. 129) обављен „изврсно“ и да „на том пољу рада у нас“ Петар Ј. Поповић „није имао предходника, нити је, у то време било стручнијих људи за такве послове.“⁴⁶²

Сл. 129. Црква цара Лазара у Крушевцу
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 6404

⁴⁵⁸ Исто, 535.

⁴⁵⁹ (Белешке), „Модел цркве цара Лазара“, *Политика*, 27. 1. 1908, 2.

⁴⁶⁰ G. Millet, *L'ancien art serbe. Les eglises*, 192-193.

⁴⁶¹ М. М. Васић, *нав. дело*.

⁴⁶² Исто, 142.

Узевши све у обзир можемо рећи да Поповићев рад на обнови Лазарице, и поред одређених пропуста, заслужује позитивну оцену. Наглашавајући да је ово први подухват ове врсте у Србији, да је урађен стручно, савесно и темељно и да је цркви у највећој мери враћен првобитни изглед, закључујемо да овај конзерваторско-рестаураторски захват „улази у историју заштите споменика културе као пионирски корак савремене службе заштите непокретних споменика на нашој територији.”⁴⁶³

Након завршене реконструкције Лазарице Петар Ј. Поповић се великим ентузијазмом посветио пројектантском позиву. Ипак рад на пољу заштите наших средњовековних споменика није у потпуности занемарио. Био је члан већине стручних експедиција које су обилазиле и снимале наше манастире. Осим једномесечне екскурзије са Габријелом Мијеом, још док је трајала обнова цркве у Крушевцу, 1906. године, Поповић је заједно са својим професором Андром Стевановићем, Владимиром Петковићем и г. Боројевићем - сликаром, наставником скопске Гимназије, 1912. године обишао споменике на југу Србије. Екскурзија је захватила простор у троуглу Врање-Скопље-Крива Паланка, са скопском околином, све до Тетова.⁴⁶⁴ Нажалост сви снимци, блокови, фотографије и белешке који су се налазили у Поповићевој библиотеци уништени су током рата. Међутим, део забелешки са ове екскурзије сачуван је и њих је Поповић објавио у *Старинару* 1923. године, сматрајући да ће и у том облику бити корисне будућим истраживачима градитељског наслеђа. Године 1922. поново је посетио српске манастире, заједно са професорима и студентима Техничког факултета Универзитета у Букурешту. Осим ових стручних експедиција Поповић готово деценију и по није деловао у области заштите. Његово поновно ангажовање на овим пословима уследило је након оснивања стручне *Комисије* 1923. године.

Наиме, тадашњи Министар вера, Воја Јанић је 24. децембра 1923. године образовао стручну археолошко-технолошку *Комисију за одржавање и евентуалну рестаурацију црквених и манастирских грађевина*, на територији Србије, Црне

⁴⁶³ В. Ристић, „Промене у архитектури...”, 272; Више о цркви Лазарици видети у: В. Ристић, *Лазарица и Крушевачки град*, Београд 1989.

⁴⁶⁴ П. Ј. Поповић, „Прилог за студије старе...”, 95.

Горе и Војводине.⁴⁶⁵ У предлогу, који је упутио Министарском савету на усвајање, он је образложио да га је на овај корак подстакло најпре свакодневно обраћање Министарству, ради оправака црквених и манастирских грађевина на територији Краљевине С.Х.С, међу којима се налазе споменици првокласне вредности. Ценећи огромну културно-историјску и уметничку вредност ових националних споменика из које проистиче дужност државе и народа да се стара о њима, он је сматрао да се технички радови и оправке не смеју предузимати без предходних стручних студија, како се не би нарушила и умањила њихова уметничка вредност. Из наведених разлога он је образовао комисију са следећим стручњацима: за председника именован је Милоје Васић, професор Универзитета, а за чланове Петар Ј. Поповић, начелник Миистарства грађевина, Владимир Петковић, професор Универзитета, Владимир Ђоровић, професор Унивезитета и Р. Јосић доцент Филозофског факултета.⁴⁶⁶ Овај предлог Министра вера усвојен је од стране Министарског савета и *Комисија* је требало одмах да отпочне са радом. Њен први задатак био је да за свој унутрашњи рад најпре изradi Правилник који ће бити усаглашен са свим захтевима модерне науке и искуствима „о чувању и одржавању оваквих споменика у осталим културним државама Европе.“⁴⁶⁷ Рестаурација споменика и трошкови рада *Комисије* финансирани су из буџета Министарства вера средствима наменски опредељеним у ту сврху. Мањи део средстава био је предвиђен и буџетом Министарства грађевина.⁴⁶⁸ Два месеца након оснивања *Комисије* (фебруара 1924.) решењем Министра вера у њен рад је укључен и Александар Дероко.⁴⁶⁹

Деловање Петра Ј. Поповића у оквиру *Комисију за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина* можемо пратити највише кроз његове редовне извештаје које је подносио Министарству вера али и на основу одређеног броја пројеката урађених за потребе рестаурације појединих споменика. Осим што нису сви израђени планови сачувани не сме се заобићи ни чињеница да они нису ни рађени за све споменике који су обнављани. Често је

⁴⁶⁵ АЈ, Ф-69,ф-79.

⁴⁶⁶ Исто.

⁴⁶⁷ Исто.

⁴⁶⁸ Исто.

⁴⁶⁹ Исто; Александар Дероко је у тренутку прикључивања комисији још увек био студент архитектуре на Техичком факултету у Београду. У решењу је наведено да је по струци апсолвирани техничар.

Комисија описно давала предлог шта и како треба радити на одређеном споменику, слала тај предлог на одобрење надлежном Министарству и ако је предлог усвојен, она је само вршила надзор током извођења радова. Захтева за обнављање манастира и цркава било је много. Лоше стање у коме се налазила српска девастирана градитељска баштина додатно се погоршало након Првог светског рата, током кога је оштећен значајан број споменика. *Комисија* је деловала и на основу захтева, када је циљано обилазила и вршила снимање једне грађевине, а и системски, када је током дужег боравка на терену, обилазила већи број споменика, оцењивала степен њихове очуваности, детектовала евентуалне проблеме, правила предлоге за извођење радова и одлучивала о степену хитности интервенције на самим објектима. *Комисија* је прецизно наводила и висину новчаних средстава неопходних за обављање предложених радова за сваку грађевину понаособ. На основу ових извештаја Министарство је планирало финансије потребне за обнову наших старина за сваку наредну буџетску годину.

Један од првих захтева упућених *Комисији* односио се на израду плана за обнову **цркве у Ћелијама**. Одбор за обнову ове цркве обратио се у јулу 1924. године Министарству вера, обавештавајући га да су се јавиле одређене тешкоће током радова на цркви и тражио да Министарство што хитније упути стручњаке који би дали своје мишљење ради отклањања насталих проблема.

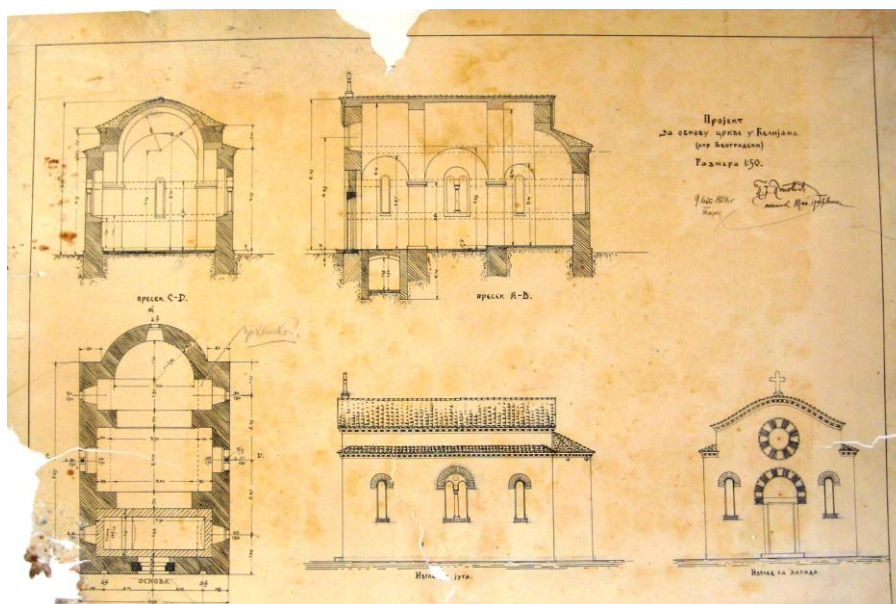
Како је изнето у допису, црква у Ћелијама је по записима „трношких калуђера“ подигнута 1554. године. У њеној је близини сахрањен ослепљени Гргур, син деспота Ђурђа Бранковића.⁴⁷⁰ Храм је током своје историје више пута рушен. Одбор је прикупио неопходан материјал, добио инжењерски план и откопао срушену цркву са намером да почетком јуна месеца 1924. године почне са зидањем нових темеља. Међутим, како је Министарству предочено „један члан за чување старина био је пре кратког времена у Ћелијама и по разгледању откопаних зидова, саопштио је том приликом одбору, да одбор почне зидати нову цркву-продужити је на њеним темељима, а не да сруши зидове, па да подиже ван темеља старе цркве.“⁴⁷¹ Одбор се из наведених разлога нашао у великој недоумици и

⁴⁷⁰ Овај податак који је у допису упућеном Министарству вера изнео председник Одбора за обнову цркве у Ћелијама, свештеник Нед. М. Поповић не одговара историјским чињеницама. Зна се да је Гргур преминуо на Хиландару 1459. године. Видети: АЈ, Ф-69, ф-79.

⁴⁷¹ АЈ, Ф-69, ф-79.

обратио се Министарству за мишљење. Такође, Одбор је потврдио да и даље остаје при својим ранијим одлукама, да сагради испод цркве и костурницу и сахрани кости војника погинулих 1914. године на Врачем брду, на положајима око Колубаре и Љига, а које су пренешене за време окупације и сахрањене на Врачем брду у Ћелијама.⁴⁷²

Министар грађевина је септембра месеца 1924. године известио Министра вера, да је стручна *Комисија* прегледала рушевине старе цркве у Ћелијама (округ Београдски) и да је на основу снимака и извештаја урађен и план (сл. 130).⁴⁷³ Његов аутор је био Петар Ј. Поповић, а као посебан квалитет истицано је то што планом, који је израђен по угледу на старе очуване цркве, није предвиђена било каква употреба дрвета, осим код врата, те је поред монументалности грађевина обезбеђена и од пожара.⁴⁷⁴

Сл. 130. П. Ј. Поповић, Пројекат за обнову цркве у Ћелијама
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 3217

Храм је једноставне правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. Споља је црква скромно декоративно обрађена (сл.131). Занимљива је употреба слепих уских монофора на благозалученом западном прочељу, коме посебан печат дају полихромно решена архиволта изнад портала и стилизована

⁴⁷² Исто.

⁴⁷³ Исто.

⁴⁷⁴ Исто.

розета. Црква у Ћелијама обновљена је 2006. године, када су освештани и нови конаци.

Сл. 131. Црква у Ћелијама, након обнове 2006. године
Извор: <https://sr.wikipedia.org>

Паралелно са радом у *Комисију за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина* Поповић је ангажован и у другим комисијама осниваним са намером да обаве само један поверен им посао. Тако је 1924. године Поповић био именован у тзв. *Комисију за Хиландар* при Министарству вера. Поред Поповића у комисији су били и Стеван Димитријевић, професор Теолошког факултета, Драгутин Маслаћ, архитекта и Радивоје Јосић, доцент Теолошког факултета.⁴⁷⁵ Задатак *Комисије* био је да отпутује на Хиландар и да на терену изради план за санацију куле Краља Милутина, да надгледа оправку конака, санира библиотеку и уради план за обнову испосне ћелије св. Саве на Кареји. Такође, један од задатака био је и да обиђе све наше гробнице на Солунском фронту, те да поднесе предлог о концентрацији управе над свим гробљима у Солуну, где је планирано подизање једне капеле.⁴⁷⁶

Вероватно најважнији а свакако најприоритетнији посао који је *Комисији за обнову споменика* поверен од стране Министарства вера била је **рестаурација манастира Жиче**. Ово није био први пут да Министарство приступа обнови овог знаменитог споменика. Непосредно по окончању Великог рата, 1919. године основан је посебан одбор за обнову манастира Жиче. За чланове одбора

⁴⁷⁵ Аноним, „Комисија за Хиландар“, *Време*, 4.6. 1924, 1.

⁴⁷⁶ Исто.

постављени су: епископ жички др. Николај Велимировић, Љубомир Стојановић, академик, Андра Стевановић, академик и професор Универзитета, Милоје Васић, управник Народног музеја, Петар Ј. Поповић, начелник Министарства грађевина и др. Владислав К. Петковић, доцент Униврзитета. За надзорног пројектанта и инжењера који ће водити све послове око рестаурације именован је архитекта Коста Ј. Јовановић.⁴⁷⁷ На основу захтева за исплату хонорара, знамо да је на пословима рестаурације Жиче био ангажован у периоду од августа 1919. до маја 1920. године.⁴⁷⁸ Нејасни су разлози због којих Јовановић у овом периоду није отпочео радове на манастиру.⁴⁷⁹

Познато нам је да је рестаурација манастира поверена новој *Комисији*, основаној 1923. године, те да јој је најпре наложено да у априлу 1924. године посети Жичу, сними ситуацију, а потом поднесе извештај надлежном Министарству. Из тог извештаја сазнајемо да је приликом последњих оправки црква препокривена, искрпљена на појединим местима и споља окречена. Оцена *Комисије* је да су све поправке изведене нехатно и веома лоше, што је поткрепљено чињеницама да на појединим местима венац већ отпада, а да су на западној фасади, око врата јужног параклиса прекречене фреске на спољној површини зида. Такође, и оправке на коначима су биле изведене веома нестручно.⁴⁸⁰ Посебно негативан утисак на *Комисију* оставио је низак дрвени звоник на југо-источној страни цркве, на који су постављена звона поклоњена у спомен миропомазанца Њ. В. Краља Александра I. *Комисија* је оценила да је звоник „ругоба, коју треба што пре уклонити.“⁴⁸¹

Црква је била у добром стању и довољно заштићена, али је предходним интервенцијама толико измењена да се њен првобитни изглед ни приближно није могао наслутити. Она је непотребним додацима и њиховом лошом израдом потпуно била изгубила свој стилски карактер. Министарству је предлошен низ мера које је неопходно предузети како би се грађевина вратила у пређашње стање. Најпре је предложено да се изврше интервенције на спољашњости цркве. Наглашено је да кров треба покрити оловом или бакром, а да са фасаде треба

⁴⁷⁷ АЈ, Ф-69, ф-137.

⁴⁷⁸ Исто.

⁴⁷⁹ АЈ, Ф-69, ф-79.

⁴⁸⁰ АЈ, Ф-69, ф-137.

⁴⁸¹ Исто.

обити све слојеве малтера како би се пронашао првобитни изглед који онда треба обновити. Особита пажња била је поклоњена унутрашњости цркве. *Комисија* је била става да што хитније треба предузети радове на обезбеђивању очуваних фресака, заменити постојећи иконостас новим израђеним од мермера, урадити столове за Патријараха и Владаоца и поставити нове певнице. Посебно се препоручивало, ради очувања фрески, увођење електричног осветљења у цркви.⁴⁸² Интервенције на кули састојале би се најпре у заливању постојећих пукотина како би се она статички обезбедила, а потом је предложено уклањање завршног дела куле и израда новог крова са кулом или на „четири воде.“ Закључак *Комисије* је био да се кула мора довести у првобитно стање за шта је постојало довољно података.⁴⁸³ Најтежи проблем стручњацима је представљао спољашњи нартекс (припрата) између цркве и куле који је био и највише оштећен. *Комисија* тада (1924. године, када је вршено снимање) није могла предложити друге радове на обезбеђењу нартекса осим радова на конзервацији очуваних зидова овог дела грађевине. Такође се обавезала да ће током радова у Жичи најтемељније испитати и проучити све у вези са припратом, а касније ће поднети и предлог за њену рестаурацију.⁴⁸⁴

Сумирајући свој извештај Министарству, *Комисија* је нагласила да од свих побројаних техничких радова, потребних за чување и одржавање Жиче, треба најпре спровести оне који се односе на унутрашњост цркве, спасавање фресака и припреми за предстојеће миропомоцање Њ. Е. Краља Александра I. Ово би били први и главни радови у Жичи али би паралелно са њима отпочели и радови на њеном систематском испитивању и обезбеђењу са тежњом да јој се врати првобитни облик у колико то буде било могуће.⁴⁸⁵

Министарство вера усвојило је извештај *Комисије* тек у августу 1925. године и наложило да се што хитније приступи потребној оправци, како би се црква спремила за свечаност миропомоцања његових величанстава Краља Александра I и Краљице Марије. С тим у вези затражено је од Министарства грађевина да у што краћем року изради план и предрачун за рестаурацију Жиче.⁴⁸⁶

⁴⁸² Исто.

⁴⁸³ Исто.

⁴⁸⁴ Исто.

⁴⁸⁵ Исто.

⁴⁸⁶ АЈ, Ф-62, ф-1493.

Овоме се оштро успротивио Петар Ј. Поповић. Он је у обраћању Министру грађевина образложио „да се план и предрачун за рестаурацију, како тражи Министар вера не може израдити из разлога што се и после многих студија не може лако утврдити првобитни изглед Жиче.“⁴⁸⁷ Такође је напоменуо да је, по његовом мишљењу, рестаурација ове задужбине најтежи посао ове врсте, јер се све друге грађевине релативно много лакше могу рестаурирати од ове, која је већ после седамдесет година по довршењу била порушена, а касније доправком и нестручним рестаурацијама много измењена.⁴⁸⁸ Поповић је дао тачан редослед радова који се требају спроводити и замолио да се овај његов предлог пошаље Српској Краљевској Академији на одобрење. Тражио је од Министарства грађевина да, ако отпочне радове у Жичи, буде ослобођен свих осталих послова. Министар вера је усвојио Поповићев предлог и наложио да се радови око рестаурације неће вршити према унапред израђеном детаљном плану и предрачуну, већ према сталним упутствима *Комисије*. У приоритетне радове стављено је обезбеђивање зидова склоних рушењу, обијање малтера којим је покривена класична фасада, постављање тротоара, уређење унутрашњости цркве и извођење звонаре по предлогу *Комисије*. Према налогу Министарства вера све остале радове требало је одложити на неко време ради студија о рестаурацији.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Исто.

⁴⁸⁸ Исто.

⁴⁸⁹ Исто.

Сл. 132. Манастир Жича у току рестаурације, 1926. г.
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7558

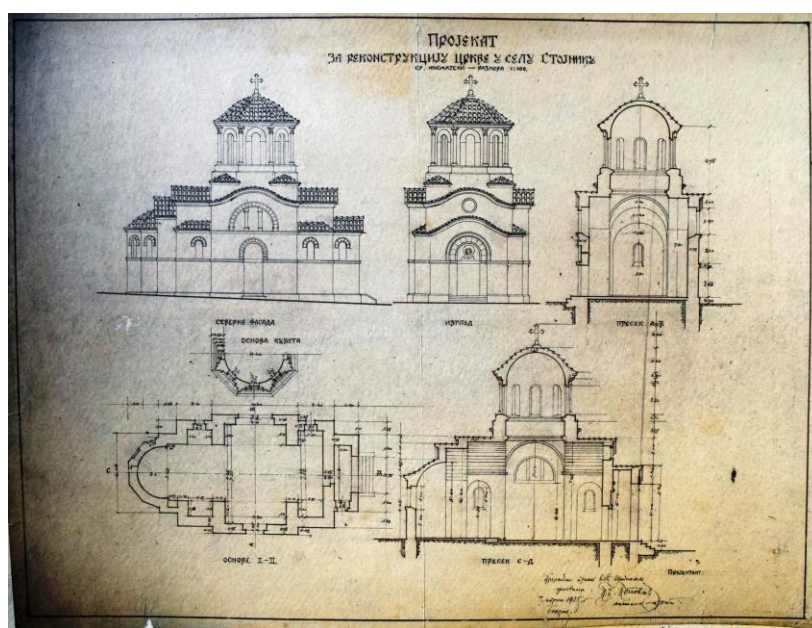
Рестаурација Жиче отпочела је 1925. године према замисли Петра Ј. Поповића, чије предлоге су цртежима уобличио архитекти Жарко Татић и Александар Дероко (сл.132). Радове је изводио архитекта Младеновић.⁴⁹⁰ Поповић је надзирао спровођење радова и ако је иза њих стајала читава *Комисија*, обнова Жиче се може ипак сматрати Поповићевим делом. Потврду налазимо и у речима председника *Комисије* Милоја Васића који је у монографији *Жича и Лазарица* навео да је највећи Поповићев допринос, поред тога што је своје знање и огромно искуство на пољу проучавања средњовековне српске архитектуре несебично ставио на располагање, у израђеним снимцима и цртежима.⁴⁹¹ Након изведених радова током 1926. године, Поповић је и 1927. године поново боравио у Жичи, ради студирања и састављања плана за обнову припрате.⁴⁹² У октобру исте године рестаурација цркве је приведена крају. Средства за куповину олова, неопходног за покривање сводова, су на препоруку председника *Комисије* Милоја Васића обезбеђена од кредита предвиђеног за оправку манастира Матеича на коме радови

⁴⁹⁰ А. Стојковић, *нав. дело*, 262.

⁴⁹¹ М. М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 256.

⁴⁹² АЈ, Ф-69, ф-137.

тада још нису били отпочели.⁴⁹³ Из грађевинског дневника, који је уредно вођен током читавог периода обнове овог значајног споменика, можемо до детаља сазнати које су се интервенције предузимале на цркви али и осталим грађевинама које су чиниле део манастирског комплекса. Поповић је на Жичи радио докле и *Комисија*, чији је био члан, тј. до 1930. године. Неки радови извођени су и касније након повлачења *Комисије* и трајали су све до 1932. године. Те године су манастир посетили архитекти Драгутин Маслаћ и Александар Дероко како би утврдили појединости за спровођење последњих радова који су требали бити изведени како би се старом споменику вратио што аутентичнији изглед.⁴⁹⁴

Сл. 133. П.Ј.Поповић, Пројекат за реконструкцију цркве у Стојнику
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2587

Поповић је, док су трајале припреме за отпочињање радова у Жичи у априлу 1925. године израдио пројекат за реконструкцију цркве у селу Стојник наомак Београда (сл.133). Како је назначено на самом плану он је урађен према већ постојећим (означеним) деловима грађевине.

На овом локалитету и раније су постојали сакрални објекти. Предпоставља се да је у првој половини XIX века подигнута брвнара, а након њеног рушења око 1851/2. године подигнута је нова црква посвећена Богородици. Већ 1871. године

⁴⁹³ АЈ, Ф-69, ф-79.

⁴⁹⁴ Аноним, „Рестаурација седмобратне Жиче приводи се крају“, *Време*, 19.8.1932, 3; О обновљеном манастиру Жича видети и: М. В. П., „Обнова манастира Жиче“, *Правда*, 11.6.1934, 5; М. Чанак- Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 445-447.

црква се срушила па је било неопходно поново саградити нови храм. Међутим, због недостатка средстава изграђена је само капела од чатме, коју су верници користили све до 1935. године.⁴⁹⁵ Данашња црква у Стојнику посвећена је св. Марку и изведена је у потпуности према пројекту Петра Ј. Поповића (сл.134).

Сл. 134.П.Ј.Поповић, Црква Св. Марка у селу Стојник
Извор: http://rs.geoview.info/stojnik_crkva_sv_marko,97945675p

Поповић је пројектовао грађевину у српско-византијском стилу са основом у виду уписаног крста сажетог типа. Источна страна завршена је изнутра полукружном а споља петостраном апсидом док се на западу налази припрата са вестибилем. Изнад централног дела уздиже се осмострано кубе.⁴⁹⁶ Храм је саграђен од камена и опеке, споља је омалтерисан и прекречен. Занимљиво је да су за градњу сокла коришћени обрађени надгробни споменици из XVIII и XIX

⁴⁹⁵ Н. Ђокић, О. Думић, „Прилог историје цркве у Стојнику“, *Каленић бр.5*, Крагујевац 2013, 38.

⁴⁹⁶ О цркви у селу Стојник видети: А. Кадијевић, *Један век...*, 160.

века.⁴⁹⁷ Пројекат за цркву у Стојнику сматра се Поповићевим ауторским делом, тако да остаје отворено питање из којих разлога на пројекту пише да је реч о реконструкцији и да је он план прерадио према већ постојећим деловима. Цркву је 26. јуна 1932. године осветио Њ. С. Патријарх српски Варнава.⁴⁹⁸

Паралелно са давањем инструкција за спровођење радова у Жичи, Милоје Васић и Петар Ј. Поповић су током лета 1925. године по налогу Министра Вера прегледали манастир Сопоћане и Ђурђево Ступове код Берана. Чланови *Комисије* искористили су овај пут да прегледају и друге наше националне споменике и констатују њихово стање. Овом приликом они су осим Сопоћана и Ђурђевих Ступова Беранских обишли и Ђурђево Ступове код Новог Пазара, цркву у Бањској, манастир Дечане и Пећку Патријаршију.⁴⁹⁹ У исцрпном извештају поднетом Министру грађевина дали су тачна упутства са описом послова које треба што хитније предузети као и предлог неопходних новчаних средстава за спровођење радова на овим архитектонским споменицима.

Најисцрпнија упутства Поповић је дао за рестаурирање **манастира Ђурђеви Ступови код Берана**.⁵⁰⁰ Најпре је констатовао да је грађевина очувана и у врло добром стању и да се релативно лако и брзо може ослободити неадекватних преправки и добити свој првобитни изглед. Занимљиво је да обнова овог споменика није била планирана, већ су средства била опредељена за Ђурђево Ступове код Новог Пазара. Међутим, дошло је до техничке грешке приликом писања решења, када је неко заменио одредницу места и уместо „код Новог Пазара“ уписао „код Берана.“⁵⁰¹ Поповић је након снимања споменика предложио да се изврше интервенције на крову и на фасади, која је током времена премалтерисана. Она је првобитно била изузетно монументална, рађена од сиге и плавичастог кречњака ређаних у правилним хоризонталним редовима. Неопходно је било пажљиво обити малтер и вратити манастиру раскошну спољашност постигнуту наизменичним смењивањем двобојних хоризонталних камених појасева. Пепоручени су и мањи радови у унутрашњости грађевине. Поповић је

⁴⁹⁷ Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, Београд 1973, 320.

⁴⁹⁸ АЈ, Ф74, ф230, 230/243.

⁴⁹⁹ АЈ, Ф-69, ф-79.

⁵⁰⁰ Манастирску цркву је подигао око 1220. године синовац Стефана Немање, жупан Стефан Првослав, син најстаријег Немањиног брата Тихомира.

⁵⁰¹ А. Дероко, „Немањићке цркве и манастири у Полимљу“, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. XI, Скопље 1932, 125.

предложио да се радови на обнови манастира повере Гаврилу Цемовићу, инжињеру из Адријевице, а по његовим писменим упутствима и под његовим повременим надзором.⁵⁰² Све предлоге је Министар вера прихватио те су радови на рестаурацији Ђурђевиx Ступова Беранских отпочели 1926. године (сл. 135).⁵⁰³

Сл. 135. Манастир Ђурђеви Ступови код Берана, данашњи изглед
Извор: <https://portalanalitika.me/clanak/265027/nepokretna-bastina-crne-gore-berane>

Извештавајући о стању осталих споменика које су Милоје Васић и он обишли, током октобра 1925. године, Поповић је нагласио да је већина њих у веома лошем стању. Изузетно угрожена била је црква Ђурђевиx Ступова код Новог Пазара, која је у једном периоду служила као турско утврђење, да би додатно страдала од гранате 1912. године.

Након Ступова ово двоје стручњака је прегледало рушевине цркве у Бањској, која је по њиховом мишљењу представљала најзначајнију српску црквену грађевину средњег века. Они су навели да „само онај ко није видео ове

⁵⁰² АЈ, Ф-69, ф-79.

⁵⁰³ Исто; Више о манастиру Ђурђеви Ступови код Берана видети у: С. Савић, *Манастир Ђурђеви Ступови Беране*, Нови Пазар 2008.

рушевине и ко нема никаквог осећаја за лепоте архитектонских споменика неће зажалити за пропадањем овог монументалног споменика у пуном смислу речи.⁵⁰⁴ Ова грађевина је била потпуно девестирана, разнобојни тесаници и други архитектонски елементи су били претрпани рушевинама, а већина је разнета у оближња насеља и употребљавана за подизање сеоских кућа и других зграда. Упркос оваквој ситуацији Поповић је сматрао да се сав разнети материјал може прикупити и употребити за рестаурацију ове грађевине, те је предочио Министру да би стављањем на располагање одређених новчаних средстава за извођење радова веома задужио српску цивилизацију и науку.⁵⁰⁵

Након Бањске, Васић и Поповић су посетили Дечане где су сазнали да су старешине манастира већ добиле кредит за подизање једног зида ради одбијања реке од места на коме је грађевина сазидана. Чланови *Комисије* су констатовали да је овај посао изведен смишљено и добро али да су неопходни други радови у дворишту и на самој грађевини ради њене заштите.⁵⁰⁶

Много озбиљнија ситуација била је у Пећкој Патријаршији о чијем стању све три цркве је *Комисија* раније поднела исцрпан извештај Министарству, указујући на неопходност радова ради њиховог чувања и одржавања. Међутим, кредити за те радове нису били одобрени. Са великом резигнираношћу чланови *Комисије* су утврдили да су Грађевинској секцији у Пећи ипак стављена на располагање одређена средства за спровођење радова на грађевинама и да су одређени радови спроведени. Нажалост они су веома лоше осмишљени, те су у потпуности промашили свој циљ. Најоштећенији је на све три цркве био кров, који спроведеним интервенцијама није саниран, те су грађевине и даље биле веома угрожене. *Комисија за чување и одржавање националних споменика* је изразила жаљење што је Канцеларија патријаршије српске предузела мере без знања Министра вера и поменуте *Комисије*, те је уз исказан протест затражила од Министра да интервенише у случају оваквих појава. Закључујући извештај Поповић и Васић су нагласили да је неопходно определити значајна средства у буџету за 1926. годину како би се отпочело са свим неопходним радовима на

⁵⁰⁴АЈ, Ф-69, ф-79.

⁵⁰⁵*Исто.*

⁵⁰⁶*Исто.*

очувању споменика које је *Комисија* током 1925. године обишла, снимила и о којима је дала своје стручно мишљење.⁵⁰⁷

Нажалост Пећка Патријаршија није представљала усамљени пример спровођења дилетантских интервенција, које су вршене без знања *Комисије* и надлежног Министарства. Таквих жалосних случајева било је доста, а један је посебно узнемирио Поповића и подстакао га да о томе напише чланак који је објављен у часопису *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1926. године. Био је то случај поплочавања пода манастира Грачаница. Ова интервенција спроведена је након рата када су, како Поповић наводи „неки претерани патриоти и Срби удесили да дигну неке загађене плоче из приштинског амама и њима поплочају дивну Грачаницу.”⁵⁰⁸ Када је случајно чуо какви се радови спроводе у овој цркви, покушао је да то спречи, али је посао већ био завршен. Преко дивног патоса који је био израђен у виду такозваног миланског – крупног мозаика, био је постављен бетон од двадесет центиметара дебљине. Поповић је имао снимљен патос али су сви цртежи страдали у рату па га је он у чланку описао по сећању, сматрајући да ће и то нешто значити, након спровођења овако неразумног његовог уништења.⁵⁰⁹

Нешто више од две године након оснивања, у првој половини 1926. године јавиле су се потешкоће у раду *Комисије*, о чему је њен председник Милоје Васић обавестио Министра вера, и затражио предузимање одређених корака како би се не само олакшало и убрзало него уопште омогућило њено функционисање. Васић је предочио Министру да су у том тренутку у току били радови у Жичи, Сопоћанима, Ђурђевим Ступовима код Берана и на цркви у Чачку, док су се за отпочињање радова на Каленићу, Студеници и на неколико мањих парохијских цркви чекала одобрења *Комисије*. Филозофски Факултет у Скопљу, који је већ био обезбедио неопходна средства, такође се обратио *Комисији* са жељом да се „Куршумли-Хан“ уреди и реконструише у зграду Музеја.⁵¹⁰ Васић је нагласио да је једино стручно техничко лице у *Комисији* Петар Ј. Поповић, начелник Министарства грађевина, који треба са стручне стране да простудира ове

⁵⁰⁷ Исто.

⁵⁰⁸ П. Ј. Поповић, „Класичан патос цркве Грачанице“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* књ. VI, св.2, Београд 1926, 110-111.

⁵⁰⁹ Исто.

⁵¹⁰ АЈ, Ф-69, ф-79.

споменике, да израђује пројекте за неопходне радове и да њима руководи. У овоме се крио највећи проблем *Комисије*. Поповић чак и када „не би био, као што је стварно, преоптерећен својим званичним пословима, ипак не би могао истовремено и у тако кратком року извршити све што је потребно за тако разноврсне послове који се имају изводити у местима међу којима је толика дистанција.“⁵¹¹ Међутим, како је Поповићу поред његових редовних обавеза у Министарству, Њ. В. Краљ Александар I поверио и старање о грађевинама које он сам подиже (на Опленцу и Дедињу) као и оних чији је покровитељ (Студентски дом у Београду), а кнез Павле рестаурацију Конака кнегиње Љубице, *Комисија* је предложила да Министарство вера постави једног архитекту који ће као чиновник тог Министарства, бити придодат *Комисији*.⁵¹²

Уочени проблем се показао као изузетно велика препрека у даљем раду *Комисије* која се већ током јуна 1926. године суочила са чињеницом да због неангажовања довољног броја стручних лица није била у могућности да одговори на бројне задатке који су је очекивали у том периоду. Из тих разлога је Васић затражио да Министар одобри да Петра Ј. Поповића на путу прати архитекта Александар Дероко, асистент архитектонског одсека Техничког Факултета. Он је и раније био ангажован у *Комисији* у периоду од фебруара 1924. до фебруара 1925. године, када је на сопствени захтев разрешен. Замисао је била да Дероко, спорадично с Поповићем простудира поједине оправке које су се вршиле на грађевинама на којима су тада извођени радови.⁵¹³ С обзиром да је ово представљало само тренутно решење проблема, *Комисија* је већ крајем истог месеца Министру упутила предлог за ангажовање једног стручњака који би јој трајно био придодат. Сви чланови су једногласно одлучили да то буде Коста Ј. Јовановић, приватни архитекта из Београда. Образлажући свој предлог они су навели да се Јовановић још пре рата успешно бавио проучавањем наших старих националних споменика, да је активно учествовао у мерама за заштиту ових споменика које је пре рата предузимао чувар Народног Музеја, да је на једној екскурзији 1909. године проучавајући нашу стару и модерну црквену архитектуру дао једну сасвим нову комбинацију црквене основе коју је затим применио на

⁵¹¹ Исто.

⁵¹² Исто.

⁵¹³ Исто.

цркви задужбини Краља Петра I на Опленцу у Тополи и да је био један од главних сарадника на приручнику Габријела Мијеа *L'ancien art serbe* објављеном у Паризу 1919. године. Имајући све наведено у виду *Комисија* је сматрала да ће јој ангажовање Косте Ј. Јовановића јако користити за даљи практични рад, са чиме се сложио и Министар вера и усвојио овај њен предлог.⁵¹⁴

И поред свих својих редовних обавеза и малог броја стручњака у свом саставу, *Комисија* се трудила да одговори на све упућене јој захтеве. Иако се током 1926. године вршила рестаурација значајног броја цркви и манастира два члана комисије су се у октобру те године упутила у Скопље, како би прегледали Куршумли-Хан, а током тог пута обишли су и манастир Матеич, цркву у Липљану и Грачаницу.

Током посете Скопљу, Поповићу и Васићу прикључио се и Радослав Грујић професор скопског Универзитета. Након **снимања Куршумли-Хана** сва тројица су се сложила да грађевину најпре треба обезбедити где је конструктивно попустила, онда је покрити и након тога порушити сва дозиђивања „од времена његовог настанка до данас.“⁵¹⁵ Хан онда треба рестаурирати и вратити му колико је више могуће његов првобитни изглед. Стручњаци су се сагласили да се овако рестаурирана грађевина не може употребити за Музеј у ширем смислу већ само за лапидаријум и предмете, који не изискују нарочито чување. Овај став проистекао је из чињенице да се Куршумли-Хан састоји из лепих и осветљених али отворених arkada и просторија иза њих, које су слабо осветљене и светлост добијају кроз релативно мале прозоре или индиректно кроз arkada, што све не погодује условима које треба да испуни један изложбени простор (сл. 136).

⁵¹⁴ Исто.

⁵¹⁵ Исто.

Сл. 136. Куршумли-Хан, поглед из дворишта
Извор: <http://www.advicetotravel.com/wp-content/uploads/2013/08/Kursumli-An-9.jpg> (2)

Радови на обнови требало је да почну током 1927. године за шта су и одобрена средства у износу од 700.000 динара.⁵¹⁶ Поповић је дао упутства која је требало да спроведе Грађевинска дирекција у Скопљу, а након завршене рестаурације грађевину је требало поново да обиђе стручна *Комисија* за обнову споменика. Оправка Куршумли – Хана, упркос одобреним средствима није извршена ни 1927. године иако је грађевина била толико оронула да је постојала опасност да се сруши. Кров је прокишњавао, фасада је била напукла, а стубови такође склони паду. Захваљујући иницијативи и великом заузимању Радослава Грујића, управника Музеја јужне Србије, рестаурација је отпочела 1928. године под надзором Петра Ј. Поповића. Тада је извршена само обнова приземља. Иако се водило рачуна о очувању првобитног изгледа Куршумли-Хана у томе се није сасвим успело. Неколико просторија, због изузетно лошег стања у коме су се налазиле, било је неопходно премалтерисати, што је у овом делу нарушило аутентични изглед грађевине постигнут наизменичним смењивањем редова опеке и камена.⁵¹⁷ Поповић је прегледавши извршене радове нагласио да је сводове само

⁵¹⁶ С. Краков, „Историјска открића г. др. Грујића поводом нађене плоче са гроба краљице Теодоре, мајке цара Душана“, *Време*, 19. 5. 1927, 3.

⁵¹⁷ Аноним, „Куршумли-Хан у Скопљу“, *Време*, 11.8. 1932, 5.

требало очистити и оставити да се види старина.⁵¹⁸ И током даље обнове Дирекција у Скопљу је често изводила радове без сагласности *Комисије*, што је довело до бројних неправилности.⁵¹⁹ Рестаурација спрата и спољне и унутрашње фасаде спроведена је 1931. године под надзором др Радослава Грујића и др Франце Месеснела.⁵²⁰

Комисија је предано радила и током 1927. године, спроводећи надзор над споменицима за чију је рестаурацију дала упутства у предходној години (Жича, Матеич, Грачаница, Дечани, Сопоћани, Липљан) и обилазећи и снимајући нове грађевине којима је обнова била неопходна. Занимљиво је писмено саопштење упућено *Комисији* почетком 1927. године од стране инжењера В. П. Јордовића, запосленог при Дирекцији вода. Он их је обавестио да је, непажњом предузимача који су вадили камен на подручију Ђердапа, порушена једна од пет Трајанових табла.⁵²¹ Поводом овог дописа реагово је Министар вера тражећи да се хитно забрани вађење камена и да се спроведе истрага о овом инциденту, о чему је известио и Министра унутрашњих дела. Колико је администрација била спора видимо из чињенице да је реакција *Комисије* уследила након две године, у јануару 1929. Како је за случај сазнао и Њ. В. Краљ Александар I, Поповићу је наложено да лично све испита. Он се обратио Великом жупану у Пожаревцу са наредбом да се упита г. Јордовић инжењер Дирекције вода по чијем је одобрењу предузето вађење камена на месту где се налазила табла, да ли по одобрењу Министарства грађевина, Саобраћаја или Пољопривреде и вода; да се хитно обустави вађење камена и да се „ако је на жалост и срамоту нашу, одиста ова табла срушена, изда наредба да се табла сачува.“⁵²² Како је наредба стигла директно из Двора, Поповић је замолио за хитност у поступању. Такође је навео да ће чланови *Комисије* кад добију неопходни извештај дати упутства о даљим поступцима. Нажалост *Комисија* је на својој седници одржаној 13. априла 1929. године могла само да констатује да је ова значајна табла неповратно изгубљена и

⁵¹⁸ АЈ, Ф-69, ф-79.

⁵¹⁹ Ђ. Бошковић, „Споменици прошлости...“, 537.

⁵²⁰ Аноним, „Курумпли-Хан у Скопљу“, *Време*, 11.8. 1932, 5.

⁵²¹ АЈ, Ф-69, ф-79.

⁵²² Исто.

да смо „тима рђаво представљени код културног света“, те да из тих разлога треба што пре донети Закон о чувању старина.⁵²³

На овом примеру можда се и најбоље уочава потреба за постојањем како законских оквира тако и специјализоване институције која би се бавила искључиво очувањем и обновом историјских споменика. Оформиљена *Комисија* на жалост није имала довољно капацитета да одговори на све захтеве. Иако је имала петоро чланова, практично је већину задатака обављао Петар Ј. Поповић, уз подршку Милоја Васића, који је као председник био усмерен на кореспонденцију са Министарством, прикључујући се повремено Поповићу у обиласку споменика. Свакако су Васићева стручност и искуство доста доприносили квалитетном раду *Комисије* али пројекте је израђивао Поповић, дајући и стручна упутства за реализацију послова. Интезивни рад *Комисије* можемо пратити током целе 1927. године, када се Поповић повукао са места начелника у Министарству грађевина и тиме свакако добио више времена да се посвети раду на заштити наших архитектонских споменика.

Те године је заједно са Александром Дероком урадио пројекат за **рестаурацију цркве у Мајсторовини** (сл.137). Цркву посвећену Светој Тројици Габријел Мије је датовао у XIV век. Када је од *Комисије* затражена њена обнова постојали су само зидови од камена у висини 3-4 метра. Основа грађевине била је у форми слободног крста, а на поду испод куполе очувала се једна амвонска розета, иста као у манастиру Морачи само нешто мања, сачињена од белог камена и опеке.⁵²⁴ Иако је план израђен, није познато да ли је реконструкција и практично изведена.⁵²⁵

⁵²³ Исто.

⁵²⁴ А. Дероко, „Немањичке цркве...“, 132.

⁵²⁵ Ђ. Бошковић, „Споменици прошлости...“, 537.

Сл. 137. П.Ј. Поповић, А. Дероко, Пројекат за рестаурацију цркве у Мајсторовини
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2529

Током 1927. године требало је да отпочну и радови на **манастиру Матеич**, такође по Поповићевим упутствима. За ове намене Министарство вера је по хитом поступку одобрило и неопходан кредит у вредности од 133.000 динара.⁵²⁶ Средином године одбор за оправку манастира је обавестио Поповића да су по његовом упутству набавили сав неопходан материјал, поставили скеле и замолили га да дође у Матеич ради заједничког прегледа грађе и решавања свих спорних питања на самој грађевини. Међутим, радови на реконструкцији ни у октобру месецу нису почели, па је део кредитних средстава предвиђен за њихову реализацију преусмерен за обнову Жиче.⁵²⁷ Обнова Матеича је отпочела 1928. године што потврђује и Поповићев извештај поднет Министру вера (сл.138). Поповић га је у јулу месецу известио да је обишао манастир и да је све урађено

⁵²⁶ (Црква и Свештенство), „Кредит за Манастир Матејић“, *Време*, 5.7.1927, 6.

⁵²⁷ АЈ, Ф-69, ф-79.

онако како је *Комисија* наложила. Набављен је сав неопходан материјал, вода је спроведена до грађевине (што је био услов за почетак зидарских радова), а за све даље послове осим почетних планова Поповић је дао детаљна упутства на самој грађевини.⁵²⁸

Сл. 138. Манастир Матеич, почетак обнове
Извор: Гласник Скопског научног друштва, књ. XI, 1932, 221

Манастир је обновљен по пројекту архитекте Предрага Зрнића, који је он израдио као студент архитектуре. Иако је план доста савесно урађен, поткрало се неколико грешака због лоше припреме техничких података који нису одговарали првобитном изгледу грађевине. Тако су венци и на великом и на малом кубету реконструисани хоризонтално, а требало је да буду лучни. Такође је хоризонтално изведена и западна фасада нартекса, између две куле, што је требало сасвим другачије да буде решено.⁵²⁹

Проблеми са којима се суочавала *Комисија* током година били су све израженији. Осима преоптерећености многобројним захтевима, 1928. године јавиле су се и потешкоће са буџетом одређеним за рестаурацију споменика. Предвиђена средства за грађевинску сезону 1928/29. износила су свега 100.000 динара. Комисија је на својој 72. седници у априлу 1928. године констатовала да ова средства нису довољна ни за окончање радова на Жичи, те је донела закључак

⁵²⁸ Исто.

⁵²⁹ А. Дерово, „Немањичке цркве....”, 221.

да се апелује на Министра и да се тражи одобрење ванредног кредита, како би се заштитили остали наши национални споменици. У овом закључку посебно је наглашено да је у досадашњем раду *Комисије* била потпуно искључена материјална заинтересованост њених чланова и да су „они потпуно заинтересовани само марално, по својој националној и стручној дужности која проистиче из њиховог положаја и позива који су им Народ и Држава поверили.“⁵³⁰ Узевши у обзир да су финансијске прилике у Држави тешке, као и све предходно наведено, чланови *Комисије* су били става да је неходно тражити ванредни кредит јер је у питању опстанак националних споменика и радови се нису смели даље одлагати. *Комисија* је на одржаној седници одлучила да Министру предложи да се сума од 100.000 динара распореди за рестаурацију Сопоћана, а ако нешто од средстава преостане да се употреби за оправку Ђурђевих Ступова у Беранима (чија је обнова била завршена али их је земљотрес поново оштетио). Захтевани су додатни кредити за завршетак радова у Жичи, отпочињање радова у Матеичу, Дечанима и на манастиру Градац. Посебно је истакнуто да ће *Комисија* уколико кредити не буду одобрени прескочити радну сезону.⁵³¹

Током 1928. је доста мање урађено на заштити архитектонских споменика него у предходним годинама што указује на чињеницу да Министарство није у потпуности уважило молбе *Комисије*. Ипак, током лета је значајан број цркви и манастира посећен и снимљен. Највише је путовао Петар Ј. Поповић. Он је обишао цркву у Брекову (срез Ариљски), манастир Радовашницу, цркву св. Прокопија у Прокупљу, а почетком септембра је у друштву Министра Вера на десетодневном путовању прегледао споменике на територији Јужне Србије. Обишао је манастире Нагоричино, Матеич, Љуботен, Конче, цркву св. Петке код Младог Нагоричина, цркве св. Атанасија код Тетова, св. Јована Крститеља и св. Вазнесења код Штипа и још неколико мањих цркви и старих грађевина. Заједно са Министром отпутовао је у Солун и обишао цркву св. Димитрија, над којом је спровођена рестаурација. Поповић је у извештају који је поднео након пута описао сваку грађевину понаособ и дао упутства за њихову обнову. Највише замерки је исказао у поступању са манастиром Љуботеном, који је био рестауриран без консултовања *Комисије*, због чега је након повратка са пута

⁵³⁰ АЈ, Ф-69, ф-79.

⁵³¹ Исто.

упутио допис Митрополиту скопском Варнави. Иако је констатовао да је захваљујући добром мајстору посао обављен коректно, закључио је да има значајних недостатака који би били избегнути да је била консултована *Комисија*. Ово је свакако било потребно јер је како је навео Поповић ова грађевина позната и европском научном свету па ће контролисање извршене рестаурације учинити да падне мрачна сенка на умешност наших стручњака, који су били криви само зато што нису консултовани.⁵³² Занимљиво је да се као члан *Комисије* у овом допису осим Поповића потписо и архитекта Драгутин Маслаћ, који је очигледно у неком тренутку именован за њеног сталног члана.

Сл. 139. Црква Самодрежа, данас
Извор: <http://www.pravoslavie.ru/srpska/68908.htm>

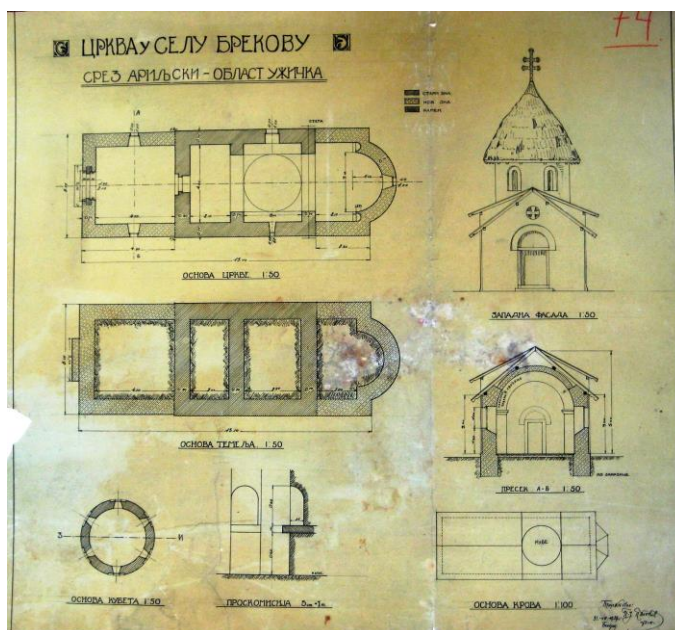
Заједно са Александром Дероком, Поповић је 1928. године израдио и пројекат за обнову **цркве Самодреже на Косову** (сл.139).⁵³³ Иницијатива за обнову покренута је годину дана раније, када су пронађени темељи на месту где се по народном предању налазила ова грађевина. Након откопавања темеља у широј јавности је започела велика полемика о аутентичности ископина. Највише се дискутовало о томе да ли су темељи заиста припадали цркви Самодрежи или су то остаци неке друге грађевине. О овоме су консултовани историчари Станоје Станојевић и Владимир Ћоровић, а Петар Ј. Поповић је од стране *Комисије* био послат у село Самодрежу да испита зидине. Он је нашао камени темељ, дубоко укопан у земљу али према грађи и спољашњем изгледу он није имао одлике

⁵³² Исто.

⁵³³ Аноним, „Обнављање Самодреже Цркве“, *Време*, 19.12.1928, 5.

монументалности попут других цркви. Поповић ипак није искључио аутентичност места.⁵³⁴ Црква је обновљена и освећена на Видовдан 1932. године.⁵³⁵ Освећење је вршио патријарх Варнава, а приређене су и велике народне свечаности.⁵³⁶

Послови на обнови наше градитељске баштине наставили су се и током 1929/30. године али доста смањеним интезитетом. Поповић је 1929. израдио пројекат за обнову **цркву у селу Брекову** у Ужичкој области (сл. 140).

Сл. 140. П. Ј. Поповић, Пројекат за обнову цркве у Брекову
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 3202

Путујући по Србији Милан Кашанин је о цркви у Брекову написао: „Црквица, здепаста, мала, пукла налази се, као гњездо, на сред једног купастог, малог заравка. У цркви, стари живопис је, крајем XVIII века, замењен новим који вређа и досађује, а ускоро и од зидова неће остати ништа, до хрпа камења и опеке, као на згаришту.“⁵³⁷ Црква у Брекову је посвећена св. Николи и предпоставља се да је подигнута у XIII веку.⁵³⁸ Реч је о једнобродној грађевини, са полукружном апсидом на истоку и кубетом кружне основе над централним делом, грађеној од крупних комада камена (сл.141). Поповић је приликом снимања ове цркве прегледао и старе, рукописне, црквене књиге у којима је нашао врло занимљиве

⁵³⁴ Аноним, „Где је била Самодрежа црква?“, *Време*, 13.5.1928, 6.

⁵³⁵ АЈ, Ф 74, ф 230, 230/109; Аноним, „На Видовдан, 28. јуна осветиће се обновљена Самодрежа црква“, *Време*, 6.6.1932, 5; Аноним, „Свечано освећење цркве Самодреже на Косову“, *Правда*, 29.6.1932, 3.

⁵³⁶ Аноним, „Пред велике Видовданске свечаности на Косову“, *Правда*, 26. 6.1932, 4.

⁵³⁷ М. Кашанин, „Кроз три века у шест дана. Од Ариља у Бреково и у Ужице“, *Време*, 10.9.1924, 3.

⁵³⁸ Исто.

записе. Њих је верно прекопирао и дао на читање филологу и историчару Љубомиру Стојановићу, који их је датовао у 1730. и 1800. годину.⁵³⁹

Сл. 141. Црква Св. Николе у Брекову, данас

Извор: <http://bloggbrekovo.blogspot.rs/2016/04/selo-brekovo-selo-brekovo-je-na-25-km.html>

Сав труд и посвећен рад чланова *Комисије* није био довољан да спречи настајање нових проблема који су на крају довели у питање и сам њен опстанак. На терену су се стручњаци суочавали са неком врстом опструирања рада *Комисије* од стране подручних Дирекција за изградњу. Године 1929. је Петар Поповић овим поводом упутио Министру правде акт у коме га је обавестио да је: „Комисија за чување и одржавање архитектонских споменика на последњем свом састанку решила да вас умоли: да изволите потписати приложени акт спреман за господина Министар грађевина, у коме се моли за Колаборацију у пословима техничким ове Комисије са техничким органима Министарства грађевина.“⁵⁴⁰ Министар Правде, у склопу чијег је Министарства деловала *Комисија* након што је престала да ради у оквиру Министарства вера, потписао је приложени акт и упутио га Министарству грађевина. У њему га је обавестио да: „У повереном ми Министарству има Комисија за чување и одржавање архитектонских споменика, у које поглавито спадају наше славне задужбине: цркве и манастири. Те су грађевине опште народно добро, и чланови ове Комисије морају одлазити до таквих грађевина ради студија о њиховом одржавању, оправкама и рестаурацијама. Како пак извођење ових техничких послова - после стручних и

⁵³⁹ П.Ј. Поповић, „Из српских старина. Два записа из села Брекова“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. X, Београд 1930, 235.

⁵⁴⁰ АЈ, Ф-69, ф-79.

научних студија-долазе, по закону, у поверено Вам Министарство, - то Вас молим за наредбу подручним органима да помажу и сарађују са овом Комисијом, излазећи са њеним члановима на терен, прегледајући и снимајући потребне објекте. Молим Вас да будем извештен о издатој Вашој наредби, како би се чланови ове Комисије могли у конкретним случајевима позвати на ту наредбу и тражити колаборацију техничких органа повереног Вам Министарства.⁵⁴¹

Овакав однос Министарства грађевина према *Комисији* додатно је успорио и отежао њен рад. Основана са жељом да заштити и очува наше архитектонске споменике *Комисија* је од самог почетка наилазила на отежавајуће околности у свом раду. Проблеми су били изражени на свим пољима и кретали су се од административно-техничких и стручних до финансијских. Већ 1926. године уочене су потешкоће у њеном функционисању изазване правно-административним захтевима који су морали бити испуњени. Те године се председник *Комисије* Милоје Васић обратио Министру вера са молбом да изда посебну дозволу на основу које би чланови *Комисије* могли, без претходног специјалног одобрења Министра путовати, службено према указаној потреби, са правом на надокнаду дневница и путних трошкова. Главни разлог за ову молбу састојао се у хитности послова на разним грађевинама, пословима чији се ток није могао унапред предвиђати у свим појединостима.⁵⁴² Јасно је да чланови *Комисије* без пружене могућности слободног путовања на основу указане потребе нису могли потпуно испратити ток радова на појединим споменицима нити правовремено реаговати у случају појаве одређених проблема. Овоме треба додати и преоптерећеност сталних чланова њиховим редовним дужностима и нераговање надлежних Министарстава на исказане потребе *Комисије* за ангажовањем додатног броја стручњака. Ако узмемо у обзир да су и запослени у подручним Дирекцијама одбијали да се ставе на располагање *Комисији* онда се може закључити да је рад *Комисије* пет година по њеном оснивању готово био онемогућен. Најозбиљнија тешкоћа је ипак била необезбеђивање довољне количине новчаних средстава за заштиту и обнову споменика 1928/1929. године, а услед тешке финансијске ситуације у држави. Због оваквог положаја који је онемогућавао *Комисију* да ефикасно обавља поверене јој послове њен

⁵⁴¹ Исто.

⁵⁴² Исто.

председник Милоје М. Васић је 25. јуна 1928. године поднео оставку. Образлажући овај свој поступак он је навео да је „Комисија до данас вршила свој задатак, бавећи се тешкоћама разне врсте, јер њен задатак није, на жалост, у Министарству, никад наишао на пријем и моралну потпору коју је Комисија заслужила. Одбијање појединих предлога Комисије, недовољни кредити, ниподаштавање, па шта више и прокламовано укидање Комисије од стране једног нижег органа Министарства вера, затим руковање и употреба вотираних кредита Комисије без њена знања и пристанка – то су главне тешкоће са којима се Комисија имала борити од свог оснивања. На многим местима, и данас поједине, подручне Вам црквене власти поступају потпуно произвољно с историјским и архитектонским објектима. За све такве поступке нема никакве казне ни санкције, што чини илузорним опстанак и рад Комисије која, по природи свог задатка, сноси моралну одговорност за све то.“⁵⁴³ Васићева оставка је уважена, а *Комисија* је наставила рад са три члана. И у таквим условима она је ипак настојала, упркос свим отежавајућим околностима, да уради све што је у њеној моћи како би заштитила што већи број споменика. Седнице је одржавла колико-толико редовно, слала детаљне извештаје, интензивно кореспондирала са свим надлежним Министарствима, упућивала захтеве, молбе, предлоге, тражила ванредне кредитне, вршила стална снимања угрожених споменика и давала упутства. Велики ентузијазам, истрајност и љубав према повереном послу чланови *Комисије* су показивали током свих седам година њеног постојања. У њеном раду се највише истицао Петар Ј. Поповић, једини технички члан *Комисије*, а од 1928. године и њен председник, који је и у ситуацијама када је од стране појединих Министарстава био изложен потпуно некоректном односу, истрајавао у намери да да свој максималан допринос у достизању циљева постављених приликом њеног оснивања. Случај који се десио Поповићу у вези са обезбеђивањем возне карте како би могао да обилази споменике који се рестаурирају, говори не само о односу према њему лично, већ можда и више о односу институција према раду *Комисије* уопште. У октобру 1927. године Милоје Васић се обратио Министру вера и обавестио га да су отпочели радови на великом броју споменика (између осталих у Жичи, Матејичу, Грачаници, Дечанима, Сопоћанима) и да је потребно

⁵⁴³ Видети: З. Шипка Ергелешев, *нав. дело*, 175.

да се радови обилазе што чешће, ради давања стручног упутства надзорним инжењерима, а како пут није био кратак, велики део новца морао се опредељивати за железничке карте стручног лица ове *Комисије*, архитекту Петра Ј. Поповића, начелника Министарства грађевина у пензији, који није имао повластицу у вожњи приликом ових путовања, јер је своју легитимацију као пензионер могао користити само три пута у току године за своје личне потребе. Како је *Комисија* била стална, а Поповић као стручно лице морао је путовати, Васић је у интересу уштеде одобреног кредита, који је био изузетно мали, предложио да се Поповићу изда повластица за вожњу железницом у пола цене, коју уживају сви државни службеници приликом службеног путовања. Замолио је Министра вера да издејствује код Министра саобраћаја да се Поповићу изда једна легитимација за повлашћену вожњу I класе у пола цене, коју би он могао користити само при службеном путовању за обилажење архитектонских споменика.⁵⁴⁴ У јануару 1928. године Министру вера се обратио лично Петар Ј. Поповић, протестујући због садржаја дописа упућеног Министру саобраћаја. Поповић је написао: „Председник Комисије за чување архитектонских споменика, у интересу државе, поднео је акт да ми се издејствује превоз железницом и лађом у половину цене, како имају активни чиновници, јер сам сада у пензији, а - као технички члан – најчешће путујем од свих чланова. - У том циљу предао сам и фотографију са таксом. По томе тражењу изволели сте потписати писмо за господина Министра Саобраћаја, које је – по концепту се види - сушта супротност фактима у акту председника Комисије. Јер место да се тражи карта за мене, - тражи се карта безлична - за једног члана Комисије, иако сви остали чланови већ уживају ту привилегију. – даље: место да се тражи карта прве класе - на коју имам право - тражи се карта друге класе. Оваквим је концептом упропашћен овај користан - по државу - предлог, па како се Ви, Господине Министре старате о интересу државе, а нарочито у свом ресору, то ми је част доставити Вам овај случај са молбом, да изволите извидети зашто је тако урађено.“⁵⁴⁵ Тек након годину и по дана, у јуну 1929. године, стигао је одговор Министра саобраћаја, Министру правде (у чију је надлежност, у међувремену прешао рад *Комисије*). Он је написао: „Част ми је известити Вас, да нисам могао одобрити сталну повлашћену вожњу у пола цене Г.

⁵⁴⁴ АЈ, Ф-69, ф-79.

⁵⁴⁵ Исто.

Пери Поповићу члану Архитектонске комисије, јер за то нема ни законске ни материјалне могућности.⁵⁴⁶ У пролеће 1930. године Петар Ј. Поповић је поднео оставку на чланство у *Комисији*. Министар правде је оставку уважио и званично расформирао *Комисију за одржавање и евентуалну рестаурацију црквених и манастирских грађевина*.

Поповић је и ван *Комисије* наставио да делује на пољу заштите, све до краја наредне деценије. Он је одмах након поднете оставке, током пролећа 1930. године, путовао на Хиландар заједно са професорима Универзитета Владимиром Ћоровићем и Драгутином Анастасијевићем. Док су Ћоровић и Анастасијевић проучавали словенске односно грчке рукописе, који су се чували у хиландарској библиотеци, Поповићев задатак у оквиру ове научне експедиције био је да проучи нашу иконографију.⁵⁴⁷

Обилазећи и студирајући српске средњовековне манастире и цркве, велику пажњу Поповић је посвећивао и њиховом живопису. Проучавао га је, предлагао мере за његову заштиту, а врло често је копирао фреске, исказујући посебно интересовање за портрете наших владара (сл.142 и 143).⁵⁴⁸ Значајан број његових научних чланака односи се баш на живопис најзначајнијих српских манастира. Писао је о фрескама Милешеве,⁵⁴⁹ Сопоћана,⁵⁵⁰ Грачанице⁵⁵¹ и Каленића.⁵⁵²

⁵⁴⁶ Исто.

⁵⁴⁷ С. К., „У Хиландару се још увек чува највећа и најређа збирка повеља наших средњовековних царева и краљева“, *Време* 18.5.1930,1.

⁵⁴⁸ Видети: Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, инв.бр. од 7448 до 7480

⁵⁴⁹ П. Ј. Поповић, „Фреске ктитора у манастиру Милешеве“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII*, Београд 1927, 89-95.

⁵⁵⁰ Исти, „Смрт мајке краља Уроша I. Фреска у манастиру Сопоћани“, *Старинар III, књ.5*, Београд 1930, 30-36.

⁵⁵¹ Исти, „Краљ Милутин као монах на фрески у Грачаници“, *Старинар III, књ.4*, Београд 1928, 113-114.

⁵⁵² Исти, „Из српских старина. Случај живописа у Каленићу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ.Х*, Београд 1930,230-232.

Сл. 142. П.Ј. Поповић, Краљ Владислав, Пећ
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7449

Сл. 143. П. Ј. Поповић, Краљ Владислав, Дечани
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7475

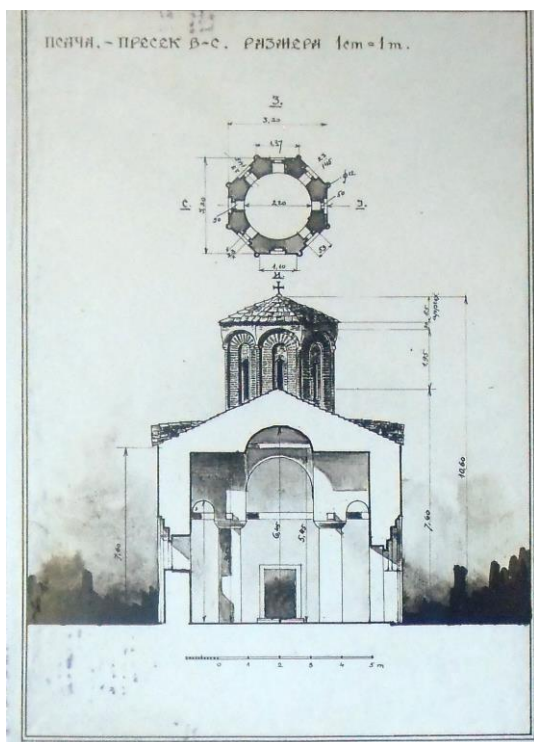
Српска Краљевска Академије је почетком тридесетих година одлучила да објави албуме са снимцима и описом фресака наших манастира Псаче, Нагоричина и Каленића. Ове описе је израдио Поповић када је 1928. године био ангажован од стране Академије да уради ревизију планова и допуну снимака ових манастира, који су били припремљени у Академији неколико година раније (сл.144 и 145).⁵⁵³ За овај његов рад Академија је издвојила 10 000 динара. Године 1931. на седници Академије одлучено је да Владимир Петковић и Петар Ј. Поповић напишу уводне коментаре о архитектонској и иконографској страни манастира Псача, Нагоричино, Каленић, са назнаком да све буде кратко. Ова публикација требало је да представља прву књигу у оквиру нове серије Академијиних издања под заједничким називом *Стари српски уметнички споменици*.⁵⁵⁴ Поповић је касније, 1933. године предложио да као друга књига ове серије буду објављени снимци које је прикупио током деценијских теренских истраживања. Одлучено је да формат ове друге књиге остане исти као и у првој књизи ове серије, да у коначном избору илустрованог материјала које је Поповић прикупио учествује и Урош Предић и да се из остале сабране грађе, која је допуњена фотографијама, изда посебна књига о Хиландару.⁵⁵⁵ Две године касније

⁵⁵³ *Годишњак СКА*, XXXVII, (за 1928), Београд 1929, 59.

⁵⁵⁴ *Годишњак СКА*, XL, (за 1931), Београд 1932, 80.

⁵⁵⁵ *Годишњак СКА*, XLII, (за 1933), Београд 1934, 80-81.

Петар Ј. Поповић је писмено обавестио Академију да није у могућности да спреми за штампу издање хиландарских цртежа.⁵⁵⁶

Сл. 144. П. Ј. Поповић, Манастир Псача, пресек
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 6411

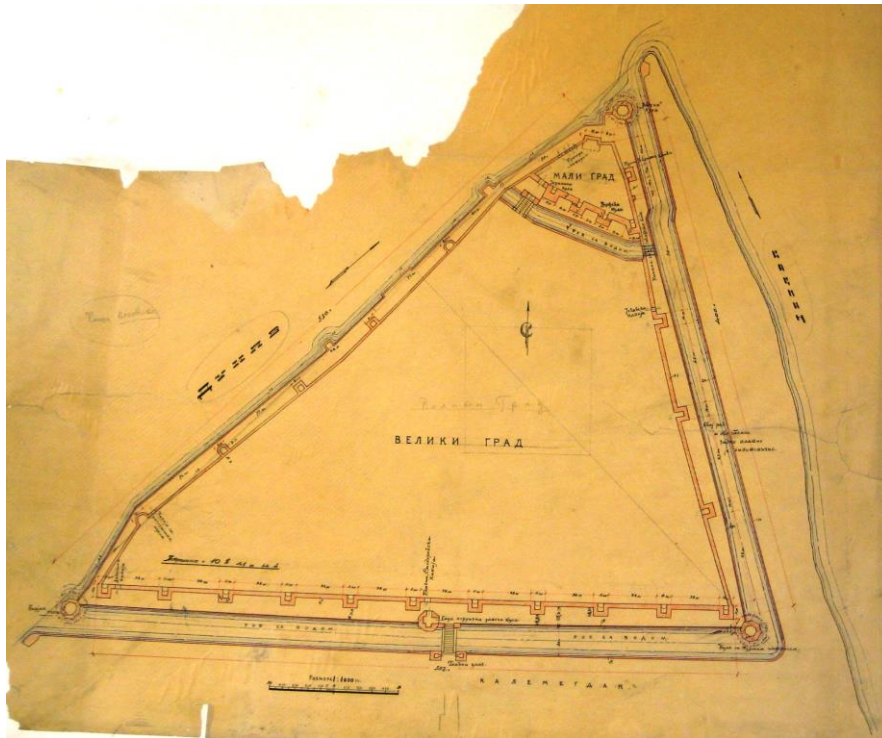
Сл. 145. Петар Ј. Поповић испред манастира Псача
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 6256

Са путовања из манастира Хиландара Поповић се вратио у мају 1930.године, а већ у јуну је извршио детаљно **снимање смедеревске тврђаве**. Резултати овог снимања објављени су касније у *Споменици Смедеревског града*, штампаној поводом обележавања петстогодишњице од његовог подизања.⁵⁵⁷ Поповић је у уводном делу написао да је „описујући садашње, допунио – по сећању и литератури – изглед овога споменика од пре педесет година, што ће рећи приближно стање, у коме су нам га Турци дефинитивно и неповратно предали“ (сл.146).⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ *Годишњак СКА*, XLIV (за 1935), Београд 1936, 64.

⁵⁵⁷ О обележавању петстогодишњице од подизања смедеревског града видети: М. П. Лазић, „Обележавање петстогодишњице од зидања смедеревског града у Смедереву 1930. године“, у: А. Кадијевић, С. Бјелица, (ур.), *Смедеревски крај 1918-1941, (Зборник радова научног скупа)*, Смедерево 2016, 135-155.

⁵⁵⁸ П. Ј. Поповић, *Споменица Смедеревског Града*, Београд 1932, 32.

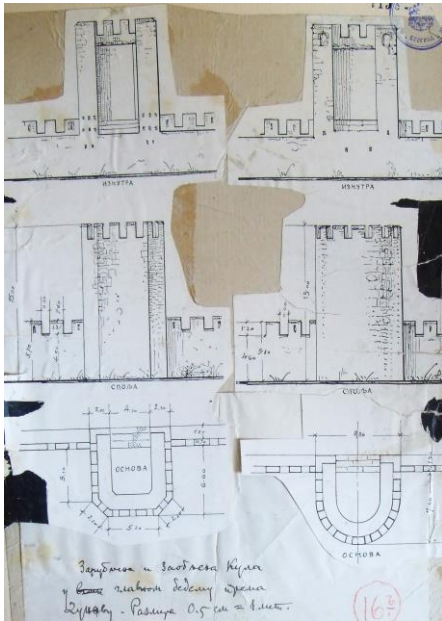

Сл. 146. П.Ј. Поповић, Катастарски снимак Смедеревског града,
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 3218

Поповић је свој рад на проучавању смедеревске тврђаве изложио у шест поглавља у оквиру којих се детаљно бавио материјалом и техником извођења, описом појединих саставних делова тврђаве, описом архитектонских делова, појединостима на западним платнима-бедемима и кулама (сл.147 и 148). Целину је заокружио општим делом и закључком на крају. Поповић је током проучавања фотографисао (сл. 149 и 150), радио техничке цртеже и цртеже детаља, а визуелно су свакако најинтересантнији његови цртежи у боји, којима је употпунио и оплеменио техничку документацију снимања смедеревске тврђаве. О томе је написао „Знајући да фотографски снимци не дају увек оно што на њима желимо да видимо, то сам – поред фотографија – дао и цртеже које сам радио по природи.“⁵⁵⁹ На цртежима је Поповић потенцирао све оно о чему се говори, тако да су они били више архитектонски него уметнички. Сав овај материјал презентован је у *Споменици Смедеревског Града*, штампаној 1932. године.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ Исто, 135.

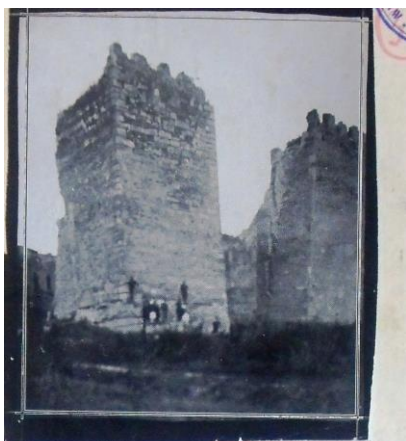
⁵⁶⁰ Видети: Аноним, „Споменица петстогодишњице града Ђурђа Бранковића“, *Глас подунавља*, 17.4.1932 (Смедерево), 1; Д. И. Маслаћ, „Споменица петстогодишњице смедеревског града“, *Време*, 4.6.1932, 6.

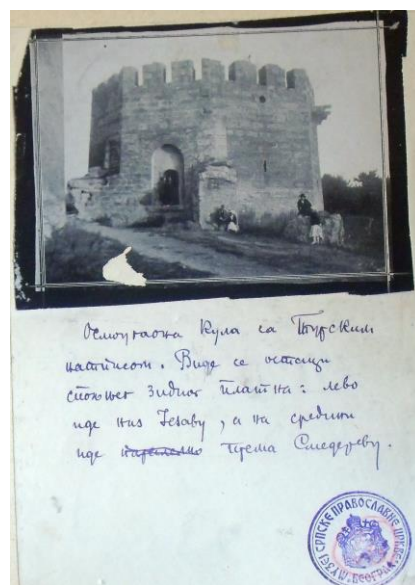
Сл. 147. П.Ј. Поповић, Западна капија
смедеревске тврђаве
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7526

Сл. 148. П.Ј. Поповић, Зупчаста и заобљена кула
смедеревске тврђаве
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8128

Јеринина Кула ~~у~~ средина
из Велике Трага. Накривљена
од бомбардовања у Овешком Ратују
Сл. 149. Јеринина кула у смедеревској тврђави
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.6398

Осмоугаона Кула са Турфским
напојницом. Вид се остаци
својег зида на плату: лево
иде према Трагају, а на средини
иде према Трему Смедереву.
Сл. 150. Осмоугаона кула у смедеревској тврђави
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.7215

Иако у пензији Поповић је врло ревносно пратио сва дешавања која су се тичала обнове средњовековних грађевина. Године 1936. он се обратио Њ. В. Краљу у вези са спровођењем радова на обнављању Београдске тврђаве. Од самог почетка своје каријере он је на разне начине био укључен у рестаурацију овог средњовековног утврђења. Осим учешћа на Конкурсу за уређење Малог Калемегдана 1898. године, Поповић је 1926. године, заједно са архитектама Андром Стевановићем и Николајем Красновим и бригадним генералима

Стеваном Бошковићем и Ђурђем Лазићем, био члан *Комисије* за уређење Београдског Горњег града. Рад комисије резултирао је израдом пет скица које су, заједно са објашњењима сваке понаособ, поднете Министру Војске и Морнарице чијим је решењем *Комисија* и основана.⁵⁶¹ Задатак који је постављен пред *Комисију* био је да у оквиру уређења Горњег града осмисли подизање Краљевог двора и маузолеја, за шта је *Комисија* на крају свог извештаја ипак констатовала да је потпуно неподесно за ову локацију. Када је реч о градњи Административне школе, што је такође био један од захтева, за њу је пројекат израдио Краснов, а *Комисија* је сматрала да је најбоље да она буде изграђена као пандан згради Географског института.⁵⁶²

По жељи Краља је исте године *Комисији*, којој се у међувремену прикључио и руски архитекта Хрисанф Александрович Виноградов, дат задатак да изради генерални план уређења Београдске тврђаве. Радови су на основу овог плана вршени током 1928. године, под руководством инжењера Александра Крстића.⁵⁶³ Спроводила их је београдска Општина којој је Министарство војске уступило један део Горње тврђаве да га претвори у јавно шеталиште (сл. 151). На основу споразума Општини је требало да буде сукцесивно уступан сваке године по један део тврђаве.⁵⁶⁴ Овим планом је дефинисана локација споменика захвалности Француској, предвиђено је да простор Великог Калемегана буде постепено преуређен у енглески парк, да се и на Великом и на Малом Калемегдану изграде дечија игралишта, да се на главној тераси подигне фонтана, два декоративна језера, итд.⁵⁶⁵

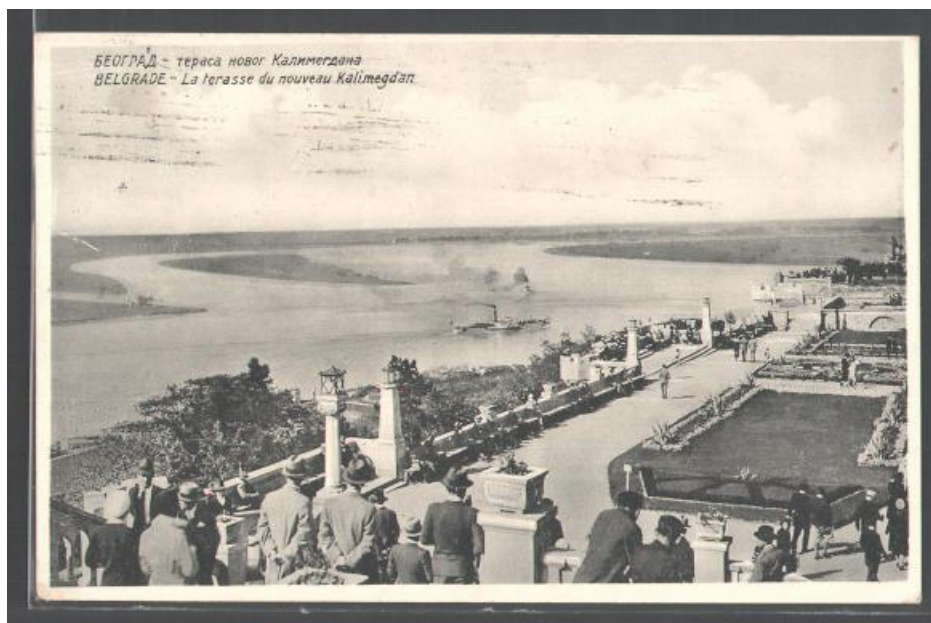
⁵⁶¹ АЈ, Ф-74, ф-98/354-355.

⁵⁶² Исто.

⁵⁶³ Б. М. Татић, „Једно од најлепших шеталишта Европе гради се на бедемима Београдског Града“, *Време*, 21.10.1928, 7.

⁵⁶⁴ Исто.

⁵⁶⁵ Исто.

Сл. 151. Калемегдан, разгледница, 1932. година

Извор:<http://www.staribeograd.com/galerija/v/Fotografije/Kalemegdan+Usce+1932.jpg.html>

Године 1937. вршене су припреме, а наредне 1938. отпочело се са обновом Београдске тврђаве, како она не би остала као што је била до тог тренутака „гомила рушевина, зарасла у коров и шибље.“⁵⁶⁶ Предвиђено је да радови обухвате рестаурацију тврђаве, постепено преуређење у парковски простор целокупног терена између градских зидина, и изградњу националног културног центра, подизањем одговарајућих грађевина и споменика од општег националног значаја. Читавим послом руководио је инжењер Александар Крстић, шеф одсека за паркове при београдској Општини. Рестаурација Града вршила се по траговима који су најаутентичнији, како се тврђави не би давала форма „каква је била у извесном давном времену“ и на тај начин васкрсавала ова или она историјска епоха.⁵⁶⁷ То се није могло учинити јер би тако дошао до изражаја само један део историје Града који би се фаворизовао, а који је можда припадао мање славном националном периоду. Крстић је био става, а тако су радови и спровођени, да се предност треба дати старијем периоду у односу на млађе, јер ће се тиме задовољити не само „научноисторијски принцип већ и национална осећајност.“⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ Аноним, „Порушене куле Стевана Високог и зидине Евгена Савојског зидају се изнова у Београдском граду“, *Политика*, 18.9. 1936, 9.

⁵⁶⁷ Исто.

⁵⁶⁸ Исто.

Своје неслагање са читавим подухватом рестаурације Београдске тврђаве Петар Ј. Поповић је изразио једном представком упућеном Њ. В. Краљу Александру I. Овај његов поступак представљао је реакцију на чланак објављен у листу *Политика* под насловом „Модеран парк у средњовековном граду“. Два разлога су навела Поповића да се обрати Краљу: први је чињеница да је Краљ био љубитељ и заштитник уметности и старина, а други је што је у наведеном чланку поменуто име Кнегиње Олге, у контексту да ће се под њеним покровитељством извести уређење и обнова Београдске тврђаве. С обзиром, да идеје изнете у чланку, по Поповићу, не одговрају ни истини, ни науци, ни естетици, он је сматрао да оне не смеју бити у вези са именом Кнегиње Олге, ните смеју бити остварене под покровитељством Краља Александра I.⁵⁶⁹ Поповић је такође изнео и свој став да Београдска тврђава није национални споменик већ да представља „збрку од разних прерада потребних оружју и фортификацији од Хуна и Авара па до Аустријског Вобановог система.“⁵⁷⁰ Како из времена Деспота Стевана, није било сачуваних никаквих трагова, осим претераних описа хроничара Константина филозофа, Поповић се питао на основу чега ће се извршити рестаурација, кад се нема нити података нити јасних остатака. Он је још навео да су стари цртежи тврђаве већином Аустријског порекла и да у тврђави није нађен ни један камен из времена Деспота Стевана па је изразио свој став да се нема на основу чега извршити обнова. Закључивши да је уређење Београдске тврђаве један велики естетски посао и да га треба решавати са више студија, предложио је да се посао обустави све док се темељно не простудира.⁵⁷¹ У фебруару 1937. године Одсек за паркове и шумљевања београдске Општине, на челу са инжењером Александром Крстићем, поднео је реферат Техничком одбору Дирекције у коме је одбацио све примедбе Петра Ј. Поповића на рестаурацију и уређење Београдске тврђаве и предложио да се започети радови интензивирају и чак продуже како би се поједини делови тврђаве сачували од даљег пропадања. Технички одбор се сложио са овим предлогом Одсека за паркове.⁵⁷²

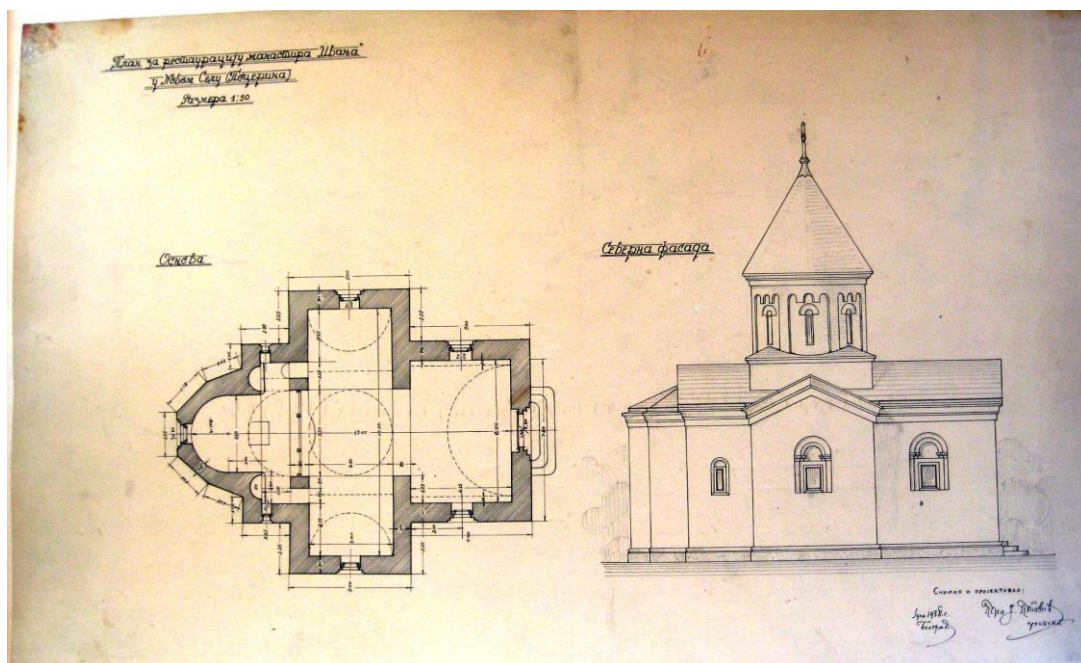
⁵⁶⁹ АЈ, Ф-74, ф-98/352.

⁵⁷⁰ Исто.

⁵⁷¹ АЈ, Ф-74, ф-98/353.

⁵⁷² АЈ, Ф-74, ф-98/351; Више о уређењу Калемегдана видети у: Х. Милановић, „Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан“, *Наслеђе II*, Београд 1999, 41-52.

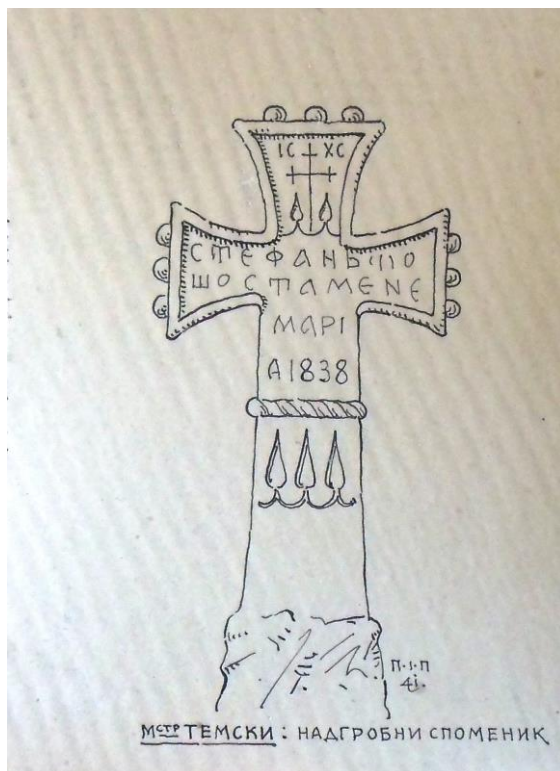
У овом периоду Поповић је израдио и пројекат за реконструкцију манастира „Ивања“ у Новом Селу (сл.152). Реч је о једнобродној грађевини основе у форми слободног крста над чијим се централним делом уздиже карактеристично кружно купе са купастим кровом.

Сл. 152. П.Ј. Поповић, Пројекат за реконструкцију манастира „Ивања“
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 3214

Настављајући са својим активностима, одазвао се позиву Црквене општине да учествује у изради плана за обнову цркве св. Ђорђа у Смедереву. Генерални радови око оправке отпочели су 1934. године. На цркви су урађени нови подови, иконостас, столови и живопис. Аутор иконостаса и осталог црквеног мобилијара био је архитекта Андреј Васиљевич Папков, док је живопис дело руског сликара Андреје Биценка. Ангажовање руских уметника изазвало је велико негодовање и полемику у јавности. Удружење ликовних уметника у Београду поднело је притужбу Министарству правде, тражећи да се консултују и наши уметници. Међутим, и после велике кампање која се водила путем дневне штампе Црквена општина је послове израде живописа поверила Андреју Биценку. Саветник Црквеној општини при изради генералног плана за оправку и живописање смедеревске цркве поред Петра Ј. Поповића био је и Урош Предић.⁵⁷³

⁵⁷³ Д. Ђорђевић, „1600 000 динара утрошено је на обнову цркве у Смедереву и израду живописа“, *Време*, 13.12.1936, 8; О обнови цркве Св. Ђорђа у Смедереву видети: П. Ј. Поповић, „Нова Смедеревска црква Светог Ђорђа у Смедереву“, *Живот и уметност* 6, Београд 1937, 211-215.

Сл. 153. П. Ј. Поповић, Надгробни споменик, манастир Темска, цртеж
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7279

Заједно са Сергејем Смирновим Поповић је 1938. године обишао Темски манастир код Пирота (сл.153). Манастир посвећен св. Георгију подугнут је у време Немањића и представља једини такав споменик у целом овом крају (сл.154). У време када су је снимали црква, која је изворно грађена од ломљеног камена, била је облепљена блатом и прекречена, а на крову је порасло растиње које је својим кореном разарало сводове и зидове. Поповић и Смирнов су предложили да се темељи ојачају бетоном, да кров остане од камена, да се са фасаде скине облепљено блато, да се очисти и остави како је била, а ако је ружна од крпљена током векова онда је очистити и премалтерисати. Живопис је такође требало поправити и то поновним лепљењем за зид. Њих двоје су на крају констатовали да је овај манастир врло важан споменик, како за архитектуру, живопис тако и за историју и да би требало написати монографију ове грађевине.⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ Ж. Шипка Ергелешев, *нав.дело*, 191.

Сл. 154. Манастир Темска, данас

Извор: <http://www.plusonline.rs/manastir-sveti-djordje-u-temskoj-danas-slavi-sveti-djurdjic/>

Обилазак и снимање манастира Темска представља једно од Поповићевих последњих теренских истраживања, тако да можемо рећи да је он све до почетка Другог светског рата, иако у пензији интензивно радио, посебно у области заштите. Активно је учествовао у већини послова који су се тicali обнове наших споменика на територији Србије. Током двадесетих и тридесетих година двадесетог века важио је, сасвим оправдано, за нашег највећег познаваоца средњовековних споменика.

У ПРОСВЕТНА И НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧКА ДЕЛАТНОСТ ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА

Рад Петра Ј. Поповића на Техничком факултету у Београду

Петар Поповић се, осим као талентовани архитекта и истраживач који је дао немерљив допринос заштити наших средњовековних споменика, истако и као професор Техничког факултета у Београду, остављајући значајан траг у области просветне делатности. О овом његовом ангажовању нажалост мало тога нам је познато, највише због чињеница да је грађа која би нам пружила нешто више информација о Повићевом раду на факултету веома оскудна. Познато је да је на предмету *Византијска архитектура*, који је предавао осам година, унео значајне новине, а његовим највећим доприносом на овом пољу сматра се оснивање Клуба студената архитектуре.

Предмет *Византијска архитектура* на Техничком факултету се развијао постепено. Најпре су студенти Велике школе архитектуру могли да изучавају само у оквиру једног истоименог предмета, коме је професор Михајло Валтровић својим доласком на Велику школу 1875. године дао значајније место у настави. Увођењем предмета *Археологија*, а потом и оснивањем катедре за исту област, Валтровић је успоставио темеље проучавању наше старе средњовековне архитектуре и утврдио пут новом наставном предмету *Византијски стил са пројектовањем цркава*, на коме је од 1890. године предавао и испитивао студенте професор Драгутин Милутиновић. Након његове смрти 1900. године наставу је кратко држао Никола Несторовић, а 1903. године за професора *Историје Архитектуре и Византијске архитектуре* изабран је архитекта Милорад Рувидић.⁵⁷⁵ Његово ангажовање на факултету изазвало је опречне реакције, а Владимир Поповић је у тексту под називом „Какав нам треба професор за српско-византијску архитектуру на Универзитету“ био толико критички настројен да је написао да је „Рувидић почео да мисли на византијско-српске грађевине оног дана кад је изабран да предаје на Универзитету“ и још је додао да будући наставник треба да „схвати смисао и значај византијске архитектуре за српски народ.“⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Б. Несторовић, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971*, Архитектонски факултет, Београд 1996, 90.

⁵⁷⁶ В. Поповић, „Какав нам треба професор за српско-византијску архитектуру на Универзитету“, *СТЛ бр.6*, Београд 1914, 43.

Сл. 155. М. Васић, Пројекат из Византијске архитектуре, 1924. година
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7350

Значајан преокрет на предмету *Византијска архитектура* уследио је након Првог светског рата када је 1919. године, на место преминулог професора Рувидића, у звању хонорарног професора дошао Петар Ј. Поповић. Предавања су држана током два семестра на IV години студија са по 2+4 часа,⁵⁷⁷ у атмосфери изузетне присности и пријатности.⁵⁷⁸ Поповић је у време ступања на факултет већ био велики познавалац старе српске црквене архитектура и до тада је обишао и простудирао значајан број споменика, а имао је и практичног искуства у виду успешно обновљене Лазарице. Његов концепт наставе махом се заснивао на подражавању средњевековних споменика „моравске школе“ архитектуре, међутим и сами студенти су у том периоду били романтичарски настројени, склони тражењу нових модела и стварању у националном стилу (сл.155 и 156).⁵⁷⁹ Сви пројекти из *Византијске архитектуре* у највећем броју случајева су биле или цркве или капеле, али Поповић је излазио у сусрет и оним студентима који су исказивали жељу за пројектовањем другачијег типа грађевине. Како је посведочио архитекта Бранко Максимовић, он није желео да пројектује грађевине сакралног

⁵⁷⁷ Б. Несторовић, *Високошколска настава...*, 90.

⁵⁷⁸ Б. Максимовић, „Од студентских дана до трновитих стаза урбанизма београда“, у: *Београд у сећањима 1919-1929*, Београд 1980, 43.

⁵⁷⁹ Б. Несторовић, *Високошколска настава...*, 90.

типа јер је по убеђењу био атеиста. Предложио је професору да ради један јавни амам са чиме се он одмах сложио додајући да „и то може добро да се реши у византијској архитектури.“⁵⁸⁰ Генерално, Поповић је на предавањима успоставио једну веома пријатну, ведру атмосферу која је произилазила из његовог изузетно присног, отвореног и колегијалног односа са студентима. Настава је била лишена сваке крутости, а неретко је више личила на пријатно ћаскање у коме је професор са студентима делио своја искуства настала током рада на подизању разних грађевина.⁵⁸¹

Сл. 156. В. Стојковић, Пројекат за цркву
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7351

Године 1925. Поповић је основао *Клуб студената архитектуре* који је до краја међуратног периода сваке године приређивао изложбе најбољих семинарских и дипломских радова. У почетку су се у оквиру *Клуба* окупљали млади архитекти поклоници националних стилских опредељења али су им се касније придружили и протагонисти српског модерног покрета.⁵⁸² Ове изложбе су изазивале велику пажњу јавности, често их је отварао и сам Краљ Александар I, биле су изузетно посећене, а дневна штампа је о њима врло детаљно

⁵⁸⁰ Б. Максимовић, „Од студентских дана до....“, 43.

⁵⁸¹ Исто.

⁵⁸² А. Кадијевић, *Један век...*,133; Више о Архитектонском одсеку Техничког факултета Универзитета у Београду у овом периоду видети у: А. Кадијевић, „Српска архитектура у 1926. години – између континуитета и реформе“, *Зборник семинара за студије модерне уметности Филозофског факултета у Београду бр.12*, Београд 2016, 100-103.

извештавала.⁵⁸³ На првој изложби 1925. године награђен је рад Бранка Крстића, а истакли су се радови Ивана Рика, Андреја Папкова и Александра Васића. Наредна изложба, организована 1926. године у највећој сали Техничког факултет била је и по броју изложених радова, а и по њиховом квалитету много успешнија од предходне. Осим руских студената, масовније учешће узели су и наши студенти међу којима се највише истакао Александар Дероко са дипломским радом „Храм св. Саве“ (сл.157). Изложбу је отворио професор Андра Стевановић који је у свом говору истакао да је она још један доказ више „да архитектура код нас сигурно и брзо напредује“ те да се ствара један национални стил „који се инспирише архитектуром наших старих споменика, али није њихова проста копија.“⁵⁸⁴ Стевановић, иначе доживотни почасни председник *Клуба студената архитектуре* у говору је одбацио као неоправдана мишљења појединих истакнутих личности о неуспеху наших студената.⁵⁸⁵ Свој став подкрепио је чињеницом да су наши студентски радови на великој париској интернационалној изложби добили другу награду, од четири додељене, и да је то један од доказа да се и на пољу културе и уметности постижу добри резултати.⁵⁸⁶

Сл. 157. А. Дероко, Храм св. Саве, дипломски рад
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7346

⁵⁸³ Аноним, „Краљ и Краљица на изложби студената архитектуре“, *Политика*, 18. 2. 1926, 7.

⁵⁸⁴ Аноним, „Изложба радова студената архитектуре“, *Политика*, 15. 2. 1926, 5.

⁵⁸⁵ Аноним, „Изложба Куба студената архитектуре“, *Време*, 15. 2. 1926, 6.

⁵⁸⁶ Аноним, „Изложба радова студената архитектуре“, *Политика*, 15. 2. 1926, 5.

За тему годишњих и дипломских радова студената, професори Техничког факултета су 1925. године задали израду пројеката великих монументалних зграда које је требало подићи у Београду. Тако се на овој изложби могло видети неколико планова за Општински дом, неколико пројеката за храм Св. Саве, пројекти позоришта, соколског дома, градског купатила итд. Осим Дероковог пројекта за храм св. Саве, истакли су се и радови Николаја Шилова (храм Св. Николаја), Петра Ковикова (крематоријум), Томе Маринковића (Општински дом) и браће Бранка и Петра Крстића (филаделфијски павиљон).⁵⁸⁷ Пажњу јавности привукли су и пројекти Андреје Папкова за које је дневна штампа пренела да су „највећи и најлепши.“ Рус је израдио планове за један „модеран казино са колонадама, водоскоцима и дивним парком“ и позориште. Занимљиво је међутима да су на овој изложби били приказани и његови акварели рађени за време екскурзија у Мостару, Грузију и Венецији.⁵⁸⁸ Својим уметничким квалитетима Папков се веома истицао као студент, што потврђује и пажња коју је изазвао својим радовима и на првој и на другој изложби *Клуба студената*. Један од његових радова из овог периода, на коме је приказан петокуполни храм сачуван је у заоставштини Петра Ј. Поповића (сл. 158).

Сл. 158. А.Папков, Петокуполни храм, рађено највероватније 1926. године⁵⁸⁹
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7349

⁵⁸⁷ Исто.

⁵⁸⁸ Исто.

⁵⁸⁹ Видети и: Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, инв.бр. 7347.

Оснивање и вођење *Клуба студената архитектуре* обележило је читаву Поповићеву релативно кратку професорску каријеру. Он је остао главни идеолог овог удружења све до свог пензионисања 1927. године. Поповић је као професор био веома добро прихваћен међу студентима, који су волели да слушају његова предавања и вежбе из *Византијске архитектуре*, на супрот томе међуљудски односи између самих професора нису били тако добри. О овоме сведочи и један немили догађај који се тичао вођења студената на екскурзију у Венецију. Вође пута су били професори Бранко Поповић и Бранко Таназевић али како је Петар Ј. Поповић изразио жељу да и он крене као један од професора, са чим су се сложили и студенти, та идеја је предочена Бранку Поповићу који је то категорички одбио уз употребу веома погрдног назива којим је ословио Петра Ј. Поповића.⁵⁹⁰ Након Поповићевог одласка са факултета, вођење наставе на предмету *Византијска архитектура* преузео је његов студент Александар Дероко.

Допринос Петра Ј. Поповића научно-публицистичкој делатности

Поповић се истовремено повукао и са места начелника у Министарству грађевина и са места хонорарног професора. Међутим, то није значило да је његов интезитет рада у било ком сегменту ослабио. Наставио је и након 1927. године врло успешно да се бави како пројектанским пословима тако и заштитом градитељског наслеђа, а значајне резултате остварио је и на пољу научно-публицистичке делатности. Познато је да је сарађивао са готово свим ондашњим стручним часописима у којима је у периоду између 1925-1935. године објавио највећи број својих радова. Наравно и ван овог временског оквира публицикован је одређени број чланака али у доста мањем обиму. Материјале за њих Поповић је прикупљао на својим стручним екскурзијама у оквиру којих је обилазио наше цркве и манастире. Теме чланака су разумљиво обухватале архитектуру и живопис тих грађевина. Међу првим таквим радовима је чланак чији је садржај усмерен на обнову цркве Лазарице у Крушевцу, објављен у *Техничком листу* 1907. године. Ово је један од ретких примера где је Поповић таксативно набројао

⁵⁹⁰ Б. Максимовић, „Од студентских дана до....”, 47.

све интервенције које су извршене приликом обнове храма, а под његовим стручним надзором. У својим каснијим радовима бавио се фасадом Манасије,⁵⁹¹ архитектуром Раванице (њеним западним зидом),⁵⁹² црквом св. Арханђела код Призрена,⁵⁹³ патосом манастира Грачанице⁵⁹⁴ али и мање познатим храмовима попут манастира св. Пречисте код села Кичева.⁵⁹⁵ Поповић је сматрао да „фреске по нашим средњовековним задужбинама представљају високу уметност и по композицији и по маниру израде.“⁵⁹⁶ Такође је био мишљена да су оне врло чувене с уметничког гледишта и да су с тога предмет проучавања критичара уметности али и самих уметника који раде на црквеном живопису и студирају ову високу технику сликања.⁵⁹⁷ Фреске наших старих средњовековних задужбина су спадале и у сферу Поповићевог уметничког интересовања, па су стога биле и тема његових научних чланака. Тако је између осталог врло детаљно описао и анализирао фреску *Смрт мајке Краља Уроша I* из Сопоћана, фреску ктитора у манастиру Милешеви и један део живописа манастира Каленића.⁵⁹⁸

Осим архитектуре и живописа Поповићеву пажњу привлачили су и разни натписи, стари надгробни споменици, старе црквене књиге, повеље, плаштанице па и црквена скулптура. Све ово је он бележио, копирао, цртао и описивао, а касније публикувао. Писао је о скулптури манастира светих Арханђела код Призрена,⁵⁹⁹ натпису из града Копријана,⁶⁰⁰ записима из цркве у Липљану на Косову, записима из цркве у Брекову и надгробном споменику код Докмирске

⁵⁹¹ П. Ј. Поповић, „Фасада манастира Манасије“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IV*, Београд 1924, 187-192; Исти, „Манастир Манасија“, *СКГ XXI*, бр.8-16, Београд 1927, 595-598.

⁵⁹² Исти, „Западни зид цркве Раванице“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. V св. 1-2*, Београд 1925, 234-239.

⁵⁹³ Исти, „Црква Светих Арханђела у Призрену“, *Старинар IV*, Београд 1928, 55-58.

⁵⁹⁴ Исти, „Класичан патос манастира Грачанице“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VI св.2*, Београд 1926, 110-111.

⁵⁹⁵ Исти, „Два стара манастира. 1. Кичевска Света Пречиста“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VIII*, Београд 1928, 234-235.

⁵⁹⁶ Исти, „Смрт мајке краља Уроша I. Фреска у манастиру Сопоћани“, *Старинар III*, књ.5, Београд 1930, 30.

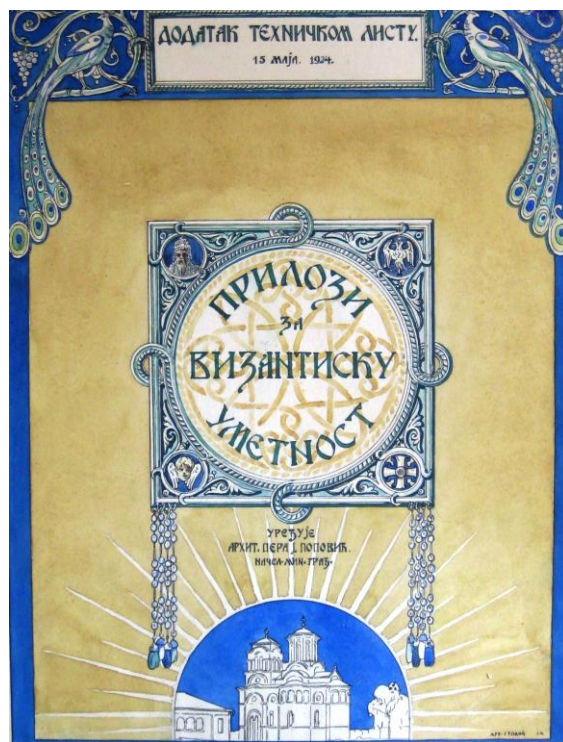
⁵⁹⁷ Исто.

⁵⁹⁸ Видети фусноте од 528 до 531

⁵⁹⁹ П. Ј. Поповић, „Два стара манастира. 2. Скулптура манастира Светих Арханђела, задужбина цара Душана у Призрену.“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VIII*, Београд 1928, 236-237.

⁶⁰⁰ Исти, „Натпис из града Копријана“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII*, Београд 1927, 217; Исти, „Још о натпису из града Копријана“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VIII*, Београд 1928, 270-271.

цркве.⁶⁰¹ Његов рукопис под називом *Повеља Деспота Ђурђа манастиру Есфигмену у Светој Гори* који је написао са Сергејем Смирновим објављен је у *Гласнику Скопског Научног друштва*⁶⁰² (истина са много неправилности, о чему је Поповић издао посебан чланак у *Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор*⁶⁰³). Како је неколико пута боравио у Хиландару, и у оквиру разних комисија али и самостално, ради студирања архитектуре и живописа манастира, Поповић није пропустио прилику да се бави и проучавањем вредних предмета, који су се чували у манастирским ризницама. Рад о две српске плаштанице из XIV века објављен је 1933. године,⁶⁰⁴ а 1938. рад о застави и аши од седла цара Душана.⁶⁰⁵

Сл. 159. Г. Тодић, Насловна страна Прилога за византијску уметност
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7987

⁶⁰¹ Исти, „Из српских старина“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ.Х, Београд 1930, 230-235.

⁶⁰² П. Ј. Поповић, С. Смирнов, „Повеља Деспота Ђурђа манастиру Есфигмену у Светој Гори“, *Гласник Скопског Научног Друштва* књ. XI, Скопље 1932

⁶⁰³ П. Ј. Поповић, „Уредникове исправке. Поводом мог чланка штампаног у Гласнику Скопског Научног друштва, књига XI“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XIII св.1-2, Београд 1933, 207-214.

⁶⁰⁴ Исти, „Две српске плаштанице“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XIII св.1-2, Београд 1933, 85-88.

⁶⁰⁵ Исти, „Из Хиландарске ризнице“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XVIII, Београд 1938, 357-360.

Осим као аутор Поповић је био и уредник појединих издања. Године 1924. уређивао је додаток *Техничком листу* који се бавио Византијском уметношћу (сл.159). Насловна страна *Прилога за византијску уметност* рад је архитекте Гојка Тодића.

Теме Поповићевих научних чланака могу се сврстати у две групе. У прву спадају они чланци који се баве нашим старим средњовековним наслеђем, док би другу групу чинили радови писани о тадашњим актуелним дешавањима у области архитектуре, хералдике, историографије итд. Поповић се бавио и анализом савремених архитектонских токова, приказима књига, писао прилоге грађи за историју Београда⁶⁰⁶ и критичке осврте на поједина реализована дела својих колега. Године 1907. анализирао је изглед нове новчанице од 20 динара, која му је посебно заокупила пажњу јер је њен аутор покушао да је уради у српско-византијском стилу.⁶⁰⁷ Поповићева оцена визуелног решења новчанице била је изузетно негативна. Између осталог он је написао „Похвално је што је покушана израда у српско византијском стилу, штета је само што је са врло мало успеха и без духовите композиције“⁶⁰⁸ Осврћући се на уређење Београда, Поповић је написао чланак, објављен у *Српском књижевном гласнику* 1928. године, у коме се детаљно бавио анализом Позоришног трга, Улица Краља Александра и Светог Саве, Универзитетског парка, Теразија и уопште квалитетом изведених радова у престоници.⁶⁰⁹ Чланак је веома занимљив, највише због критичког тона који у њему преовладава. Говорећи о позоришном тргу он већ у првом пасусу јасно износи свој суд и пише: „Регулација овога трга још није свршена, међутим општина је пожурила и дала му модерну калдрму са измењеном нивелетом, а сада се спрема да модернизира и споменик кнеза Михајла. Пре дефинитивне регулације ово није требало радити, тим пре што је и ово, како је урађено, погрешно.“⁶¹⁰ О трамвајима је написао „После припремних радова на порушеном Београду (каблови, водовод) дошла је нова општинска управа да великом енергијом - не баш организованом - препороди Београд. Од нових великих радова

⁶⁰⁶ Исти, „Београдске чесме“, *Општинске новине бр.14*, Београд 1930. 712-713.

⁶⁰⁷ Исти, „Нова новчаница од 20 динара у злату“, *Српски технички лист бр. 4*, Београд 1907, 26-27.

⁶⁰⁸ Исто.

⁶⁰⁹ П. Ј. Поповић, „Друштвени преглед. О техничким радовима у нашој комуналној политици. Уређење Београда.“, *СКГ XXIII бр.1*, Београд 1928, 305-309, 378-383.

⁶¹⁰ Исто, 305.

најзначајније је калдрмисање. Добра-модерна-калдрма на треба да има у себи трамвајске пруге. Трамвај је преживело транспортно средство за центре градова и то с правом, јер је гломазно, неокретно, воде га шине, чини велику ларму и, у ваздуху, улицу чини неестетичном својим инсталацијама електричним, које су чак и опасне. Погрешно је што су у ту нову калдрму прављене скупе подземне, а и надземне инсталације за трамвај јер је све то осуђено на скоро вађење. Аутобуси, успешно раде и сасвим ће победити застареле трамваје, бар на овом делу Београда, где поред наведених незгода сметају својом лармом Универзитету, Двору, Министарствима и другим институцијама поред којих пролазе.⁶¹¹ Говорећи о уређењу Универзитетског парка Поповић је био посебно оштар. Он је истакао: „Ово управо, због своје величине, - и није парк, већ сквер. Горњи део парка добио је ограду монументалну, лепу но не оргиналну. Има је на вили *Aldobrandini* у Фрескати. Већ по овоме се види да ово није ограда за паркове, него за виле, гробља итд. Враћајући се поново на идеју комисије, чији је члан био и Г. Богдан Поповић, који је члан и естетске комисије при Општини, - предлажем оно што је и Г. А. Стевановић рекао председнику Општине: порушите сами и преправите Универзитетски сквер, како не бисте доживели срамоту да то други учине после вас, а узмите просто, лако и најлепше решење које је раније комисија предложила.“⁶¹² Пишући о примени скулптуре у архитектури Поповић је истакао да и скулптура и сликарство служе архитектури. Оцењујући примену скулптуре на новоподигнутим грађевинама у Београду, истакао је да је скулптура на кубету зграде Министарства финансија врло лепо решена што са скулптуром на кубету зграде Министарства шума и руда пољопривреде и вода није случај. За зграду позоришта Мањеж нагласио је да је такође украшена „неком скулптуром и то тако неукусном и дилетантски израђеном, да је боље било не постављати је.“⁶¹³ У чланцима *Нови Солун* и *Нова Атина*⁶¹⁴ Поповић је описао њихову савремену архитектуру укључујући се тако на индиректан начин у расправу о перспективама националног стила.⁶¹⁵ Бавећи се историјом архитектуре Београда покушао је да

⁶¹¹ Исто, 307-308.

⁶¹² Исто, 379.

⁶¹³ П. Ј. Поповић, „Скулптура у архитектури“, *СКГ XXV бр.5*, Београд 1928, 396-398.

⁶¹⁴ Исти, „Уметнички преглед. Нови Солун“ *СКГ XXVIII бр.7*, Београд 1929, 542-544; Исти, „Уметнички преглед. Нова Атина“ *СКГ XXVIII бр.8*, Београд 1929, 624-628.

⁶¹⁵ А. Кадијевић, *Један век...* 171.

одговори на питање откуд је дошла амбирске архитектура примењена на две београдске грађевине подигнуте у размаку од сто година.⁶¹⁶ Поповић је врло ревностно пратио сва актуелна дешавања и на пољу историографије. Тако се у чланку под називом *Аполо* објављеном у дневном листу *Политика* осврнуо на књигу *Опита историја пластичних уметности* аутора Саломона Ренака коју је на српски превео професор Милоје Васић, а предговор написао Богдан Поповић.⁶¹⁷ Петар Поповић се врло повољно изразио не само о књизи већ и о беспрекорном преводу Милоја Васића, а посебно о предговору Богдана Поповића о којем је написао: „После предговора г. Богдана Поповића излишно је хвалити ову књигу, управо је и бесмислено, јер ће свака друга хвала бити мања. – Друго је што ја хоћу овим приказом да постигнем: хоћу да на ову златну књигу обратим пажњу онима који је не знају.“⁶¹⁸ Врло похвално се изразио и о књизи *Народно неимарство*, свог студента и млађег колеге Александра Дерока. Књига, коју је издао Београдски Универзитет, представљала је Дерову збирку мотива из техничког фолклора, с намером да се касније кад се буде прикупило још материјала направи стручна анализа и донесу научни закључци.⁶¹⁹ Петар Поповић се у својим чланцима дотакао и издањима државне штампарије,⁶²⁰ споменицима у Београду,⁶²¹ изгледом нових новчаница⁶²² и др.

Објављујући грађу коју је прикупио радећи на терену, пишући о српским манастирима, о њиховој архитектури и живопису али расправљајући и о актуелним темама које су се тичале ондашње градитељске активности и других дешавања на културно-уметничкој и научној сцени, Поповић је, са око педесет публикованих радова, дао велики допринос српској историографији. Разноврсна тематика стручних чланака говори нам о ширини његових интересовања, која нису била ограничена само на архитектуру већ су дубоко сезала и у остале сродне делатности. Број публикованих радова говори о непресушној радној енергији која

⁶¹⁶ П. Ј. Поповић, „Два ампира у Београду“, *СКГ XXVI бр.8*, Београд 1929, 634-635.

⁶¹⁷ Исти, „Аполо“, *Политика*, 2. 9. 1930, 11.

⁶¹⁸ *Исто*.

⁶¹⁹ П. Ј. Поповић, „Прикази и белешке“, *СКГ LVIII бр.8*, Београд 1939, 509-510.

⁶²⁰ Исти, „Најновија издања државне штампарије“, *Живот и уметност бр.9*, Београд 1937, 246-248.

⁶²¹ Исти, „Споменици у Београду – Постављање њихово“, *Живот и уметност бр. 12*, Београд 1936, 140-141.

⁶²² Исти, „Нови новци“, *СКГ XXXVIII бр.5*, Београд 1933, 380-385.

га је пратила током читаве стваралачке и научне каријере. Поповић је последње радове објавио 1940. године.

VI ОСТАЛЕ УМЕТНИЧКЕ АКТИВНОСТИ ПЕТРА Ј. ПОПОВИЋА

Да би смо у потпуности сагледали Поповићеву каријеру, неопходно је проучити и његова дела остварена на разноврсним уметничким пољима, а рађена на захтев Државе, Цркве, Српске Краљевске Академије и других институција и удружења. Његов близак однос са Краљевском породицом резултирао је честим Поповићевим ангажовањем на специфичним пословима који су се тицали Државе а чија је реализација изискивала уметнички приступ, попут израде заставе, грба, печата и сл. Поповић је био аутор и визуелних решења диплома, израдио је нацрте за неколико иконостаса, за панагију, за жигове чистоће сребра и злата, за ордене и сл. Бавио се и ликовним уређењем књига, а урадио је и скице за клишее слика Академијиних добротвора које су се штампале на Академијиним издањима.

Са прокламовањем уједињења Хрвата и Словенаца са Србима, прва Влада нове уједињене Краљевине је одмах 1919. године почела да ради на утврђивању новог грба и заставе. По сведочењу Петра Ј. Поповића са утврђивањем изгледа нове заставе било је релативно лако. Задржане су све боје српско-хрватске заставе које су узете хералдички према француској застави, само у хоризонталном смеру. Међутим, кад је реч о грбу послови су текли знатно спорије - што због администрације, што због разних жеља и утицаја, те је тако нови грб дефинитивно усвојен тек на Министарској седници 3. маја 1922. године.⁶²³ Још је прва Влада Уједињења утврдила да за основу послужи дотадашњи грб Краљевине Србије, а да у штит уђу поред српског још и словеначки и хрватски грбови. „Са том наивном представом почеле су студије у времену после непријатељске окупације, кад није било ни литературе.“⁶²⁴ Професор Милоје Васић је уступио неопходну литературу и сарађивао је на изради грба све до утврђивања његовог дефинитивног изгледа.

⁶²³ Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, Архивалије, инв.бр.8608/1,II, 1.

⁶²⁴ Исто.

Грб Краљевине Србије, који је послужио као основа новог грба, чинио је бели двоглави орао на црвеном штиту са краљевском круном на обе орлове главе. Испод сваке канце је био по један кринов цвет, а на грудима му је грб Кнежевине Србије: брли крст на црвеном штиту са по једним оцилом у сваком углу крста. Хрватски грб је био сачињен од двадесет и пет црвено-белих шах поља с тим што се почињало са црвеним пољем од горње леве стране. Једина недоумица била је да ли уместо белих ставити сребрна поља. Са словеначким грбом било је највише тешкоћа јер грб није ни постојао. Грб Крањске, орао, који на прсима има полумесец издељен на поља, као грб својих угњетача Словенци нису хтели да користе. Они су се определили да на њиховом грбу буде приказана бела петокрака са белим полумесецом. Председништво Владе је уметницима проследило предлог на коме се видело да би на новом Грбу српски и хрватски грб требало да стоје у горњем делу штита, један поред другог, док би у доњем делу требало поставити Грб Словеније, стим да сваки од њих заузима приближно исту површину. Ово се показало као изазов за Поповића јер је захтевало да се српски и хрватски грбови прилагоде како би остало места за словеначки.⁶²⁵

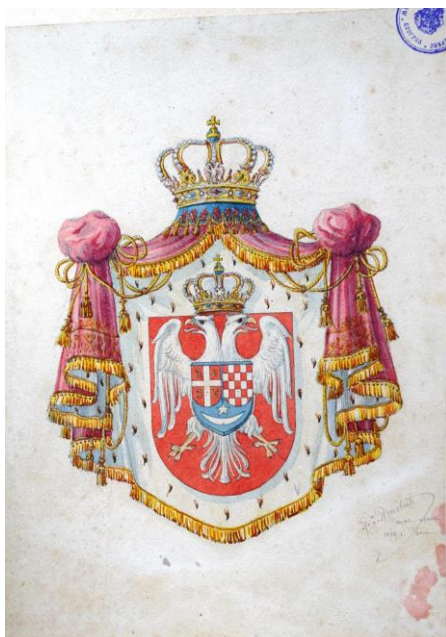

Сл. 160. Варијанта Грба Краљевине СХС, цртеж
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7289

Сл. 161. Грба Краљевине СХС, акварел
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 6405

⁶²⁵ Исто.

Сл. 162. Варијанта Грба Краљевине СХС
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7622

Сл. 163. Варијанта Грба Краљевине СХС у венцу
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2452

Поповић је израдио неколико варијанти Грба Краљевине СХС (сл. 160-163) али је образлажући њихова решења појаснио потешкоће које су настале захтевом председништва Владе, а у вези са изгледом новог Грба. Он је написао: „По овом захтеву нацртати Грб а не огрешити се о хералдику ни једног грба, врло је тешко, ако се, при том жели и естетичан заједнички штит. Јер: хрватски грб по своме саставу, има квадратан штит, који доле може бити заокружен. Како поред њега мора доћи српски, то треба и овај да је квадратан, и заокружујући оздо, као завршетак штита, добива се поље за словеначки грб а центар за заокружавање одређује се тако да површина приближно буде једнака површини једног од горњих.“⁶²⁶ Поповић је још додао да је квадратни хрватски штит повукао и српски да буде квадратан, иако је он у свом оригиналном изгледу продужен. Из тих разлога је и велики штит испао једнаке ширине и дужине тј. квадратан, а како је такав облик неестетичан, а строго није ни хералдичан, посебно с обзиром на место на које је постављен, на прсима орла, онда се Поповић одлучио за компромисно решење. Хрватски штит је мало продужио али тако да поља ипак одају утисак квадрата, а српски штит мало скратио да би био у складу са

⁶²⁶ Исто, 4.

хрватским.⁶²⁷ Након утврђивања штита са грбовима Поповић је израдио и три комбинације орлова. Прва комбинација имала је орла стилизованог по примеру ордена Белог орла, друга комбинација била је слична првој, само што је орао имао природнији изглед и био је сличан орлу на грбу Краљевине Србије, а трећа комбинација је имала орла стилизованог по угледу на наше старе, класичне орлове (византијске). Сва три решења била су предата тадашњем председнику Минстарског Савета Стојану М. Протићу. Како он сам није могао да се одлучи која је варијанта најбоља упутио је све цртеже државном саветнику, историчару Љуби Јовановићу. Изглед грба је усвојен на Министарском Савету 28. фебруара 1919. године, а након тога је ушао у Устав Краљевине СХС. Пролазећи сву неопходну законску процедуру Грб је дефинитивно стављен у употребу маја 1922. године.⁶²⁸

Сл. 164. Печат Краљевине СХС, нацрт
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.7407

Сл. 165. Новчаница у вредности 5 пара, нацрт
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.6426

Поповић је урадио и нацрт за државни печат у природној величини. Печат је кружног облика са грбом у средини и натписом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (сл. 164). Сачувани нацрт за новчаницу од 5 пара говори о томе да

⁶²⁷ Исто.

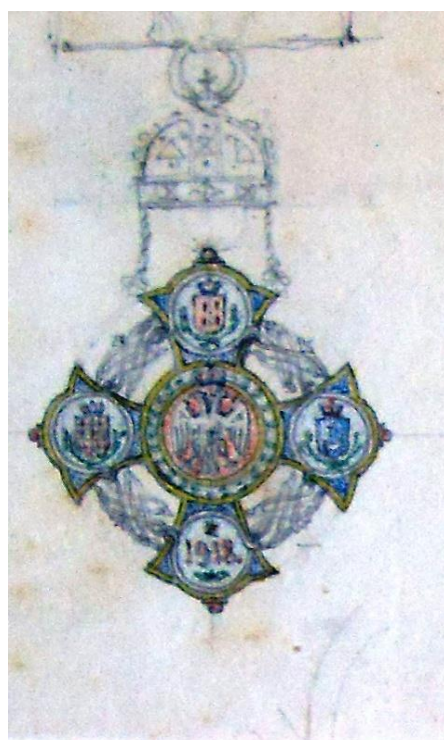
⁶²⁸ Исто, 6.

Поповић није само детаљно анализирао и давао свој уметнички суд о изгледу нових новчаница које су пуштане у оптицај већ је и сам давао предлоге за њихова визуелна решења. На основу чланка који је Поповић објавио под називом *Нови новци* 1933. године можемо закључити да је овај нацрт урађен након те године. У овом чланку Поповић детаљно анализира изглед сваке новчанице која је у том тренутку била у употреби. Међу њима се не спомиње новчаница у вредности од пет пара, а најмањи апоен био је онај од 25 пара.⁶²⁹ На недовршеном нацрту видимо да је централни део празан, док је оквир око њега богато испуњен фроларним мотивима (сл.165). Поповић је био ангажован и на осмишљавању визуелног решења ордена. Сачувана су два цртежа. Један је рађен оловком, а други у боји (сл.166 и 167). Орден има облик стилизованог крста. На краковима крста налазе се три грба новоуспостављене државе, док је у доњем краку уписана 1918. година. Изнад ордена је круна окачена о ленту. У средини ордена постављен је грб Краљевине.

Сл. 166. Орден, цртеж оловком

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.7426

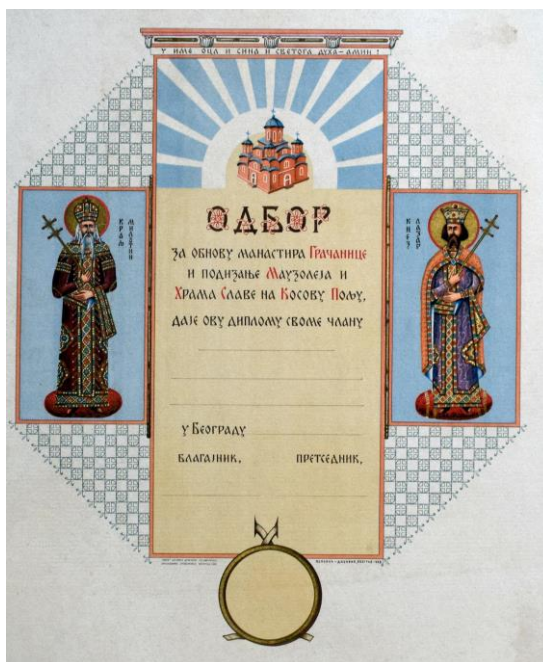
Сл. 167. Орден, цртеж у боји

Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.7426

Диплому Одбора за обнову манастира Грачанице Поповић је израдио тридесетих година (сл.168). Осмислио ју је као триптих чије је средишње поље

⁶²⁹ Петар Ј. Поповић, „Нови новци“, *СКГ XXXVIII бр.5*, Београд 1933, 380-385.

знатно веће од два бочна. У горњем делу централног поља - стилизованом сунцу налази се цртеж Грачанице, а испод је исписан текст. У бочним пољима триптиха насликане су стојеће фигуре краља Милутина и Кнеза Лазара. Диплому Клуба Студената Архитектуре Поповић је урадио са архитектом Гојком Тодићем (сл. 169). Исписани текст је уоквирен стилизованим лишћем које прати форму дипломе. На врху је постављен Грб. Диплома је била намењена почасном и доживотном председнику Клуба Студената Архитектуре професору Андри Стевановићу.

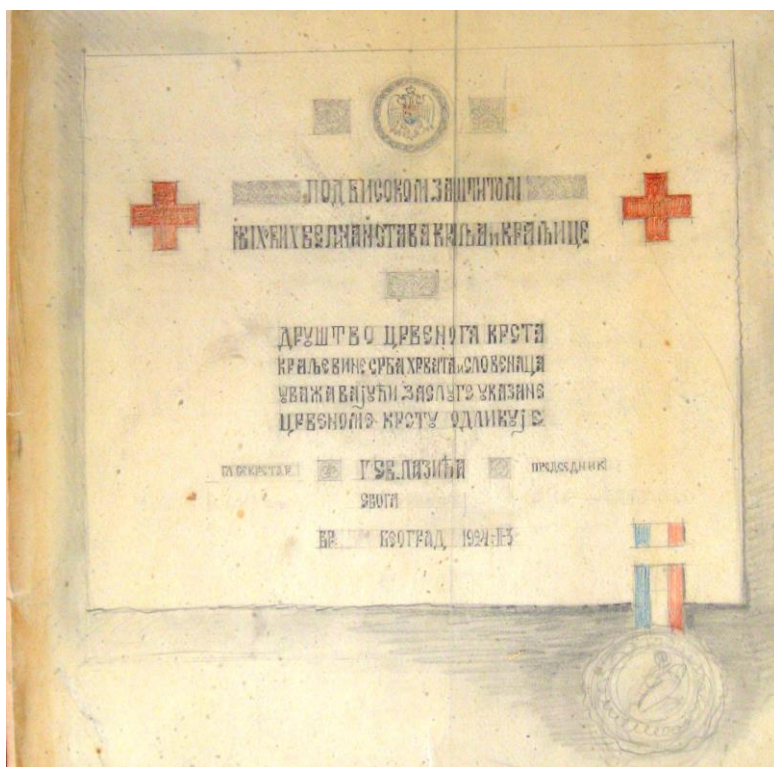

Сл. 168. П.Ј. Поповић, Диплома одбора за обнову манастира Грачанице
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2735

Сл. 169. П.Ј. Поповић, Г. Тодић, Диплома Клуба студената Архитектуре
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2737

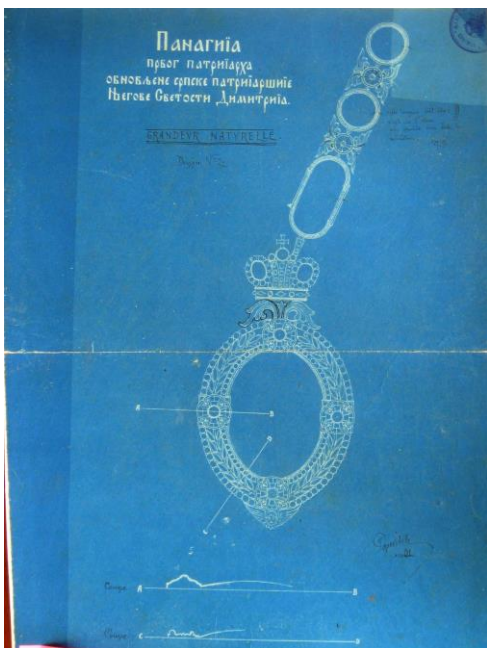
Одликовање за Друштво црвеног крста Поповић је урадио 1924. године. Осмислио га је сведено, у духу удружења које га додељује, применивши већ препознатљив визуелни образац карактеристичан за Црвени крст (сл.170). На белој позадини су у горњем делу са леве и десне стране постављени црвени крстови између којих је исписан текст *Под високом заштитом њихових величанстава Краља и Краљице*. У доњем десном углу постављено је одликовање на ленти.

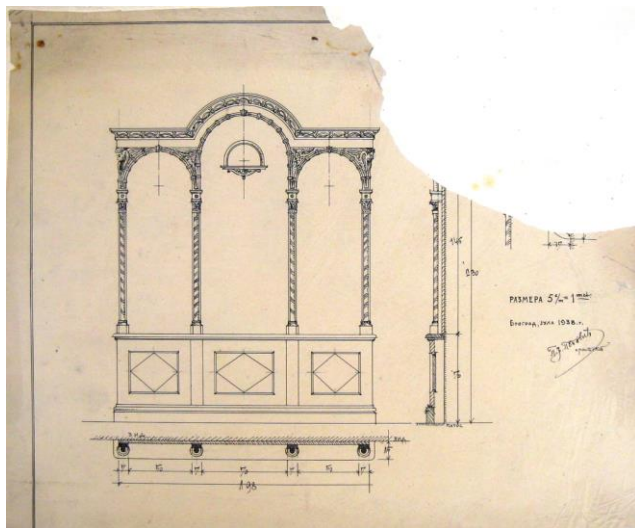
Сл. 170. Одликовање Друштва Црвеног крста
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2739

Поповић је сарађивао са стручним, хуманитарним, научним друштвима и удружењима, а у неким од њих је био и почасни члан. Отуда не чуди чињеница да су га релативно често ангажовала на појединим пословима, посебно оним који су били у његовом опсегу деловања. Осим одликовања за Друштво Црвеног крста, на молбу Београдског женског друштва израдио је касету у којој је друштво поднело збирку народних орнаменталних мотива као свадбени поклон Краљу Александру I и Краљици Марији. Касета је била израђена од црног дрвета

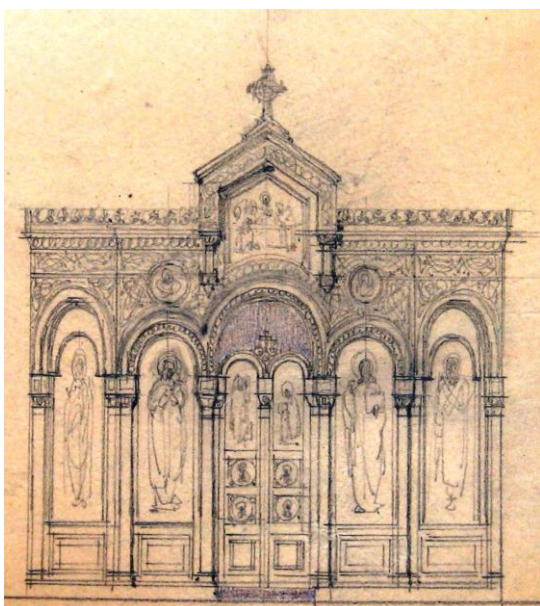
са украсима од позлаћене бронзе и обиловала је елементима који се срећу у старој српској уметности, архитектури и сликарству.⁶³⁰

Сл. 171. Нацрт за панагију
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8208

Сл. 172. Нацрт иконостаса
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 2611

Сл. 173. Цртеж иконостаса
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.8027

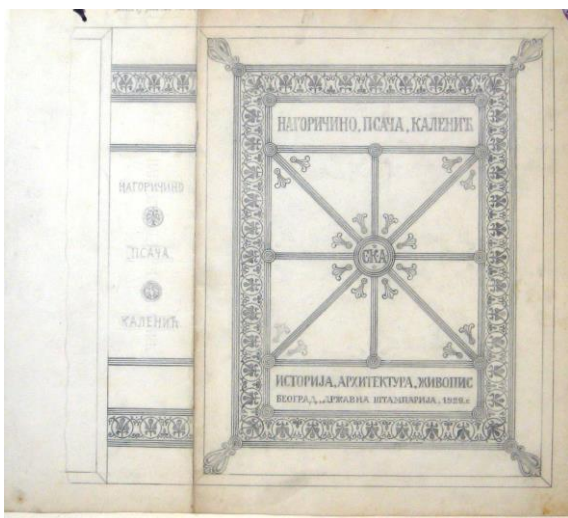

Сл. 174. Скица иконостаса
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 8283

⁶³⁰ З. Шипка Ергелешев, *нав.дело*, 171.

На захтев Цркве осмислио је Панагију за првог Патријарха обновљене српске патријаршије-Димитрија (сл.171). Медаљон је осликао Урош Предић. За панагију су урађене две слике. На једној је у великом медаљону била Богородица са Христом, а на другој, која је и усвојена, био је приказан св. Сава.⁶³¹ Панагија је рађена у Паризу, а Поповић је из тих разлога и путовао у престоницу Француске.⁶³² Године 1924. и 1938. урадио је неколико скица и нацрте за иконостасе (сл.172-174). Није познато за које цркве су иконостаси рађени.

Поповић се врло интензивно бавио и ликовним уређењем књига. Потпуно је опремио своје ауторско дело - књигу *Нагоричино, Псача, Калернић (Историја, архитектура, живопис)* коју је издала Српска Краљевска Академија (сл.175). Такође је осмислио и изглед корица књиге *Манастир Темски*, коју је писао са Сергејем Смирновим (сл.176). За књигу *Споменица Смедеревског града*, у којој је био аутор одељака који говори о архитектури, а коју је и ликовно уредио, Поповић је награђен од стране Српске Краљевске Академије (сл.177). Њему је из фонда архимандрита Нићифора Дучића уручена награда у износу од 3000 динара.⁶³³ Поповић је скицама у боји опремио и књигу *Црква св. Борђа на Опленцу* (сл.178 и 179).

Сл. 175. Корица књиге *Нагоричино, Псача, Калернић*
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.2702

Сл. 176. Корица књиге *Темски манастир*
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр. 7378

⁶³¹ Исто.

⁶³² Б. Максимовић, *нав.дело*, 43.

⁶³³ *Гласник СКА*, XL, (за 1931), Београд 1932, 99.

Сл. 177. Насловна страна књиге Споменица Смедеревског града
Извор: Лична архива

Сл. 178. Корица књиге Црква св. Ђорђа на Опленцу, скица у боји
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.6533

Сл. 179. Портрет Краља Александра из књиге Црква Св. Ђорђа на Опленцу, скица у боји
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.6528

На захтев Српске Краљевске Академије Поповић је 1932. године израдио клише за слике Академијиних добротвора. Поповић је нове ликове добротвора поставио у кружне или четвртасте медаљоне, у чијем је доњем делу, пратећи форму медаљона исписао име фонда (сл.180-183).

Сл. 180. Клише за слику добротвора СКА, скица
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.6568

Сл. 181. Клише за слику добротвора СКА, скица
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.7569

Сл. 182. Клише за слику добротвора СКА, скица
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.6571

Сл. 183. Клише за слику добротвора СКА, скица
Извор: Музеј СПЦ, Оставина П.Ј.П., инв.бр.6572

VII ZAKЉUČAK

Пројектантски опус српског архитекте Петра Ј. Поповића настао је током прве три деценије двадесетог века. У овом периоду, испуњеном драматичним политичким и друштвеним променама, Поповић је стварао са позиције високо рангираног државног службеника, начелника Министарства грађевина. Иако по обиму релативно скроман, Поповићев опус сачињен од свега 24 дела, оставио је дубок траг у српској архитектури. Објекти профане, сакралне и меморијалне намене, изведени у Београду и другим градовима у Србији одсликавају талентованог, свестраног и образованог уметника, који се већ својим првим остварењем, зградом Окружног Начелства у Врању, позиционирао међу водеће српске градитеље с почетка двадесетог века.

Поповић је један од ретких архитеката који су се формирали искључиво у земљи. За разлику од већине својих колега школованих или усавршаваних у иностранству, Поповић је све своје знање стекао на Техничком факултету у Београду, развијајући се под непосредним утицајем двојице својих професора, Драгутина Милутиновића и Андре Стевановића. Осим што су Поповића усмерили ка пројектовању у националном стилу, Милутиновић и Стевановић су створили преданог чувара и рестауратора старих српских цркава и манастира. У том смислу, Петра Ј. Поповића треба посматрати не само као врхунског пројектанта, већ и као једног од најзначајнијих српских конзерватора и рестауратора. Управо рестаурација цркве Лазарице у Крушевцу, 1907. године, представља кључни моменат његове каријере. На овом послу су се показали сви резултати Милутиновићевог и Стевановићевог педагошког деловања. Успешном обновом Лазарице, Поповић се стручној јавности представио на најбољи начин, уздижући се, уз позитивне критике и похвале, у сам врх српске градитељске сцене. Ово представља специфичан пример у архитектонској пракси у коме је архитекта своју врхунску пројектантску каријеру отпочео не пројектујући, већ успешно рестаурирајући једну грађевину.

Поповић је стварао готово педесет година, од доласка у Министарство грађевина 1897. па све до 1943. године, када је датован његов последњи пројекат. Период до почетка Првог светског рата одликује се мањим бројем изведених

објеката. До 1914. реализовано је седам грађевина, и то: две школе, две управне зграде, један хотел и две капеле. Свој раскошни таленат Поповић је показао већ на првом изведеном делу, згради Окружног начелства у Врању. Овим здањем, које представља „пример најдоследније романтичарске стилизације средњовековних мотива у профаном неимарству“⁶³⁴ профилисао се као изразити представник националног стила. Наредним остварењем, складном капелом генерала Јована Белимарковића, изведеној 1909. године у истом маниру, потврдио је пројектантска кретања која су пуну афирмацију достигла на његовим сакралним објектима.

Најпродуктивнијим периодом Поповићевог стваралаштва може се сматрати раздобље између 1920. и 1936. године. Тада је изведено седамнаест дела, махом сакралне и меморијалне архитектуре. Од профаних здања подигнута је само палата „Руски Цар“ у Београду. Уочљиво је да је Поповићев градитељски опус лишен радикалних еволутивног промена, те зато дела није могуће поделити у рану, зрелу или позну фазу стваралаштва. Поповић је архитекта који је на градитељску сцену ступио потпуно формиран, те је из тих разлога тешко у његовим остварењима уочити квалитативне осцилације. Сналазио се зналачки у свим постојећим стиловима, пројектујући и ван оквира свог примарног националног стилског опредељења. Потврду можемо наћи у делима која у себи садрже одлике сецесијске, необарокне чак и готичке архитектуре (хотел Петроград, палата „Руски Цар“, капела Барловац). Ове грађевине, подједнако успешно реализоване као и оне у националном маниру, указују да је Поповић био талентовани архитекта, оправдано позициониран у сам врх градитељске елите с почетка двадесетог века.

Занимљиво је да се Поповић није упуштао у стилска експериментисања на својим делима. Чистота израза најупечатљивија је на остварењима у националном стилу, на којима су декоративни елементи српске средњовековне архитектуре имплементирани на грађевине, без тежњи ка стварању особеног израза. За разлику од Бранка Таназевића или Момира Коруновића који су слободније схватили национални стил, Поповић је до краја задржао строги приступ, одолевајући да на

⁶³⁴ А. Кадијевић, *Један век...*, 92.

грађевине у националном стилу утка елементе сецејске архитектуре или надлазећег модерног правца.

За разлику од периода до Првог светског рата, када није подигнут ни један црквени објекат, у међуратном периоду их је по Поповићевим пројектима реализовано седам. То су храмови у Београду, Кумодражу, Костолцу, Лакошници, Рековцу, Бубушници и Глушцима. Насупрот профаним и меморијалним делима, на пољу сакралне архитектуре Поповић је изградио лични, препознатљиви израз, пројектујући једнокуполни тип цркве, основе уписаног крста. Током каријере није много одступао од оваквог типа храма, на коме се јасно читава огроман утицај моравске архитектуре, посебно цркве Лазарице.

Поповић је пројектовао највише за државу, цркву и истакнуте личности (генерале, добротворе, професоре). У његовом опусу налазимо само два дела урађена за богате појединце, то су: Задужбински храм трговца Драгутина Тодића у Старом Костолцу и палата „Руски цар“ у Београду, за породицу Антонијевић. Такође, занимљиво је да осим здања „Руски цар“ у његовом опусу нема изведених других стамбених објеката (палата, вила или једнопородичних кућа). Профане објекте Поповић је пројектовао сам, док су сакрални и меморијални објекти често били плод сарадње са неким од његових колега. Највише је радио са Жарком Татићем са којим је заједнички потписао планове за цркве у Кумодражу, Старом Костолцу и Глушцима, као и за капелу у Алексинцу (изведени објекти). Коауторски су пројектовали и цркву за Милицу Нешић у Београду и звонару на Власини (нереализовани објекти). Плодну сарадњу Поповић је остварио и са руским архитектом Василијем Андросовим са којим је у коауторству реализовао цркву Александра Невског у Београду и цркву у Лакошници, као и капеле у Сурдулици и Београду. Са својим учеником Александром Дероком пројектовао је цркву у Бубушници и капелу Живка Барловца у Београду, а плодну сарадњу остварили су и на пољу рестаураторско-конзерваторске делатности. Николај Краснов је такође један од архитеката са којим је Поповић заједнички радио на одређеним пројектима, међутим ни један од њих није изведен.

Највећи број својих дела Поповић је реализовао са места начелника архитектонског одељења Министарства грађевина, на коме је провео тринаест година, од 1914. до пензионисања 1927. године. Овако високорангирано место у

државној служби подразумевало је разне видове ангажованости на свим значајним пројектима. Учешће у оцењивачким жиријима и надзорним комисијама приликом подизања најмонументалнијих грађевина (између осталих, храма светог Саве, цркве светог Марка, пилона за мост Краља Александра I, зграде Министарства Шума и руда пољопривреде и вода, и др.) стварале су утисак свеопштег Поповићевог присуства. Овоме је посебно допринела његова блискост са краљевском породицом, код које је уживао посебан статус. Присне везе са двором Поповић је успоставио још пре Првог светског рата. Код Краља Петра I архитекта је уживао посебан углед и поверење, о чему најбоље сведочи реченица из краљевог дневника, у вези са наставком радова на цркви св. Ђорђа на Опленцу. Краљ је записао да је „спреман да и Кости Јовановићу, Цоту, откаже суделовање у пословима, а да се обрати чак и странцу кога би именовао и изабрао архитекта Петар Поповић.“⁶³⁵ Блиски однос са краљевском породицом настављен је и након смрти Петра I. Поповић је и код Александра I уживао висок статус. Неоспорно је да је као начелник Архитектонског одељења професионално био усмерен на сарадњу са Александром I, који је често лично пратио реализацију најважнијих пројеката у земљи. Међутим, Поповићев статус у краљевској породици превазилазио је строго службени карактер. Краљ Александар му је поверавао старање о грађевинама које је он осмишљавао, на Опленцу и Дедињу, али и које су се о његовом трошку градиле, попут Студентског дома у Београду. Наклоност су показивали и чланови породице. Тако је, по жељи Кнеза Павла, Поповић рестаурирао конак Кнегиње Љубице.⁶³⁶ Своје високо мишљење о Краљу Александру I, као љубитељу архитектуре, уметности и технике Поповић је исказао у чланку објављеном у *Техничком листу*, након трагичне краљеве погибије.⁶³⁷ Сагледавајући целокупан однос краљевске породице и Петра J. Поповића, може се сматрати да је он, уз Краснова, неформално имао улогу породичног и дворског архитекте. С обзиром на поверење које су му указивали, не чуди што су баш Поповићу били додељени неки од најважнијих државних послова, попут израде грба, печата и новчаница.

⁶³⁵ М. Јовановић, *Опленец*, Топола 1990, 74.

⁶³⁶ АЈ, Ф-69, ф-79.

⁶³⁷ Поповић, Ј. П., „Краљ Александар Први као љубитељ архитектуре, уметности и технике“, *Технички лист 11-12*, 30.6.1935, 153-155.

Подједнако важан сегмент Поповићевог деловања, осим пројектантске, представља и конзерваторско-рестаураторска делатност. Осим обнове цркве Лазарице, његово ангажовање у овој области остало је до данас недовољно расветљено. Проучавање средњовековних цркви и манастира Поповић је отпочео још као студент, наставио током рада у Министарству грађевина и окончао тридесетих година двадесетог века. Највећи допринос на заштити и обнови српске средњовековне градитељске баштине и унапређењу конзерваторске делатности дао је као члан *Комисије за очување и обнову споменика (1924-1930)*. Недовољну истраженост, а самим тим и вредновање Поповићевог рада у овој области можда треба тражити и у недостатку грађе. Значајан број цртежа, белешки и снимака уништен је током Првог светског рата, што је Поповић и сам изнео у једном од својих чланака. Из међуратног периода такође није остало много пројеката за рестаурацију грађевина. Разлог вероватно треба тражити у самом начину деловања *Комисије за очување и обнову споменика*. Због обима посла и недостатка стручног кадра (Поповић је био једино стручно техничко лице у *Комисији*) принцип рада је био такав да су се пројекти радили само за најзначајније манастире, а чешће су смернице даване усмено и директно на самом објекту. Ипак, Поповићево деловање у области рестаурације може се пратити путем исцрпних извештаја, које је он врло ревносно подносио Министарству. Тек помним проучавањем ове грађе, схвата се и боље разуме обим његовог ангажовања на овом пољу. Радио је на свим најзначајнијим српским манастирима, почевши од Лазарице, преко Жиче, Сопоћана, Грачанице, Ђурђевић Ступова до Матеича, Старог Нагоричина и Темског манастира. За Поповића се слободно може рећи да има подједнаку важност и за српску архитектонску и за рестаураторско-конзерваторску делатност. У овој другој Петар Ј. Поповић представља карику која недостаје у низу између Милутиновића и Валтровића с једне стране и Ђурђа Бошковића с друге. У том контексту се мора сагледавати и валоризовати његов рад и допринос у овој области.

Попут пројектантске и конзерваторско-рестаураторске делатности, у којима је оставио дубок траг, Поповић је и као универзитетски наставник остварио значајне резултате. Иако је, због несачуваности грађе, веома тешко у потпуности реконструисати његов рад на Факултету, из оскудних извора ипак се

може закључити да је и на овом пољу Поповић био подједнако успешан као и на свим осталим на којима је деловао. Од студената је био прихваћен као наставник, а његовим највећим доприносом може се сматрати оснивање *Клуба студената архитектуре*. Изложбе које је *Клуб* приређивао сваке године, често је посећивао и Краљ Александар I, што је још једна потврда блиског односа Александра I и Петра J. Поповића. За разлику од професорског ангажовања, о коме нема довољно података, о резултатима Поповићевог рада у домену научно-публицистичке делатности сведочи преко педесет научних чланака објављених у стручној периодици двадесетих и тридесетих година двадесетог века.

У сагледавању Поповићевог целокупног доприноса српској култури, науци и уметности, не сме се изоставити његов плодносни рад у Српској Краљевској академији, чији је члан постао 1925. године. Као истакнути представник националног стила, посвећен заштити и рестаурацији средњовекових споменика, Поповић се може сматрати настављачем традиције неовизантизма у СУД и СКА, која се провлачила од Андреје Андрејевића и Светозара Ивачковића, преко Милутиновића и Валтровића, до Андре Стевановића.⁶³⁸ Био је веома активан члан Академије. Прикупио је и обрадио велику грађу за тротомну студију *Нагоричино, Псача, Каленић*, коју је Академија објавила 1933. године. Поповић је свим пословима који су му поверавани од стране Академије, приступао веома ревностно. О томе сведочи и награда коју му је Академија доделила 1934. године, за успешан рад на месту надзорног архитекте Академијиних зграда.⁶³⁹

Тако је у једном тренутку (између 1920 и 1930 године) Поповић био на челу Министарства грађевина, активно је радио као пројектант, предавао на факултету, обнављао споменике (као члан *Комисији за обнову споменика*), био члан већине жирија за подизање најзначајнијих грађевина, вршио надзор на највећим грађевинама зиданим у престоници, активно је реализовао послове поверене од стране Краљевске академије као и државне послове (израда решења за грб, печат, новчанице). Писао је научне радове и критике. Све ово говори да је Поповић био ерудитска личност, уметник неисцрпне енергије, успешни

⁶³⁸ С. Г. Богуновић, *Делатност архитеката-академика под окриљем Одељења ликовних и музичких уметности и његових претеча*, (студија за потребе симпозијума Историјати Одељења САНУ поводом јубилеја 175 година континуитета САНУ), 22.11.2016, доступно у електронском издању, 10.

⁶³⁹ *Годишњак СКА XLIII*, (1934), Београд 1935, 118.

пројектант, конзерватор, педагог и историограф. Био је члан стручних удружења и одазивао се на најразноврсније друштвене догађаје. Може се рећи да је током првих неколико деценија двадесетог века био присутан у сваком сегменту уметничког, научног и културног живота. Целокупна његова каријера прожета је преданим радом и врхунским резултатима који су га сврстали међу најзначајније личности српске културе у првој половини двадесетог века.

VIII ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Необјављена грађа

Архив Србије:

АС, МГ, Ф IV (1909-1913); АС, МГ, Ф V (1914-1916); АС, МГ, Ф VI, (1916); АС, МГ, Ф IX (1918); АС, МГ, Ф X (1918)

АС, МПсЦ, Ф V, 53/1907; АС, МПсЦ, Ф III, 64/1910

Архив Југославије:

АЈ, Ф62, ф-1369; АЈ, Ф-62, ф-1495 ; АЈ, Ф-62, ф-1493; АЈ, Ф62, ЗП бр.21, III/2; III/3; АЈ, Ф-69,ф-79; АЈ, Ф-69, ф-137; АЈ, Ф-74, ф-98/61; АЈ, Ф-74, ф-98/351; АЈ, Ф-74, ф-98/352; АЈ, Ф-74, ф-98/353; АЈ, Ф 74, ф-230/109; АЈ, Ф74, ф-230/243; АЈ, Ф-74, ф-98/354-355; АЈ, Ф-74, ф-230/283

Архив Београда:

ИАБ, Ф-VIII-6-1922; ИАБ, Ф-II-26-1927; ИАБ, Ф-XX-6-1931

Музеј СПЦ:

Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, Архивалије, инв.бр.8609; 8654; 8641; 8634

Необјављени рукописи:

Лазих, Г., М., *Сецесија у српској архитектури*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, Београд 2011.

Манојловић-Пинтар, О., *Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2004.

Обреновић, Н., В., *Српска меморијална архитектура 1918 – 1955*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2013.

Стаменковић, А., *Архитектура националних павиљона Србије и Југославије на међународним изложбама 1900-1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2017.

Церанић, М., *Живот и дело архитекте, Светозара Ивачковића 1844-1924*, магистарска теза, Филозофски факултет у Београду, Београд 2008.

ЛИТЕРАТУРА

- Ацовић, Д., *Николај Краснов: албум сећања*, Београд 2017.
- Брдар, М., (ур.), *Ново гробље у Београду: отворено сведочанство историје: поводом 125 година од оснивања*, Београд 2011.
- Vogunović, G., S., *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, II*, Beograd 2005.
- Васић, М., М., *Жича и Лазарица*, Београд 1928.
- Васић, П., *Уметничка топографија Крушевца*, Београд 1990.
- Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971*, Београд 1996.
- Вујовић, Б., *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994.
- Вујовић, Б., *Црквени споменици на подручју града Београда, II*, Београд 1973.
- Гордић, Г., *Архитектонско наслеђе града Београда, I*, Београд 1966.
- Гордић, Г., (и др.), *Николај Петровић Краснов, архитект*, Београд 2013.
- Гордић, М., *Зграда Министарства просвете*, Београд 1996.
- Група аутора, *Чувари баштине*, Београд 1998.
- Дамљановић, Т., (ур.), *Валтровић и Милутиновић I-III*, Београд 2008.
- Дојчиновић, Р., *Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица 2011.
- Драгић, М., *Др. Јанко Шафарик и његове заслуге за науку, књижевност и просвету*, Београд 1981.
- Ђокић, V., *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji*, Београд 2009.
- Ђорђевић, И., *Владимир Р. Петковић, уредник Старицара: од 1931-1956*, Београд 1985.
- Ђурић-Замоло, Д., *Градитељи Београда 1815- 1914*, Београд 2011.
- Живановић, Д., *Милорад Рувидић живот и дело*, Београд 2004.
- Ignjatović, A., *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007.
- Ignjatović, A., *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, Beograd 2016.
- Историјски архив „Тимочка крајна“ Зајечар 1948-1988*, Зајечар 1988.
- Јанакова Грујић, М., *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Београд 2006.

- Јевтић, М., *Прочитавања прошлости: разговори са Бурђем Бошковићем*, Београд 2004.
- Јовановић, З., *Александар Дероко*, Београд 1991.
- Јовановић, М., *Опленац*, Топола 1990.
- Кадијевић, А., Марковић, С., *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996.
- Кадијевић, А., *Момир Коруновић*, Београд 1996.
- Кадијевић, А., *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 1997.
- Кадијевић, А., *Естетика архитектуре академизма*, Београд 2005.
- Кадијевић, А., Петар Поповић, у: Љушић, Р. (гл.ур.), *Енциклопедија српског народа*, Београд 2008, 873.
- Кадијевић, А., *Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба / Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*, САНУ, Београд 2016.
- Калинин, Н., Н., Земляниченко, А., М., Кадиевич, А., *Архитектор высочайше двора. Н.П.Краснов*, Симферополь 2005.
- Каниц, Ф., *Србија земља и становништво II*, Београд 1986.
- Којић, Б., Поповић Петар у: *EJ VI*, Загреб 1965, 56.
- Којић, Б., *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1929 – 1940. године*, Београд 1979.
- Коларић, М., *Први кораци ка заштити старина и Јанко Шеферик*, (сепарат), Београд 1953.
- Леко, Т., Д., *Наше прилике*, Београд 1909.
- Леко, Т., Д., *У лету кроз Београд. Поводом покренутог питања регулисања Малог Калемегдана*, Београд 1899.
- Лечић, М., „Изградња и обнова црква и манастира“, у: *Српска православна црква 1920-1970. Споменица*, Београд 1971.
- Маневић, З., *Лексикон неимара*, Београд – Подгорица 2008.
- Максимовић, Б., *Идејни развој српског урбанизма - период реконструкције градова до 1914*, Београд 1978.
- Manojlović-Pintar, O., *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918 – 1989*, Београд 2014.

- Макуљевић, Н., *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882-1914*, Београд 2007.
- Марковић, А., *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014.
- Марковић, И., Миловановић, М., *На врелу неимарства: архитекти породице Татић*, Београд 2017.
- Медаковић, М., Рађеновић, Р., Боровњак, Ђ., *Николај Краснов руски неимар Србије*, Зајечар 2005.
- Милојевић, М., Милосављевић, Г., Лековић, К., *Генерал Јован Белимарковић у документима Историјског архива Шумадије*, Крагујевац 2014.
- Милошевић, Р., *Саборни храм Светог Ђорђа у Смедереву*, Смедерево 2006.
- Millet, G., *L'ancien art serbe. Les eglises*, Paris 1919.
- Митровић, Г., „Врање, Зграда старог Начелства” у: *Споменичко наслеђе Србије*, Београд 2007, 149.
- Несторовић, Б., Поповић Петар у : *ЕЛУ III*, Загреб 1964, 710.
- Несторовић, Б., *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006.
- Новаковић, Ј., (ур.), *Срби о Французима - Французи о Србима*, Београд 2015.
- Павловић, М., *Никола Несторовић*, Београд 2017.
- Петровић, П., М., (ур.), *Свезнање: Општи енциклопедијски Лексикон I*, Београд 1937, 765.
- Поповић, Ј., П., *Споменица Смедеревског Града*, Београд 1932.
- Петровић, В., Поповић Петар у : *НЕ III*, Загреб 1928, 492.
- Пешић-Максимовић, Н., *Моравска кућа Србије: богатство облика*, Београд 2014.
- Рајчевић, У., „Спомен костурница жртвама бугарских злочина над Србима 1915 - 1918. године, Сурдулица 1924“, у: *Затирано и затрто. О уништеним српским споменицима, књ.2*, Нови Сад 2007, 26-27.
- Ристић, В., *Лазарица и Крушевачки град*, Београд 1989.
- Савић, С., *Манастир Ђурђеви Ступови Беране*, Нови Пазар 2008.
- Станковић, А., В., *Основна школа "Младен Угаревић", Призрен: 1907-1987*, Призрен 1987.
- Стевовић, И., *Каленић: Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006.
- Стошић, А., *Крушевац на старим разгледницама*, Крушевац 1982.
- Стругар, В., *Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 2010.

Stiller, A., (ed.), Theophil Hansen, Wien 2013.

Суботић, В., Поповић, М., Драгићевић, Љ., (др.), *Меморијали ослободилачких ратова Србије књ. 1, том 1*, Београд 2006.

Суботић, В., Опачић, П., Миљанић, Г., (др.), *Меморијали ослободилачких ратова Србије књ.1, том 2*, Београд 2006.

Татић, Ж., Петковић В., *Манастир Каленић*, Вршац 1926.

Татић, Ж., *Трагом велике прошлости*, Београд 1929.

Томин, С., *Поговор у: Ж. Татић, Светогорска писма*, Нови Сад 2011.

Тошева, С., *Градитељство у служби државе*, Београд 2018.

Чанак - Медић, Д., Поповић, М., Војводић, Д., *Манастир Жича*, Београд 2014.

Шолаја, Б., В., Магдић, С., А., *Инжињери у књажевству/краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*, Београд 1994.

ПЕРИОДИКА

Аноним, Вести, *Српски технички лист, бр. 20*, 20.5. 1907, 172.

Аноним, Вести, *Српски технички лист, бр. 21*, 25. 05. 1908, 208.

Аноним, Вести, *Српски технички лист, бр.29*, 20.07.1908, 270.

(Биографија Лазара Карамарковића), *Полицијски гласник, 17. 9. 1900*,1.

Блануша, Е., „Ђурђе Бошковић као истраживач црквених споменика рашке школе“, *Новопазарски зборник XXVII*, Нови Пазар 2003, 223-240.

Богдановић, С., „Михајло Валтровић“, *Свеске ДИУС 1*, Београд 1977, 3-6.

Богдановић, С., „Михајло Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина“, у: *Излози СУД: истраживања српске средњевековне уметности 1871-1884*, Београд 1978, 5-81.

Богдановић, С., „Драгутин С. Милутиновић (1840-1900)“, *Свеске ДИУС 2*, Београд 1977, 5-8.

Бошковић, Ђ., „Арх. Жарко М. Татић, Трагом велике прошлости, (Светогорска писма и монографске студије)“, *СКГ XXVIII, бр.2*, Београд 1929, 127-132.

Бошковић, Ђ., У некрологу, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XII*, Београд 1932, 168-170.

Бошковић, Ђ., „Споменици прошлости и њихово обезбеђивање“, *СКГ XXXVIII*, бр. 1, Београд 1.3.1933, 373-380, 533-544.

Бошковић, Ђ., „Оснивање и делатност Бановинске археолошке комисије при Моравској бановини“, *Старинар X-XI*, Београд 1936, 193-194.

Валчић, Д., „Архитектура у Власотинцу између два рата“, *Лесковачки зборник XL*, Лесковац 2000, 125-151.

Валтровић, М., „Оправка крушевачке цркве“, *Стариар IV*, Београд 1887, 63-64.

Васић, М. М., „Архитекта Пера Ј. Поповић“, *Покрет, год. I, књ. II, бр. 33 и 34*, Београд 1924, 142-147.

Вејиновић, С., „Персида Миленковић: велика српска задужбинарка“, у: Матицки, М. (ур.), *Даница: српски народни илустративни календар за годину 2011*, Београд 2010, 458-460.

Војиновић, М., „Градитељско наслеђе Зајечара“, *Развитак 4-5*, Зајечар 1982, 105, 107-108.

Војиновић, М., „Зграда окружног Начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар заједно са зградом Окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју“, *Врањски гласник XXVI-XXVII*, Врање 1993-1994, 131-136.

Вујовић, Б., „Црквени споменици на подручију града Београда II“, *Саопштења XIII*, Београд 1973, 179-181.

Вујовић, Б., „Дорћол и црква Св. Александра Невског“, *ГГБ XXVI*, Београд 1979, 133-148.

Вуксановић – Анић, Д., „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919-1941)“, у: Поповић, Н., (ур.), *Историја 20. века 1*, Београд 1983, 447-512.

Годишњак СКА, XXX, (за 1921.), Београд 1922, 58-60.

Годишњак СКА XXXIII, (1924), Београд 1926, 156, 164-165.

Годишњак СКА XXXV, (1926), Београд 1927, 288.

Годишњак СКА, XXXVII (за 1928), Београд 1929, 59.

Годишњак СКА, XL (за 1931), Београд 1932, 80, 99.

Годишњак СКА, XLII (за 1933), Београд 1934, 80-81.

Годишњак СКА, XLIV (за 1935), Београд 1936, 64.

Гордић, Г., Поповић, М., „Дом Народне скупштине“, *Наслеђе III*, Београд 2001, 85-88.

Грозданов, Ц., „У славу Габријела Мијеа“, у: Ракоција, М., (ур.), *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 17-28.

Просветни гласник бр.4, 1.4.1933, Личне вести-Одликовања, 385.

Грујић, А., Маневић, З., „Palata Narodne skupštine“, *Кица стил 81*, Београд 2001, 43-45.

Дебљовић-Ристић, Н., „Валтровић и Милутиновић, тумачења“, *Гласник ДКС 33*, Београд 2009, 323-326.

Дероко, А., „Немањичке цркве и манастири у Полимљу“, *Гласник Скопског Научног Друштва, књ. XI*, Скопље 1932, 1251-137.

Дероко, А., „Жарко Татић, архитекта и кустос музеја у Београду“, *Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII*, Скопље 1934, 244-245.

Димић, Б., „Меморијални споменик борцима палим у националним покретима и ратовима од 1809. до 1918. године за слободу и уједињење у Власотинцу“, *Власотиначки зборник 2*, Власотинце 2006.

Ђокић, Н., Думић, О., „Прилог историје цркве у Стојнику“, *Каленић бр.5*, Крагујевац 2013, 37-39.

Ђурић-Замоло, Д., „Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског Универзитета генерације 1896-1940 године“, *ПИНУС Записи 5*, Београд 1996.

Ђурђевић, М., „Прилог проучавању новије архитектуре у Врању“, *Врањски гласник XXVI-XXVI*, Врање 1993/94, 115-129.

Ђурђевић, М., „Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен“, *ГГБ LI*, Београд 2004, 183-191.

Ђурђевић, М., Кадјевић, А., „Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941)“, *Centropa 2*, New York 2001, 139-148.

Живановић, Д., „Почеци проучавања византијске архитектуре у Србији“, у: Ракоција, М., (ур.), *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 393-404.

Жунић, Т., „Окружно начелство у Врању-путоказно остварење националног стила у новијој српској архитектури“, *Лесковачки зборник 43*, Лесковац 2003, 179-186.

Здравковић, И., „Архитекти научници“, *Старинар књ. XIX*, Београд 1968, 281-284.

Игњатовић, А., „Између универзалног и аутентичног: о архитектури Ратничког дома у Београду“, *ГГБ LII*, Београд 2005, 313-331.

Илијевски, А., „Средњовековна баштина и савремена архитектонска пракса: „Црква Лазарица и развој националног стила у Србији“, у: Рајић, С., Јашовић, Г.,

Бецић, И., Васиљевић, Љ., (ур.), *Катија Поморавља у духовној историји Српског народа*, Крушевац 2017, 135-153.

Илијевски, А., „Архитектура маузолеја на Новом гробљу у Београду“, у: Кадијевић, А., Попадић, М., (ур.), *Простори памћења I*, Београд 2013, 242-258.

Илијевски, А., „Прилог проучавању архитектуре и идеологије моста витешког Краља Александра првог ујединитеља у Београду“, *Наслеђе XIV*, Београд 2013, 211-220.

Илијевски, А., „Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата“, *ГГБ LVIII*, Београд 2011, 171-202 .

Јовановић, М., „Геофил Ханзен, „ханзенатика“ и Ханзенови српски ученици“, *ЗЛУ Матице српске 21*, Нови Сад 1985, 235-258.

Кадијевић, А., „Рад архитекте Момира Коруновића у заштити споменика културе“, *Гласник ДКС 16*, Београд 1992, 182-187.

Кадијевић, А., „Допринос руских неимара-емиграната српској архитектури између два светска рата“ у : *Руси без Русије. Српски Руси.*, Београд 1994, 245-251.

Кадијевић, А., „Николај Петровић Краснов“ у: *Руси без Русије. Српски Руси.*, Београд 1994, 273-275.

Кадијевић, А., „Прилог проучавању дела Николе Краснова у Југославији 1922-1932“, *Саопштења XXVI*, Београд 1994, 181-192.

Кадијевић, А., „Цркве архитекте Василија Андросова у Лесковцу и околини“, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 75-79.

Кадијевић, А., „Историја и архитектура земунског моста краља Александра I Карађорђевића“, *ПИНУС Записи 4*, Београд 1996, 7-19.

Кадијевић, А., „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *ГГБ XLIV*, Београд 1997, 221-254.

Кадијевић, А., „О архитектури Цркве Св. Илије на лесковачком Хисару“, *Лесковачки зборник XXXVII*, Лесковац 1997, 61-64.

Кадијевић, А., „Прилог проучавању архитектуре цркве св. Марка на београдском Ташмајдану“, *Наслеђе I*, Београд 1997, 75-82.

Kadijević, A., „Echoes of Medieval Architecture in the Work of the Master Builder Andreja Damjanov“, *Зограф 27*, Београд 1998/1999, 167-175.

Кадијевић, А., „Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата“, у: Суботић, Г., (пр.), *Манастир Жича: зборник радова*, Краљево 2000, 341-356.

Кадијевић, А., „О архитектури нишке Саборне цркве Силаска светог духа“, у: Ракоција, М., (ур.), *Ниш и Византија I*, Ниш 2003, 125-139.

Кадијевић, А., „Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године“, у: Ракоција, М., (ур.), *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 379-392.

Кадијевић, А., „Историчке основе неовизантијске архитектуре у XIX веку“, у: Ракоција, М., (ур.), *Ниш и Византија III*, Ниш 2005, 383-396.

Кадијевић, А., „Василије Михајлович Андросов (1872-1944), Пројектант цркве Св. Константина и Јелене у Пожеги“, *Ужички зборник 29*, Ужице 2005, 199-223.

Кадијевић, А., „О сарадњи Габријела Мијеа са Миланом Минићем, Архитектом и сликаром“, у: Ракоција, М., (ур.), *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 59-66.

Кадијевић, А., „Градитељска Делатност Андреје Дамјанова - правци истраживања и заштите“, *Гласник ДКС 31*, Београд 2007, 134-137.

Кадијевић, А., „О стилу београдске палате Управе фондова и његовим историографским тумачењима“, *ГГБ LIV*, Београд 2007, 173-196.

Кадијевић, А., „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908-1930)“, *ЗЛУ Матице српске 40*, Нови Сад 2012, 225-240.

Кадијевић, А., „Спомен-костурница у Сурдулици (1922-2012) - од заборава до обнове, *Лесковачки зборник LII*, Лесковац 2012, 155-164.

Kadijević, A., „Srpska arhitektura u 1926. godini – između kontinuiteta i reforme“, *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu br.12*, Београд 2016, 100-103.

Кадијевић, А., „Новије градитељство-од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања“, у: Марковић, М., Војводић, Д., (ур.), *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији: индентитет, значај, угроженост*, САНУ, Београд 2017, 340-349.

Kadijević, A., „Between unitarism and regionalisms: Architecture in Yugoslavia 1918-1941, in : *Architecture of independence in Central Europe/Architektura niepodleglosci w Europie Srodkowej*, Krakow 2018, 248-274.

Карацић, С., В., „Почетци описанија сербских намастира“, *Даница, Год. 1*, Беч 1826, 1-8.

Костић-Ђекић, А., „Руски емигранти и црквено сликарство међуратног периода: Црква у селу Ратари код Смедеревске Паланке“, у: Кадијевић, А., Бјелица, С., (ур.), *Смедеревски крај 1918-1941, (зборник радова научног скупа)*, Смедерево 2017, 255-275.

Лазећ, П., М. „Обележавање петстогодишњице од зидања смедеревског града у Смедереву 1930. године“, у: Кадијевић, А., Бјелица, С., (ур.), *Зборник радова научног скупа Смедеревски крај 1918-1941*, Смедерево 2016, 135-155.

Леко, Т., Д., „Скице за нову цркву у Тополи“, *Дело*, 1.1.1904, 271-280.

Лукић, М., „Архитекта Жарко Татић: поводом 120 година од рођења 1894-1931“, *Модерна конзервација бр. 2*, Београд 2014, 59-74.

Максимовић, Б., „Од студентских дана до трновитих стаза урбанизма Београда“, у: *Београд у сећањима 1919-1929*, Београд 1980, 41-56.

Макуљевић, Н., „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана“, *ЗЛУ Матице српске 38*, Нови Сад 2010, 136-150.

Maneвић, Z., „Novija srpska arhitektura“, у: *Srpska arhitektura 1900-1970*, Београд 1972, 7-38.

Марковић, В., А., „Чувари сећања, Меморијали Првог светског рата на подручју Подунавског округа“, у: Кадијевић, А., Бјелица, Б., (ур.), „*Смедеревски крај 1918-1941*“, (зборник радова научног скупа), Смедерево 2017, 211-234.

Марковић, А., „Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају“, *Смедеревски зборник 3*, Смедерево 2012, 141-167.

Марковић, Д., „Капела Белимарковић у Врњачкој бањи“, *Гласник ДКС 33*, Београд 2009, 146-148.

Марковић, С., „Андреј Биценко у Лесковцу“, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 81-84.

Межински-Миловановић, Ј., „Делатност руских емиграната у области црквене ликовне уметности у Југославији“, у: Станковић, Б., (прир.), *Руска дијаспора и српско-руске културне везе*, Београд 2007, 153-171.

Милановић, Х., „Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан“, *Наслеђе II*, Београд 1999, 41-52.

Милошевић, Г., „In memoriam. Ђурђе Бошковић (1904-1990)“, *Свеске ДИУС XX-XXI*, Београд 1990, 79-91.

Милошевић, Д. „Смедеревско архитектурно наслеђе Николаја Петровића Краснова“, *ЗЛУ Матице српске 42*, Нови Сад 2014, 231-247.

Милошевић, Д., „Зграда Царинарнице у Смедереву – историјат градње“, *Смедеревски зборник 5*, Смедерево 2016, 173–185.

Миљановић, М., „Иконостас Андреје Бишћенка у Пријеполу“, *Милешевски записи 3*, Пријеполу 1998, 151-163.

Минић, С., М., „Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић“, *ГГБ III*, Београд 1956, 451-458.

Мишковић-Прелевић, Љ., „Рад Драгутина Милутиновића и Михајла Валтровића на снимању средњевековних споменика у Србији“ у: *Излози СУД: истраживања српске средњевековне уметности 1871-1884*, Београд 1978, 93-115.

Младеновић, Д., „Капела Белимарковић у Врњачкој Бањи“, *Гласник ДКС 33*, Београд 2009, 146-148.

Мађановић, М., „Архитектура пратећих објеката дворског комплекса“, *Наслеђе XV*, Београд 2014, 49-61.

Недић, В., С., „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године“, *ГГБ XXIII*, Београд 1976, 196-217.

Недић, С., „Зграда Друге београдске гимназије“, *ГГБ XXXVII*, Београд 1991, 127-134.

Недић, С., „Зграда Треће београдске гимназије“, *Свеске ДИУС 16*, Београд 1998, 97-100.

Несторовић, Б., „Постакадемизам у архитектури Београда“, *ГГБ XX*, Београд 1973, 339- 381.

Несторовић, Б., „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, *Саопштења X*, Београд 1974, 141-169.

Николова, М., „Образовање инжењера у Србији до Првог светског рата“, *ПИНУС Записи 4*, Београд 1996, 79-100.

Павловић, М., „Девет деценија здања Српске академије наука и уметности“, *Наслеђе XVI*, Београд 2015, 27-42.

Пелеш, З., „Прота Стеван М. Димитријевић (1866-1853)“ у: *Алексинач и околина у прошлости, (зборник радова)*, Алексинач 2016, 509-522.

Пешић-Максимовић, Н., „Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће“, *Саопштења XXXIV*, Београд 2002, 403-418.

Покрајац, К., М., „Инжењер Јован Смедеревац (1854-1920)“, *Наслеђе XIX*, Београд 2018, 55-66.

Поповић, В., „Какав нам треба професор за српско-византијску архитектуру на Универзитету“, *Српски технички лист бр.6*, Београд 1914, 43.

Поповић, Ј. П., „Рестаурација цркве Цара Лазара у Крушевцу“, *Српски технички лист бр.50*, Београд 1907, 417-419.

Поповић, Ј. П., „Нова новчаница од 20 динара у злату“, *Српски технички лист бр. 4*, Београд 1907, 26-27.

Поповић, Ј. П., „Прилог за студију старе српске црквене архитектуре“, *Старинар књ. I*, (за 1922), Београд 1923, 95-119.

Поповић, Ј. П., „Фасада манастира Манасије“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IV*, Београд 1924, 187-192.

Поповић, Ј. П., „Западни зид цркве Раванице“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. V св. 1-2*, Београд 1925, 234-239.

Поповић, Ј. П., „Класичан патос манастира Грачанице“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VI св. 2*, Београд 1926, 110-111.

Поповић, Ј. П., „Српска профана архитектура“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII, свеска 1-2*, Београд 1927, 160-168.

Поповић, Ј. П., „Фреске ктитора у манастиру Милешеви“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII*, Београд 1927, 89-95.

Поповић, Ј. П., „Манастир Манасија“, *СКГ XXI, бр. 8-16*, Београд 1927, 595-598.

Поповић, Ј. П., „Натпис из града Копријана“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII*, Београд 1927, 217.

Поповић, Ј. П., „Скулптура у архитектури“, *СКГ XXV бр. 5*, Београд 1928, 396-398.

Поповић, Ј. П., „Црква Светих Арханђела у Призрену“, *Старинар IV*, Београд 1928, 55-58.

Поповић, Ј. П., „Два стара манастира. Кичевска Света Пречиста. Скулптура манастира Светих Арханђела, задужбина цара Душана у Призрену.“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VIII*, Београд 1928, 234-237.

Поповић, Ј. П., „Још о натпису из града Копријана“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VIII*, Београд 1928, 270-271.

Поповић, Ј. П., „Друштвени преглед. О техничким радовима у нашој комуналној политици. Уређење Београда.“, *СКГ XXIII бр. 1*, Београд 1928, 305-309, 378-383.

Поповић, Ј. П., „Западно кубе цркве Цара Лазара у Крушевцу са две необјављене слике из половине прошлог века“, *Старинар IV*, Београд 1928, 229-233.

Поповић, Ј. П., „Краљ Милутин као монах на фрески у Грачаници“, *Старинар III, књ. 4*, Београд 1928, 113-114.

Поповић, Ј. П., „Уметнички преглед. Нови Солун“, *СКГ XXVIII бр. 7*, Београд 1929, 542-544.

- Поповић, Ј. П., „Уметнички преглед. Нова Атина“, *СКГ XXVIII бр.8*, Београд 1929, 624-628.
- Поповић, Ј. П., „Два ампира у Београду“, *СКГ XXVI бр.8*, Београд 1929, 634-635.
- Поповић, Ј. П., „Из српских старина. Два записа из села Брекова“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ.Х*, Београд 1930, 230-235.
- Поповић, Ј. П., „Андра Ј. Стевановић“, *СКГ XXIX бр. 5*, Београд 1. 3. 1930, 354.
- Поповић, Ј. П., „Смрт мајке краља Уроша I. Фреска у манастиру Сопоћани“, *Старинар III, књ.5*, Београд 1930, 30-36.
- Поповић, Ј. П., „Београдске чесме“, *Општинске новине бр.14*, Београд 1930. 712-713.
- Поповић, Ј. П., „Из српских старина“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ.Х*, Београд 1930, 230-235.
- Поповић, Ј. П., Смирнов, С., „Повеља Деспота Ђурђа манастиру Есфигмену у Светој Гори“, *Гласник Скопског Научног Друштва књ. XI*, Скопље 1932, 66-97.
- Поповић, Ј. П., „Уредникове исправке. Поводом мог чланка штампаног у Гласнику Скопског Научног друштва, књига XI“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XIII св.1-2*, Београд 1933, 207-214.
- Поповић, Ј. П., „Две српске плаштанице“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XIII св.1-2*, Београд 1933, 85-88.
- Поповић, Ј. П., „Нови новци“, *СКГ XXXVIII бр.5*, Београд 1933, 380-385.
- Поповић, Ј. П., „Нешто из историје Министарства грађевина“, *Технички лист бр. 5-6*, Загреб 1934, 163-164.
- Поповић, Ј. П., „Краљ Александар Први као љубитељ архитектуре, уметности и технике“, *Технички лист 11-12*, 30.6.1935, 153-155.
- Поповић, Ј. П., „Споменици у Београду – Постављање њихово“, *Живот и уметност бр. 12*, Београд 1936, 140-141.
- Поповић, Ј. П., „Најновија издања државне штампарије“, *Живот и уметност бр.9*, Београд 1937, 246-248.
- Поповић, Ј. П., „Нова Смедеревска црква Светог Ђорђа у Смедереву“, *Живот и уметност б*, Београд 1937, 211-215.
- Поповић, Ј. П., „Из Хиландарске ризнице“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XVIII*, Београд 1938, 357-360.

- Поповић, Ј. П., „Прикази и белешке“, *СКГ LVIII бр.8*, Београд 1939, 509-510.
- Поповић, Ј. П., „Мисли и принципи о грађењу Српских православних цркава“, *Хришћанска мисао VI/3-4*, 1940, 38-40.
- Просен, М., „Палата пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке“, *ГГБ XLIX*, Београд 2002, 183-193.
- Радојичић, С., „Др. Владимир Петковић“, *Гласник САН бр.2*, Београд 1957.
- Радуловић, Е., „О иконостасу цркве манастира Св. Романа код Ђуниса, прилог проучавању црквеног сликарства Андреје Биценка“, *Крушевачки зборник 11*, Крушевац 2005.
- Ристић, В., „Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904-1908 године“, *Саопштења XV*, Београд 1983, 129-145.
- Ротер Благојевић, М., „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века“, *ГГБ XLIV*, Београд 1997, 125-168.
- Стевановић, А., „Скице за нову цркву у Тополи“, *СКГ бр. 79 (1.5.1904)*, 788-796, 865-873, 1025-1031.
- Стојаковић, А., „Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата“, *Рашка баштина 2*, Краљево 1981, 259-267.
- Стаменковић, А., „Градитељска баштина Сурдулице“, *Лесковачки зборник LI*, Лесковац 2011, 200-203.
- Стевановић, А., „Стара српска црквена архитектура и њен значај“, *СКГ бр.47*, 1.1.1903, 514-522.
- Стевановић, А., „Стара српска црквана архитектура и њен значај“, *СКГ бр.55*, 1. 5.1903, 47-54,123-134, 213-226, 295-304, 445-455.
- Стевовић, И., „Бошковић Ђурђе“, у: Лесковац, М., Форишковић, А., Попов, Ч., (ур.), *Српски биографски речник I*, Нови Сад 2004, 737-738.
- Стевовић, И., „Од теренске скице до скице целине: Михајло Валтровић и српска средњовековна архитектура“, *Зборник народног музеја XXII-2*, Београд 2016, 31-35.
- Стевовић, И., „Габријел Мије, уметност и комуникација: пловидбом против раздаљине“, *Летопис Матице српске, књ.477, св. 4*, Нови Сад 2006, 628-642.
- Стефановић, Т., „О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу“, *Лесковачки зборник XLVII*, Лесковац 2007, 121-134.

Стефановић, Т., „Прилог проучавању манастира Ваведење у Београду“, *ГГБ LVIII*, Београд 2011, 95-109.

Тамачевић, Б., „Нешто о грађењу сеоских школа“, *Српски технички лист бр.1*, 6. 1.1908, 2-4.

Таназевић, Б., „Стара српска архитектура, њено обнављање, и њена примена на црквене и профане грађевине“, *Српски технички лист бр. VIII*, Београд 1909, 49-51,57-58,65-68.

Трговчевић, Љ., „Српски инжењери на студијама у иностранству до 1918“, у: *Путеви српског инжењерства током XIX века,(зборник радова)*, Београд 1994, 148-167.

Трговчевић, Љ., „Школовање инжењера из Србије на Високој техничкој школи у Берлину до Првог светског рата“, *ПИНУС Записи 7*, Београд 1997, 7-18.

Шкаламера, Ж., „Сецесија у српској архитектури“, *Зборник Народног Музеја XII – 2*, Београд 1985, 7-13.

Шкаламера, Ж., „Сецесија у архитектури Београда 1900-1914“, *ЗЛУ Матице српске 3*, Нови Сад 1967, 57-63.

Шкаламера, Ж., „Обнова српског стила у архитектури“, *ЗЛУ Матице српске 5*, Нови Сад 1969, 191-236.

Шкаламера, Ж., „Архитекта Никола Краснов (Москва 1864 - Београд 1939)“, *Свеске ДИУС 14*, Београд 1983, 109-129.

Шипка Ергелешев, З., „Петар Ј. Поповић - живот и делатност“, *ЗЛУ Матице српске 16*, Нови Сад 1980, 159-202.

ДНЕВНА ШТАМПА

Аноним, „Генерал Белимарковић“, *Политика*, 16. 8. 1906, 2.

Аноним, „Освећење споменика народним мученицима у Сурдулици, на Шихару, у Араповој долини“, *Време*, 28.6.1922. године, 1.

Аноним, (Из унутрашњости), „Велики радови у Лесковцу“, *Време*, 25. 5.1924, 4.

Аноним, „Комисија за Хиландар“, *Време*, 4.6. 1924, 1.

Аноним, „Дан националне туге и поноса“, *Време*, 25.8. 1924. године,1.

Аноним, „Освећење костурнице“, *Време*, 25.8. 1924. године, 3.

Аноним, Дневне вести, „Освећење цркве на Торлаку“, *Политика*, 25. 11. 1924, 5.

Аноним, „Закључак по питању резултата конкурса за зграду Министарства финансија у Београду“, *Технички лист бр.4*, 15. 2. 1925, 63.

Аноним, „Завештање од 20 милиона динара пред судом“, *Време*, 2.05.1925, 4.

Аноним, „Освећење цркве у Костолцу“, *Политика*, 5.5.1925, 5.

Аноним, „Завештање пред судом док сирота деца чекају“, *Време*, 12.05. 1925, 6.

Аноним, „ Барловчев тестамент“, *Правда*, 9.09.1925, 3.

Аноним, Дневне вести, „Освећење цркве на Торлаку“, *Правда*, 25. 11. 1925, 3.

Аноним, „Спор око тестаента пок. Барловца“, *Време*, 30. 12. 1925, 6.

Аноним, „Изложба радова студената архитектуре“, *Политика*, 15. 2. 1926, 5.

Аноним, „Изложба Клуба студената архитектуре“, *Време*, 15. 2. 1926, 6.

Аноним, „Краљ и Краљица на изложби студената архитектуре“, *Политика*, 18. 2. 1926, 7.

Аноним, „Споменици заслужноме за отаџбину“, *Време*, 22.2. 1927, 5.

Аноним, „Нови студентски дом. Краљев дар омладини“, *Политика*, 9. 5. 1926, 6.

Аноним, „Стечај за скице надгробних споменика заслужнима за Отаџбину“, *Политика*, 23.2.1927,7.

Аноним, „Конкурс за израду споменика великанима“, *Време*, 11.3.1927, 4.

Аноним, „Пројекат надгробног споменика војводи Радомиру Путнику“, *Политика*, 23.5. 1927, 4.

Аноним, „Скице за храм Св. Сави“, *Време*, 8. 6. 1927, 4.

Аноним, „Јуче је освећен камен темељац цркве Св. Александра Невског на Дорћолу“, *Време*, 11.7.1927, 5.

Аноним, „Слава цркве Светог Александра Невског“, *Време*, 13. 9. 1927, 6.

Аноним, Укази у Министарству просвете, *Правда*, 11.11.1927, 3.

Аноним, „Београд ће на јесен добити једну нову, импозантну богомољу, цркву Светог Александра Невског“, *Време*, 5.3.1928, 4.

Аноним, „Где је била Самодрежа црква?“, *Време*, 13.5.1928, 6.

Аноним, „Погибија бродовласника Драгутина Тодића“, *Правда*, 24.7.1928, 4.

Аноним, „Ликвидација хуманог друштва Свете Јелене“, *Време*, 16. 12. 1928, 3.

Аноним, „Обнављање Самодреже цркве“, *Време*, 19.12.1928, 5.

Аноним, „Скице за Ратнички дом у Београду“, *Време*, 16.5. 1929, 3.

Аноним, „Довршење цркве Светог Александра Невског на Дорћолу“, *Правда*, 7.8.1929, 5

Аноним, „Нова црква Александра Невског на Дорћолу“, *Време*, 17.9.1929, 6.

Аноним, „Прослава Светог Саве на Универзитету и освећење спомен плоче студентима палим у ратовима од 1912-1918“, *Политика*, 28. 1.1930, 1-3.

Аноним, „Њ. В. Краљ украсио је богатим мозаиком цркву на Опленцу“, *Политика*, 2.8. 1930, 3.

Аноним, „Нови храм Св. Марка.Палата главне поште“, *Време*, 18.9.1930, 7.

Аноним, (Наше вести), „Освећење цркве локошничке“, *Лесковачки гласник* 27. 9. 1930, 3.

Аноним, „Свечано освећење цркве Светог Александра Невског“, *Београдске општинске новине бр.23-24*, 15.12.1930, 1364.

Аноним, Службени део: Рад Општинског одбора, *Београдске општинске новине бр.15*, 1. 8. 1931, 996-997.

Аноним, „Задужбинско одељење министарства просвете подиже модерну палату из средстава фонда Ђоке Влајковића“, *Време*, 23. 8. 1931, 9.

Аноним, „Споменик Вуку Караџићу биће у Београду подигнут тек идуће године“, *Време* 17.5.1932, 3.

Аноним, „На Видовдан, 28. јуна осветиће се обновљена Самодрежа црква“, *Време*, 6.6.1932, 5.

Аноним, „Пред велике Видовданске свечаности на Косову“, *Правда*, 26. 6.1932, 4.

Аноним, „Свечано освећење цркве Самодреже на Косову“, *Правда*, 29.6.1932, 3.

Аноним, „Данас је почело зидање храма Светог Марка“, *Правда*, 5.7.1932, 3.

Аноним, „Куршумли-Хан у Скопљу“, *Време*, 11.8. 1932, 5.

Аноним, „Рестаурација седмобратне Жиче приводи се крају“, *Време*, 19.8.1932, 3.

Аноним, Дневне вести, „Освећење Основне школе Краљ Милутин“, *Правда*, 25.1 1933, 3.

Аноним, „Освећена је школа коју је једна Београђанка поклонила београдској деци“, *Политика*, 26.1.1933, 5.

Аноним, „Данас су почеле прославе Св. Саве у школама“, *Правда*, 26.1.1933, 3.

Аноним, „Освећење нове Основне школе Краљ Милутин“, *Време*, 26.1. 1933, 7.

Аноним, „Ко ће наследити милионско имање пок. Драгутина Тодића, родовласника из Београда“, *Правда*, 19.2.1933, 8.

Аноним, „Свечано освећење темеља Задужбине Магдалене Павловић“, *Правда*, 3.07.1933, 5.

Аноним, „У Рековцу је јуче освећена нова црква“, *Политика*, 30. 8. 1933, 9.

Аноним, „Освећење нове цркве у Рековцу“, *Правда*, 31. 8. 1933, 9.

Аноним, „Порушене куле Стевана Високог и зидине Евгена Савојског зидају се изнова у Београдском граду“, *Политика*, 18.9. 1936, 9.

Аноним, „ Палата Руски Цар продаје се 2 новембра на лицитацији због дуга“, *Време*, 17.10. 1936, 12.

Аноним, „Идејна скица архитекте г. Григорија Самојлова за зграду пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке добила је прву награду“, *Време*, 16. 11. 1937, 7.

Аноним, „Нови конак манастира Грачанице“, *Време*, 31.5.1938, 7.

Аноним, „Манастирски конак, са електричним осветљењем, водоводом и паркетираним собама“, *Време*, 18.7.1938, 9.

Аноним, „Нови станови за престоничку сиротињу“, *Београдске општинске новине бр.6*, 1.6.1940, 101-103.

Аноним, „Подигнути су нови конаци код манастира Грачанице“, *Време*, 11.8.1940, 11.

Аноним, „Обнова Грачанице на Косову“, *Време*, 6. 2. 1941, 7.

Аноним, „Војводина за обнову Грачанице на Косову“, *Време*, 5.3.1941, 7.

(Белешке), „Модел цркве цара Лазара“, *Политика*, 27. 1. 1908, 2.

Борисављевић, М., „Урбанистички проблем храма Св. Саве“, *Правда*, 18.2.1928, 4.

Борчанин, А., Д., „Освећење споменика ратницима у Смедереву“, *Време*, 2.12.1926, 6.

Вукадиновић, М. „Архитекта г. Баумгартен израдио је величанствен пројекат Грачанице са коначима Њ.В. Краља и Њ. Св. Патријарха, језерима и парковима“, *Време*, 29.10.1933, 5.

(Домаће вести), „Задужбина његовог Величанства Краља у Тополи“, *Српске новине* 28.9.1907,1.

Ђорђевић, Д., „Велика Свечаност у Смедереву“, *Правда*, 2.12.1926, 3.

Ђорђевић, Д., „1600 000 динара утрошено је на обнову цркве у Смедереву и израду живописа“, *Време*, 13.12. 1936, 8.

Ивковић, В., „Подизање храма Св. Марка“, *Правда*, 8.6.1934, 3-4.

Ивковић, В., „Подизање храма Св. Марка“, *Правда*, 9.6.1934, 8.

Јевтић, Ж., Ж., „Личност Велимира Михаила Теодоровића и његова задужбина „Велимиријанум“, *Београдске општинске новине*, год.LVIII, бр.6, Београд 1.6.1940, 552-557.

Ј. Ј., „Освећење костурнице у Штипу“, *Политика*, 13.10.1929, 8.

Крстић, А., „Високо старање Краља Александра за урбанистичко подизање Београда“, *Београдске општинске новине*, 1.10.1934, 761-764.

Кашанин, М., „Кроз три века у шест дана. Од Ариља у Бреково и у Ужице“, *Време*, 10.9.1924, 3.

К., С., „У Хиландару се још увек чува највећа и најређа збирка повеља наших средњовековних царева и краљева“, *Време*, 18.5.1930,1.

Краков, С. „Историјска открића г. др. Грујића поводом нађене плоче са гроба краљице Теодоре, мајке цара Душана“, *Време*, 19. 5. 1927, 3.

К., Н., „Радови на грађењу најмонументалнијег православног храма у нашој земљи“, *Правда*, 16.12.1932, 9.

К., С., „Н. В. Краљ, Влада, војска и народ одају највећу почаст једном витешком поколењу“, *Време*, 28.1. 1930, 1.

Минић, С., М., „Нова црква Светог Апостола Марка у Београду“, *Време*, 25. 3.1930, 2.

М., П., „Споменик у рату погинулим Смедеревцима“, *Политика*, 2.12. 1926, 2.

М., П., „Задужбина капетана Тодића“, *Политика*, 7.5.1925, 5.

Николић, Ј., „Словак србофил: Јанко Шафарик, заљубљеник у нашу културу“, *Политика*, 18. 1. 2014, 7.

Поповић, Ј. П., „Последњи апел“, *Политика*, 9.6.1925, 7.

Поповић, Ј. П., „Аполо“, *Политика*, 2. 9. 1930,11.

Поповић, Б., „Владимир Лацковић“, *Политика*, 24.5. 1925, 4.

П., В., М., „Обнова манастира Жиче“, *Правда*, 11.6.1934, 5.

(Службени део), *Српске новине*, 26. 2. 1897, 1.

(Службени део), *Српске новине*, 9. 1. 1899, 2.

(Службени део), *Српске новине*, 14. 4. 1899, 1.

(Службени део), *Српске новине*, 23. 7. 1900, 5.

(Службени део), *Српске новине*, 7. 4. 1905, 1.

(Службени део), *Српске новине*, 29.8.1907, 1.

(Службени део), *Српске новине*, 31. 8. 1908, 1.

- (Службени део), *Српске новине*, 30. 1. 1910, 1.
- (Службени део), *Српске новине*, 18. 12. 1913, 1.
- (Службени део), *Српске новине*, 14. 4.1914, 1.
- (Списак), *Општинске новине бр.27*, 1.06.1933, 246.
- (Стечај), *Српске новине*, 4.12.1903, 2
- (Стечај), *Београдске општинске новине*, 23.08.1898, 1.
- С., Т., В., „Освећење споменика у Сурдулици“, *Лесковачки гласник бр.27*, 3.
- Татић, М., Б., „Једно од најлепших шеталишта Европе гради се на бедемима Београдског града“ *Време*, 21.10. 1928, 7.
- (Умрлица), *Београдске новине*, 15. 7. 1917, 6.
- (Црква и Свештенство), „Кредит за Манастир Матејић“, *Време*, 5.7.1927, 6.

СКРАЋЕНИЦЕ:

- АС-Архив Србије
АЈ- Архив Југославије
ИАБ- Историјски архив Београда
Музеј СПЦ- Музеј Српске православне цркве
МГ-Министарство Грађевина
МПсЦ- Министарство просвете, Црквено одељење
ЗЛУМС- Зборник за ликовне уметности Матице Српске
ГГБ- Годишњак Града Београда
СКГ- Српски књижевни гласник
СКА- Српска Краљевска Академија
САН- Српска академија наука
САНУ-Српска академија наука и уметности
ДИУС- Друштво историчара уметности Србије
ДКС- Друштво конзерватора Србије

Биографија аутора

Данијела Милошевић је рођена 28. 8. 1980. године у Смедереву, где је завршила основну и средњу школу. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду, на Одељењу за историју уметности 2006. године, са темом *Архитектура Смедерева (средина XIX - средина XX века)*. Докторске студије на истом факултету уписала је школске 2009/2010. године, на предмету *Историја архитектуре*, код ментора проф. др Александра Кадијевића.

Своју професионалну каријеру отпочела је 2003. године радом у просвети. Године 2008. именована је за директора *Туристичке организације Града Смедерева*. На месту уредника научно-образовног програма *Центра за културу Смедерево* радила је у периоду од 2009. до 2013. године. Од 2013. године налази се на позицији директора *Историјског архива у Смедереву*. Током своје професионалне каријере организовала је бројна предавања из области науке, културе и уметности. Реализовала је неколико пројеката, подржаних од Министарства Републике Србије, доприносећи очувања и заштити архивске грађе као покретног културног добра. Успоставила је блиску сарадњу са водећим културним, научним и образовним установама као и еминентним стручњацима, у циљу проучавања завичајне историје и локалног културног наслеђа. Идејни је творац, покретач и реализатор научних скупова посвећених истраживању историје и уметности смедеревског краја (*Смедеревски крај 1918-1941 и Смедерево и Подунавље кроз историју*).

Данијела Милошевић је аутор научних радова из области историје новије архитектуре, објављених у домаћим часописима и зборницима са академских конференција (*ЗЛУ Матице српске, Смедеревски зборник, Смедеревски крај 1918-1941*). Учествовала је на више научних скупова.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Данијела М. Милошевић
Број индекса БІ 09/0013

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АРХИТЕКТА ПЕТАР Ј. ПОПОВИЋ (1873-1945)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 17.6.2019

Данијела Милошевић

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Данијела М. Милошевић
Број индекса 61 09/0013
Студијски програм Историја уметности
Наслов рада Архитекта Петар Ј. Поповић (1873-1945)
Ментор проф.др Александар Кадијевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 17.06.2019.

Данијела Милошевић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Архитекта Петар Ј. Поповић (1873-1945)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 17.06.2019.

Данијела Милошевић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.